

K 4.964
3

და იმს. წიგნის პალატის გამოცემა.

ბატონ-უძონა

საქართველოში

რუსეთთან შეერთებამდის.

ისტორიული გამოკვლევა

ა. ხახანაშვილისა.

მეორე შექმნილი და შევსებული გამოცემა.

ფასი 50 კპ.

ქუთაისი.

სტამბა: „მშობისა“. Типография „Братства“.

1913

402/42.922
9(47.922) 134

თ. მთავრიშვილის და იმს. წიგნის მალაზიის გამოცემა.

ბატონ-უმობა

საქართველოში

რუსეთთან შეერთებამდის.

ისტორიული გამოკვლევა

ა. ხახანაშვილისა.

14.964
3

საგვ-2000
მედიკალი

ციტ. საგვ. 2000	
საგვ. 2000	
საგვ. №	2841.
საგვ. №	4675.

ქუთაისი.

სტამბა სარწმუნოებრივ-განმანათლებელი ძმობისა.

1910

წინასიტყვაობა პირველი გამოცემისა.

ავტორი კარგად ჰგონობს, რომ გამოკვლევა მისი ბატონ-უმობის შესახებ სუსტი და დაუმთავრებელია. მან განიზრახა თავის წერილების ცალკე წიგნად გამოცემა იმ პირობით, რომ კრიტიკას მისცეს საშუალება უფრო ადვილად გადაათვალიეროს და უჩვენოს გამოკვლევის ნაკლებეუბანები.

ავტორი ისარგებლებს დამოყვარებულთა შენიშვნებით, რომ შეესებულები და შესწორებულნი გამოსცეს იგივე გამოკვლევა რუსულს ენაზედ.

ამ წიგნის დამატებად პირველად იბეჭდება წერილი: „ქართული ფული მე-XVII და მე-XVIII საუკუნეებისა“

მოსკოვი, 1889 წ.

წინასიტყვაობა მეორე გამოცემისა.

რადგან 1890 წ. ცალკე წიგნად დაბეჭდილი „ბატონუმობა საქართველოში რუსეთთან შეერთებამდის“ სრულიად გაიყიდა, ამიტომ განვიზრახეთ მეორედ გამოცემა დასახელებული გამოკვლევისა. პირველი გამოცემა, ნაკლებად შესწორებული გადმობეჭდილი იქმნა კაზ. „ივერიიდან“ 1889 წ. და მხოლოდ ახლა, თითქმის თექვსმეტი წლის შემდეგ კი შესაძლო გახდა შეკვეთის ხეივანი გამოკვლევა იმ ცნობებით, რომელნიც შევეკრებოთ ზემო დასახელებული დროის განმავლობაში. ავტორს არ შეუძვლია თავის შესჯდულებას ბატონ-უმობის შექმნასა და განვითარებაზე. მან დაასაბუთა უმთავრესი ტეზისები ამ უკანასკნელს ხანებში გამოქვეყნებული მასალებით და განმტკიცა ევოლიუციას ბატონუმობის პროცესისა სიგულ-გულჯრებიდან გამოწვეული უტყუარი ფაქტებით. ამ გვარადვე შეავსო „დამატება“ (მე-XVII და მე-XVIII ს.უკ. ფულის შედარება ხეივანი დროის ფუფუნთან. ბატონ-უმობის ისტორიის შესავსებლად და გასაშუქებლად მან დაურთო ორი მცირედი კარი: „წოდებათა ისტორია საქართველოსი“ და „იმუნიტეტი საქართველოში“. პირველი დაბეჭდილი იყო „ქვადში“ (1899 წ.) და მეორე „ცნობ. ფურცელში“ (1901 წ.)

მოსკოვი, 1905 წ.

ბატონ-ყმობა საქართველოში

რუსეთთან უმართებადის.

I

ბატონ-ყმობას საქართველოში ჰქონდა მრავალი საერთო მხარე ამ გვარსავე წყობილებასთან ვეროპასა და რუსეთში. ფეოდალობასავით¹⁾ იგი არ არის საკუთრება გერმანელ და რომაელ ერებისა, არამედ იგია მსოფლიო მოვლენა, რომლის კერძო განსხვავებანი დამოკიდებულნი არიან ერის ხასიათზედ და იმის ისტორიულ განვითარების სვე-ბედზედ. ჩვენს ყურადღებას მივაქცევთ როგორც ერთ ნაირს შედეგს, აგრეთვე განმასხვავებელ ელემენტებსაც, რომელიც ჩვენებურმა ბატონ-ყმობამ შეიხორცა, გამოიხატა ჩვენს მეფეთა კანონებში და განხორციელდა ცხოვრებაში.

ბატონ-ყმობა ყოველგან და ყოველთვის იყო პირველად აშენებული მამულის მფლობელობის ნიადაგზედ. მას ედო სარჩულად ეკონომიური

¹⁾ Происхождение феодализма, II. Виноградовъ, გვ. 3. Родовое устройство Дагестана, М. Ковалевский. „Юрид. В.“ 1888, XII, გვ. 524., მისივე Происхождение современной демократии во Франции.

დამოკიდებულება მამულის პატრონთა და მის მკეთებელთა, შემმუშავებელთა შორის, იგი აშენდა პირველად მატერიალურს უფლებაზედ და მხოლოდ შემდეგ ჩვეულებით მიღებული დედა-აზრნი განშტკიცებულ იქმნენ იურიდიულის სანქციით. ამ საფუძველზედ დაიბადნენ კოლონატი რომის იმპერიაში, ვასალიტეტი საშუალო საუკუნეებში და ბატონ-ყმობა რუსეთში. ჩვენშიაც ბატონ-ყმობას ჰქონდა იგივე დასაწყისი, დამყარებული მამულის მფლობელობაზედ.

თუ ახლო დავაკვირდებით ბატონ-ყმობას, მასში აღმოვაჩინთ, გარდა ამ ეკონომიურის საფუძვლისა, პოლიტიკურს მიზეზსაც, რომელიც გახდა აგრეთვე ბატონ-ყმობის შემოქმედ ძალად. ძველის დროებისაგან დარჩენილ ჩვეულების გამო ომში ძლეული მძლეველის მონად, ყმად გახდებოდა ხოლმე. გამარჯვებული ძლეულს უყურებდაროგორც უსულო ნივთს (res), ან პირუტყვს, და, მოკლებული ყოველს კაცობრიულს ღირსებას, იგი გათანასწორებული იყო ხართანა და ცხენთან. ფრიზების კანონებში ვკითხულობთ დადგინებას, რომელიც თანასწორად იხსენიებს პირუტყვსა და ყმას: „თუ ყმამ, ან ყმის ცოლმა, ან ცხენმა, ან ხარმა“... დანაშაულისათვის სასჯელი ერთ ნაირი ამათთვის.

ეს კაცის დამამცირებელი ჩვეულება—ტყვის მონად წაყვანა—ცნობილი იყო ძველად და ჩვენში ამ:

XIX საუკუნის დასაწყისამდე ძალიან იყო გავრცელებული¹⁾). ძველს ბერძნებთან ჩვენი წინაპარნი სხვათა შორის ამ ცოცხალის საქონლითაც აღებ-მიცემობდნენ²⁾). ქ. ანაკლია გამხდარიყო ტყვეთა გასყიდვის ბაზრად. ბრძოლაში დარჩენილ დავლასა და ტყვეს სახელმწიფო ჰყოფდა თავის და კერძო პატრონთა შორის. ასე გაიყვეს დორიელებმა ილოტები ძველს სპარტაში. პატრონი ნაბოძებ ტყვეს ამუშავებდა სახლში და ჰხდიდა აღებ-მიცემობის საგნად, როცა იგი აღარ აძლევდა იმედს გამოსარჩომ სამსახურისას. კატონი, რომაელთა მწერალი, ურჩევს პატონებს, ამ გვარი გამოუსადეგარი მონა ჩქარა მოიშორონ თავიდან. აქედგან წარმოსდგა მეორე სათავე მონობისა, სყიდვა-გასყიდვა ტყვედ აყვანილის კაცისა. ჩვენში ნასყიდი მონა უკეთესს მდგომარეობაში იყო, ვიდრე ტყვე: ტყვე, — ამბობს ვახტანგ მეფე, „სყიდულზე უფრო უმა არის“ (ვახტანგის კანონები, § 254.) მაგრამ რა განსხვავება იყო მათ შორის, ამისი ცნობა არ მოიპოვება.

~~X~~ მესამე სათავეს პატონ-ყმობისას წარმოადგენენ თავისუფლად შესულნი პატრონის მფარველობის

¹⁾ Курциусъ., Исторія Греція, I, 341—2; Brosset, Introduction, 82; წინასწარმეტყველი ეზეკიელი, XVII, 13—14; ფურცელ. აძე Крест. гудж., 26; Церк. гудж., გვ. 153.

²⁾ აღბუღას კანონები, § 91 (ქართულ ქრისტიანობაში დ. ჩუბინაშვილისა; რუსულს ენაზედ § 92 Раф. Эристовъ. Путев. записки по Мингрелии. Кавказ. стар., III, 67.

ქვეშ: ესენი იქნენ უცხო ტომთა ჩამომავალნი, ან
სხვა მხრიდგან მოსულნი უმამულონი, როგორც
რომაელთა კლიენტები, რომელნიც არსებობისა-
თვის გაცხარებულს ბრძოლაში ეძებდნენ პატრონ-
სა და მფარველს *). თუ ერთის მხრით პოლიტი-
კური ღელვა ატანდა ძალას უცხო კაცს შესული-
ყო ძლიერის კაცის მფარველობის ქვეშ, მეორეს
მხრით ეკონომიური ხელმოკლეობა, უმამულობა
ხდიდა იმას მიწის მფლობელის ყმად. აქედგან
მიწათ-მფლობელი იყო ბატონიცა და პატრონიც
უთვის-ტომო, უმამულო, გადმოვარდნილის გლე-
ხისა, რომელიც ბატონის მიწის შემმუშავებელისა-
გან ბოლოს ყმადაც გადიქცა ერთის სიტყვით,
ეკონომიურმა მდგომარეობამ გახდა თავისუფალი
კაცი ყმად. აგრეთვე ტყვის ყმად გადაქცევაში ამ
ეკონომიურს საფუძველს უპირატესობა ეძლევა
პოლიტიკურ მიზეზთან შედარებით: ტყვე გახდა
მონად და ყმად იმიტომ, რომ იმის ძალ-ღონე გა-
მოსადეგი იყო პატრონისათვის მიწის შესამუშავებ-
ლად, სახლში მოსახმარისად, და არა უსარგებლო
საგანს წარმოადგენდა ალებ-მიცემობისათვის.

*) Я прибыль изъ Эрзерума, амьობს გრიქორავი,
и такъ какъ не имѣлъ земли, то отдалъ себя въ крессть-
янство Мцхетскому Собору („Кавказъ“) 1863 г.
№ 84). გიორგიშვილი მიდის ყმად თუმანიშვილთან, რადგან
ბატონი არა მყავდა სხვა მხრიდგან მოსულსათ (Крестьян.
грам., 59; იხ. კიდეც Цсрков. гудж., 83 19, 153;
Brosset, Introdect. 82).

ჩვენ არა ვართ იმ აზრისა, რომ ყველა ისტორიული ამბავი და მოვლენა ავხსნათ ეკონომიურს. ნიადაგზედ დაბადებულ მიზეზით. ჩვენ ვამბობთ, რომ ამ საბუთს დიდი ძალა ჰქონდა ბატონ-ყმობის სათავეში და განვითარებაში; ამასთანავე აღვიარებთ, რომ იმისი გაძლიერება იყო შედეგი მთავრობის განკარგულებისა, ხელმწიფის სურვილისა: ბოძება მამულისა გლეხებითურთ ეკლესია-მონასტრებისთვის ბატონ-პატრონებისათვის გახდა უაღრეს საგძლოდ ბატონ-ყმობის მსვლელობაში. შემდეგ პოლიტიკური და ეკონომიური გარემოებანი მხარ და მხარ მოქმედობდნენ ამ წეს-წყობილების გასამტკიცებლად.

II

(საქართველოში სამგვარი მიწის-მფლობელობა იყო ცნობილი: ალოდი, ბენეფიცია და ფეოდი. ვხმარობთ ამ ევროპიულს ტერმინებს, რადგან ჩვენში და ევროპაში შენიშნული ფეოდალიზაცია ერთ-ფეროვნებრივი ხასიათისა იყო. დასახელებული ტერმინების მნიშვნელობას განმარტება ესაჭიროება.

ალოდი ერქვა ისეთს მამულს („მამეულს“), რომელიც შეადგენდა პატრონის სრულს საკუთრებას; ბენეფიცია ანუ ნაბოძი ის ქონებაა, რომელიც ეძლევა მხოლოდ დროებით სახმარებლად. ვარდა ამისა, ბენეფიციის წართმევა შეიძლებოდა მიმცემის სურვილისამებრ და იგი უბრუნდებოდა

პირდაპირ პატრონს, როცა კვდებოდა ის, ვისაც დროებით ექირა სასარგებლოდ. ფეოდი ის მამულია, რომლის წასალი ანუ მემკვიდრეობითი მამულის მფლობელი ვალდებული იყო უმაღლესი სენიორის (ბატონის) სასარგებლოდ ეწია საპატიო სამსახური, მაგალთად, საჯარო და სხვა. მამულის მფლობელობა ფეოდალიზაციის დროს ისე იყო მოწყობილი, რომ მისი წარმოდგენა შეუდარებელად მეტად ძნელია. ჩვენ შევადარებთ ამ პროცესს კიბის საფეხურებს. საერთოდ ფეოდალური მიწა ერთი ერთმანეთს ემორჩილებოდა და კიბის საფეხურებსავე იყო დაწყებული: ერთი იდგა მაღლა, მეორე დაბლა, ერთი ნაწილის მფლობელი ემორჩილებოდა უფრო მოზდილი ნაწილის პატრონს და ხშირად ერთსა და იმავე დროს საფეოდალო მიწის პატრონი ბატონიც იყო და ქვეშევრდომი მორჩილიც. ამგვარად იკლიტებოდა ჯაქვი მემამულეთა, ერთმანეთისაგან დამოკიდებულთა, უბრალო მსახურისაგან მოკიდებული ვიდრე აზნაურს, დიდებულს და ათაბაგამდის. ამაში მდგომარეობს საერთო თვისება საქართველოს და ევროპიული ფეოდალიზაციისა. ალოდად ჩვენში ბევრი არ იყო დარჩენილი. დროთა მდელვარებამ იძულებულ ჰყო სრული მფლობელი შეჭფარვოდა დიდი მამულის პატრონს და ამისაგან მიეღო უკან საკუთარი მამული იმ პირობით, რომ ერთმანეთს დახმარებას გაუწევინ და დაიცავინ გაქირების დროს. ამ მოვლენას—და-

კავშირებას დასავლეთს ევროპაში ერქვა კომმუნდაცია და იმ პირს, ვინც მფარველობის ქვეშ შედიოდა, ეწოდებოდა კომმუნდატორი; რუსეთის ისტორიაში იგი ცნობილია „ზაკლადჩიკად“, საქართველოში ბექა-ალბუღას კანონებში იგი დასახელებულია „მინდობილ კაცად“, აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ ეს ტერმინი „მინდობილი კაცი“ გაუგებრად არის რუსულად ნათარგმნი დ. ბაქრაძის მიერ ვახტანგ მეფის „სჯულდების წიგნში“. „მინდობილი კაცი“ რუსულს ენაზე უკანონოდ არის გადაღებული „დრუჟელიუბნო პრინიატად“. მოვიყვანოთ შესაძარებლად ქართულს დედანს (ალბუღა, § 33) და შევადარებთ რუსულს ტექსტს, ფრენკელის მიერ გამოცემულის (434) ამ ტერმინის ბუნების გამოსარკვევად! „თუ მინდობილმან კაცმან დედაწულმან გვერდითა ციხესა ანუ კაცისა ვაკისა საჯდომელსა უღალატოს, პატრონმან მაწყვერელმან სცნას, ციხე და საჯდომი განალამცა მემამულესავე მისცენ და სამართლითა რაზომიცა კაცი მას დღესა ციხის პატრონი შიგან დაუხვდეს, ყველასაგან ორთა უთავადესთა სისხლი დაეურვოს“. ეს ბუნდად გამოთქმული მუხლი რუსულად უსწოროდ არის გადაღებული: „Кто, бывъ дружелюбно принять, измѣнить кому, вокругъ семейства, въ крѣпости или въ другомъ мѣстѣ и сіе дойдетъ до свѣдѣнія ацхурскаго архіерея, тотъ повиненъ сдѣлать удовлетвореніе за кровь двухъ знат-

нѣишихъ особѣ изъ числа всѣхъ тѣхъ
 людей, сколько въ тотъ день на мѣстѣ
 измѣны находилось“. ყურადღებას ვაქცევთ მხო-
 ლოდ ტერმინს „მინდობილი კაცი,“ რუსულად გა-
 დათარგმნილი შეცდომით „дружелюбно при-
 нятый“ ფეოდალურმა წესწყობილებამ ყოველგან
 დაბადა პატრონატი ანუ თავშეფარების საქიროება.
 ხელმოკლე კაცი თავს აფარებდა ძლიერს პატრონს
 და ამას ეძახდენ კომენდაციას ევროპაში, ზაკლად-
 ნიჩესტვოს რუსეთში და მინდობილს კაცს საქარ-
 თველოში. სიგელგუჯრებში ხშირად გვხვდება ტერ-
 მინი: მინდობილი, მონდობილი, განდობილი.
 დ. ბაქრაძე არქეოლოგიურს მკვლევარობაში ამ სიტყვას
 სთარგმნის უповающий-ად. თქმა არ უნდა, რომ ამ
 გვარს წინადადებაში, როგორც, მაგ., ჩვენ ცვა-
 ფარვათა შენთა მონდობილმან“ ნიშნავს „შენს მფარ-
 ველობაზედ დაყრდნობილს“ და არა შენი მფარ-
 ველობის მოიმედეს, რადგან ეს უკანასკნელი აზრი
 ქართულს ნაშთებში გამოთქმულია სიტყვით მოსა-
 ვი (რაიცა უდრის „უповающий“-ს): მაგალითათ,
 ლიხაურის მაცხოვრის ხატზე. სიტყვას არ ვაგრძე-
 ლებთ: „მინდობილი კაცი“ აღნიშნავს მფარველობის
 ქვეშ შესულს კაცს. მეფენი და მებატონენი თა-
 ვიანთ თავს უწოდებდენ „ცვა“ფარვათა მინდობილე-
 ბად“ ღვთისმშობლის, წმ. გიორგის და სხვათა წმი-
 დათა, რომლის სახელზედაც ხატებს და ნივთებს
 ამკობდნენ, ხოლო უბირი კაცი, ძალამიღეული ცხოვ-

რების მორევში, შეაფარებდა თავს მეფე-პატრონს და
ხდებოდა ამათ მინდობილად“, თავშეფარებულ კა-
ცად. ასე მტკიცდებოდა კიბე ფეოდალურ ვასსა-
ლური წესწყობილებისა: მეფე ეფარებოდა ციურს
ძალას და მეფეს ანუ პატრონ-ბატონს ქვეყნად
ხელ-მოკლე კაცი †

დავუბრუნდეთ ახლა მიწისმფლობელობას. ბე-
ნეფიციას წარმოადგენენ საერთოდ ის მამულები,
რომელნიც ეძლეოდათ მეფე და ბატონ-პატრონთა
მიერ სამსახურისათვის იმ პირს, რომელიც მათზედ
ქვემოთ იდგა. რადგან ასეთს მფლობელობას პირა-
დი ხასიათი ჰქონდა, კერძო ჯილდოს წარმოად-
გენდა, ამის გამო, როცა ან გამცემი მამულისა, ან
დროებით მფლობელი ანუ მიმღები მისი მოკვდებოდა,
მათ მოადგილეთ კვლავ უნდა განემეორებინათ პი-
რობა; ბოძების ბარათი, გუჯარი ან სიგელი თხოუ-
ლობდა განახლებას. აქედან წარმოსდგა ჩვენ სიგელ-
გუჯრების ფორმულა: „გვეაჯეთ განახლებას და
ჩვენც ვისმინეთ თქვენი აჯა და სიგელი (ან გუჯარი)
გაგიახლეთ“. ჩვენ თავად-აზნაურობას მამული სა-
ბენეფიციოთ ექირა და მემკვიდრეობით გადადიო-
და ეს უფლება ბატონ-პატრონის სურვილით და
ნებადართვით. ერთი ნაწილი კი მათი მამულისა
შეადგენდა ალოდს, განსაკუთრებით მათს ქო-
ნებას.

(ფეოდი უფრო ნაკლები იყო საქართველოში.
საუკეთესო მაგალითს ფეოდისას წარმოადგენდა)

სამცხე-საათაბაგო. აქ ათაბაგი, რომელიც მეფის ამირ-სპასალარად იწოდებოდა, თითქმის დამოუკიდებელი ბატონი იყო. ეს დამოუკიდებლობა იქამდის აღწევდა, რომ მეფის დაუკითხავად კანონების გამოცემაც კი შეეძლო. მართალია, მეფის ~~ა~~ებით ჯდება ათაბაგად იოანე და ბექა-ალბულა, მაგრამ შინაგან საქმის წარმოებაში მეფეს არა ეკითხება-რა. საათაბაგოს ეპისკოპოზიც, აწყურელი, განცალკევებული სდგას, მცხეთის საპატრიარქო ტახტს არ ემორჩილება. ბექა-ალბულას სამართალში კათალიკოსი სრულიადაც არ იხსენება. თვით ათაბაგს ემორჩილება ვასალიტეტი მსახურიდან მოკიდებული ვიდრე დადებულამდის. ათაბაგს მეფის უფლებანი აქვს მითვისებული, მისი პიროვნება, როგორც მეფისა კანონზე მალლა დგას (princeps, qui legibus solutus est) მას ეკუთვნის მეფის ეპიტეტი პატრონი და ამავე ტიტულს ატარებს აწყურელი. აი ასეთს, თითქმის დამოუკიდებელს სენიორისაგან პატრონს ექირა ევროპაში ფეოდი, ამგვარს მემამულეს საქართველოს საზღვარზე წარმოადგენს ათაბაგი: სამცხე საქართველოს სამეფოს ფეოდი იყო.)

III

ბატონების უძრავს ქონებას შეადგენდა, გარდა მამულისა (მამეული, დედეული, საგვარეულო მიწა-წყალი), მეფის ნაწყალობები, „ნაბოძები“ (ბენეფიციი) უკანასკნელი, როგორც აღენიშნეთ,

შეადგენდა არა სრულს საკუთრებას პატრონებისას, არამედ დროებითს სასარგებლოს, ჯილდოს სამხედრო ანუ სამოქალაქო მოღვაწეობისათვის, მეფისა და ტახტის ერთგულებისათვის. *) მეფე გიორგი აძლევს (1584 წ.) თავისს ერთგულს ყმას ჯანდიერიშვილს დიდის ხნის სასარგებლო სამსახურისათვის ოცდაცხრა კომლს გლეხს „ყოველის იმათის შეძლებით“ ⁵⁾. მეფე ლუარსაბ აძლევს შალიკაშვილს სოფ. აბანოს იმ სამსახურისათვის, რომელიც შალიკაშვილმა გაუწია მეფეს ქვიშხეთში, როცა თითონ ხანს ეომებოდა ⁶⁾. მეფე თეიმურაზ აძლევს ბარათაშვილს ერთს ოჯახს გლეხისას ჯილდოდ ოტია ბეჟაშვილის დაქერისათვის ⁷⁾.

მეფე აძლევდა მამულს მეფის შვილებს საუფუძისწულთა, თავად-აზნაურებს, მოქალაქეებს ⁸⁾

*) მეფე მისთვის თავდადებულს და სამსახურსა ნიადაგ შხათ მყოფსა „უწყალობებდა გარდა მამულისა, აგრეთვე თანამდებობასაც. ერეკლე მეორემ გურგენიძეს უბოძა ქიზიყის ქალანთარობა, რადგან თავდადებით ემსახურა მეფეს სპარსეთში ყოფნის დროს. „ივერია“ 1903 წ., № 73.

⁵⁾ Двор. гр. 3; იხ. კიდევ დ. აქტი 1586 წ., 1602 წ., 1622 წ., 1629 წ. („за преданность царскому дому“); სიგელი 1654 წ., 1656 წ. („заботились о престоле и царстве“). 1746.

⁶⁾ Двор. гр., გვ. 4., იხ. კიდევ იხ. სიგელი 1633 წ., 1692 წ., 1693 წ. (გურამიშვილს, 1764 წ., 1798 წ.)

⁷⁾ Двор. гр., გვ. 6, 12; სიგელი 1733 წ., 1801 წ.

⁸⁾ მეფე ლუარსაბი აძლევს ქალაქის ამირს სოფ. ქაშლახის (Дв. г., 1602 წ.), საუფლისწულო (Двор. гр., 23).

და ეკლესია-მონასტრებს სულის მოსახსენებლად. მეფე ერეკლე ურბნისის საკრებულო ტაძარს სწირავს მამულს გლეხებით, რათა ყოველს წელიწადს იმის სულისათვის აღაპი გაჰმართონ (Церк. г. 1789 წ.) ⁹⁾. მეფის შვილები (ბატონიშვილები) თავის მხრივ აძლევდნენ მამულს საუფლისწულოდამ (Двор. гр, გვ. 6, 23). ბატონებიც ასახლებდნენ გლეხებს ბოძებულს მამულზედ. უმაღლეს პატრონად ბოძებულის მამულისა ითვლებოდა ჯერ მეფე-ბატონი, მერე ბატონ-პატრონი და შემდეგ დროებითის სარგებლობის უფლება რჩებოდა მის შემმუშავებელს. „ნაბოძების“ გადაცემა დროებითს პატრონს არ შეეძლო: „თუ საბატონო რამ იყოს, ამბობს მეფე ვახტანგი: ან ბატონს ებოძებინოს, იმას ვერ გასცემს, ბატონს უნდა ჰკითხოს, ბატონზე ჰკიდია“ (ვახტ. კანონები, § 233; აღბულ. კანონები, § 76). როგორც ვასსალი თავის სიუზერენის დაუკითხავად ვერ განაგებდა მამულს, აგრეთვე ჩვენშიაც ამ გვარსავე წესსა და ჩვეულებას მისდევდნენ; ვასსალს ჰქონდა dominium

⁹⁾ იხ. Церк. г., 1519 წ., 1477, წ., 1495 წ. (გვ. 132) 1499 წ., 1618 წ. სულის მოსახსენებლად მეფეები და დიდებულნი სწირავდნენ მამულებს წმიდა ადგილებს გარეშე საქართველოსაც: პალესტინის, ათონის, სინას მონასტრების. იხ. ათონის კრებული 1074 წ. (ტფ. 1901 წ.) ათონის ივერიის მონასტერში აქამდის ახსენებენ ბერძნები ქართველს შეფეებს ირაკლის და გიორგის.

utile, სიუზერენს dominium directum. ბატონი როგორც უბოძებდა, აგრეთვე წაართმევდა ნაბოძებ მამულს. მეფე სოლომონ II გაუწყრა გურიის ერისთავს დავითს, გამოართვა ნაბოძები და დაუბრუნა როსტომ ერისთავს. ეს წყალობა სიგელით დაუმტკიცა და რასაც გული დააჯერა, სასყიდელიც მიიღო.

როგორც დასავლეთს ევროპაში კონტრაგენტების—მამულის მფლობელისა და მის შემმუშავებელის—გამოცვლით საჭირო იყო ხელ-წერილის განმეორება ინვესტიტურით და ჰომაჟით, აგრეთვე ჩვენშიაც ახალს მფლობელს მიეცემოდა განახლებული სიგელი და გუჯარი მამულის ხმარებისათვის¹⁰). განმეორების განსამტკიცებლად დროებითი მფლობელი აძლევდა ბატონს რაიმე სასყიდელს (გურიაში 500 მარჩილს) და წინად ბოძებული მაჟული უკან უბრუნდებოდა¹¹). ყმა იყო მუდმივი მოიჯარადრე ბატონის მამულისა და პირობის განახლების დროს იხდიდა სასყიდელს*). ყმა (ვასალი) აძლევდა აგრეთვე პირობას ერთგულის სამსახურ-

¹⁰) Церк. гудж., 12, 96, 97, 125, 126; двор. гр., 33, 22; Акты Кавказ. Арх. Ком., т. I, 33, 2, 8, 15. ა. ხაზანაშვილი, გუჯარები, გვ. 30-31. Хахановъ, груз. двор. акты 37-38.

¹¹) Археолог. путешествие по Гуріи и Абхазіи, Бакрадзе. გვ. 297, 302.

*) შეადარე დალესტანში მიღებული ჩვეულება. აქ სოფლებში იხდიან ყუმიუნის გვარის აბდულ ფაჩის სასარგებლოდ, იხდიან ტამაჩს: 19 კომლს აძევენ ვალად შთამაჩალაჩის სარგებლობის სასყიდლად ოთხ ოთხ ბათმანს ყველს აძლევენ. Сводъ стат. данныхъ. Тифлисъ, 1890.

რისას¹²⁾. (მეფის უფლება ბატონზედ და ამ უკანას-
კნელისა მამულის დროებითს მფლობელზედ იქიღამა
სჩანს კიდევ, რომ „ამოვარდნილი“ (ВЫМОРОЧНОЕ)
მამული უბრუნდებოდა ან მეფეს, ან ბატონს, ან
ეკკლესიას, ერთის სიტყვით, მას, რომლისაგანაც
მიღებული ჰქონდა მიწა-წყალი¹³⁾. მეფე და ბატო-
ნი ამ ამოწყვეტილის მამულს არაგებდნენ სურვი-
ლისამებრ¹⁴⁾. მაშასადამე, მეფე ბატონს, ბატო-
ნი მიწის შემმუშავებელთ უყურებდნენ, როგორც
დროებითს მფლობელებს. სიგელისა და გუჯარის
განახლება, სასყიდლის მიცემა ხელ-წერილის გან-
მეორებაში ცხადად ამტკიცებს ამ გვარს ხასიათს
მიწის მფლობელობისას.

მამული (მამეული) უდრის რუსების „ВОТЧИ-
НА“-ს, „ნაბოძები“ — „ПОЖАЛОВАННОЕ ПОМѢСТЬЕ“-ს.
„ნაბოძები“ რუსეთშიაცა და ჩვენშიაც ეძლეოდათ
იმ პირობით, რომ სამხედრო და სამოქალაქო მოვა-

¹²⁾ Двор. гр., 33. 17, 19, 22, 43. Церк. гудж.,
11, 29. Археолог. пут., 299, 305, 318.

¹³⁾ I. cit. „Выморочныя имѣнія переходятъ къ по-
мѣщику, который распоряжается по своему усмот-
рѣнію“, Двор. гр. 23. შეად. დასავლეთ ევროპაში. Вы-
зинскій. Папство и Свящ. имперія.

¹⁴⁾ ნახე Бакрадზე, Археол. путеш., 305.

ლეობა ¹⁵⁾), საზღვრების გამაგრება მიეღოთ თავის თავზედ ამ „ნაოძებით“ გაბედნიერებულთ.) რასაკვირველია, „ნაბოძები“ ამ შემთხვევაში გადადიოდა შთამომავლობაზედ მხოლოდ მაშინ, როცა მამრობითი მემკვიდრე რჩებოდა ¹⁶⁾). დედაკაცს არ შეეძლო შეესრულებინა ის უპირატესი მოვალეობა, რომელიც დაკავშირებულია ლაშქარ-ომიანობასთან. ამიტომაც პირველად რუსეთშიაცა და ჩვენშიაც მდედრობითი სქესი მოკლებული იყო უფლებას დამკვიდრებულყო „ნაბოძებს“ მამულში. ვახტანგ მეფე ბრძანებს, დედა-კაცს „მამულთან“ ხელი არა აქვს, ბატონისა არის... თუ შვილი ¹⁷⁾ ჰყავს მამულს ვერავინ წაართმევს, შვილისა არის ¹⁸⁾). (პოლიტიკურმა გარემოებამ, ეკონომიურმა მოთხოვ-

¹⁵⁾ ასე იყო ევროპაშიაც და რუსეთშიაც. Roth. Beneficial wesen Feudilitat, 333.

¹⁶⁾ მამრობითს მემკვიდრეობას უძევს რელიგიური საფუძველი. ძველს რომაა და საბერძნეთში მხოლოდ ვაჟი შვილი იყო მემკვიდრე და მასთანვე მამის მომხსენებელი ღმერთების (ლარების წინაშე). ამის კვალს ვხედავთ აწ ოსებსა და სვანებში. სვანი ეძებს მემკვიდრე ვაჟიშვილს, რომელმაც უნდა მოიხსენიოს სული მამისა. «ივერია», 1888წ.. № 118. Ковалевский, Древний законъ и совр. обычай, т. I. гл. II. შუად. Fustel de Coulanges, La cité antique и Мэна, Древний законъ и обычай.

¹⁷⁾ ვახტ. კანონები § 231; ვახუშტის ისტორია, გვ. 5,

¹⁸⁾ პეტრე დიდის კანონით 1714 წ. (о единовластии) „вотчина“ და „помѣстье“ გაერთდნენ.

ნიღებამ, კაცობრიულმა გრძნობამ ამ ჩვეულებას-
ბოლო მოუღო, მამული და ნაბოძები (ВОТЧИНА
და ПОМѢСТЬЕ) გააერთა და ორივე გახადა. ¹⁹⁾,
ბატონის საშვილისშვილო, სამკვიდრო ქონებად ²⁰⁾.
ნაბოძებისა და მამულის გაცემის უფლება თანა-
სწორად მიეცა ბატონს, იგი გახდა „ნაბოძების“
პატრონისაგან მამულის ბატონად.) მამულს ჩვენში
აუცილებლად ბატონი ჰყავდა; ანუ როგორც
მე-XII-ე საუკ. იურისტი ზომანუარი ამბობს:
(nulle terre sans seigneur).

მამულზედ, ნაბოძებზედ, დასახლებული იყო ნა-
სყიდი, ანუ ვალ-გადუხდელად დარჩენილი გლეხი,
სახასო, ანუ ნაბოძები გლეხი და ყმა. ~~X~~ სხვის მამულ-
ზედ მოსახლ-კარე გლეხები განიყოფებოდნენ სამ სა-
ხედ, ანუ კლასად: სახელმწიფო ანუ სახასო, საბა-
ტონო ანუ საპატრონო, საეკლესიო ანუ სამონა-
სტრო. გლეხებში განირჩეოდნენ მსახური, ნასყიდი,
ნაბოძები, ვალ-გადუხდელი, თავის ნებით შესული
და რთული ტიპი ყმა. ვახუშტი მსახურს განარჩევს
გლეხთაგან, მაგრამ ამ უკანასკნელთა შორის იგი
ვერ კპოულობს განსხვავებულს ეკონომიურს ყოფას.
„ხოლო სოფლიერნი, ამბობს ვახუშტი: 1) ერის-
თავნი; 2) მთავარნი; 3) აზნაურნი; 4) ვაჰარნი;

¹⁹⁾ წინად-კი მეფისა ანუ ბატონის დაუკითხავად ვერ
მოიხმარებდა Дв. гр., 31.

²⁰⁾ შვილი, ესე იგი ვაჟიშვილი. ამას შეეძლო
მოვალეობა აესრულებინა და მამულიც ამას რჩებოდა.

5) მსახურნი და 6) მუშაკნი გლეხნი. („ისტორია“, გვ. მე-4).

IV

მსახური (serviteur) იყო დაახლოებული პირი პატრონისა (княжій слуга Русской Правды). მსახურთ-უხუცესი იყო მესამე ხარისხის ხელის უფალი²¹⁾. მათ ჰქონდათ დიდი მნიშვნელობა, როგორც ministerial-ს გერმანელ ერთა შორის. მსახური იღვა გლეხსა და აზნაურს შორის; მისი სისხლი ღირდა 1200 თეთრად²²⁾, თუ იგი მისსა პატრონსა აზნაურის შვილად ჰყვეს²³⁾. ვახტანგის კანონით, მისი სისხლი ორჯერ მეტად ღირდა, ვიდრე გლეხისა: პირველის სისხლი ღირდა 240 მან., მეორისა 120 მან. ესე იგი მსახურის სისხლი ღირდა იმდენადვე, რამდენათაც მთავარ-დიაკვნისა და მესამე ვაჭრის სისხლი²⁴⁾. მსა-

²¹⁾ Wakhoucht. Géogr., 19

²²⁾ ალბუღას კან., § 8 და 10.

²³⁾ თეთრი—ერთი შაურია. Brosset. Hist. de la Georgie, Introd., 81.

²⁴⁾ ვახტანგის კან. §§ 32 და 33. Brosst. iutrod., p. 101.

²⁵⁾ ვახტანგის კანონები, § 32. გლეხის სისხლზედ ერთი ორად მსახურისა არის. მსახურს ჰყავდა ხელქვეითნი, რომელთაც სამეგრელოში მოინალები ერქვათ. ლამბერტის მოგზაურობა („მოამბე“, 1900, v, 15).

ხური ხშირად გადადიოდა აზნაურთა წოდებაში²⁶). ფულის მაგიერად ძველად გლეხის სისხლში აძლევდნენ ძროხებს, „გლეხის კაცის სისხლში ძროხა იყო გაჩენილი, რომე ერთის გლეხის სიკვდილისათვის სამოცი ძროხა იყო გაჩენილი“. ესე იგი, თითო ძროხა ორის მანეთის ფასად იყო დადებული. შემდეგ სისხლის ფასმა იმატა. მეფე ერეკლეს დადგინებით (1786 წ.) თუშისა, ანწუხისა და ქართლის სისხლი 30 თუმნამდე ავიდა, რათა მოესპო კაცის კვლა და ავაზაკობა.

ნასყიდი (ПОЛНЫЙ ХОЛОПЬ) ვალის გადასახდელად. ანუ სხვა გაჭირების გამო გლეხი გაიყიდა თავის თავს და ამით აძლევდა ბატონს უფლებას მოეხმარა იგი, როგორც ნასყიდი ყმა. „ანუ ჰყიდდნენ თავის ცოლშვილს, უფროს ვაჟიშვილს“ სახლობით²⁷). შვილებს ხშირად უსუსურებს ჰყიდდნენ მამანი და დედანიც²⁸) გლეხი გაიყიდა თავს.

²⁶) ვახტანგის კანონები, § 18. აღბუღას, § 8.

²⁷) Кресть. гр., გვ. 9, 15, 30. Brosset. Introd., 82. გამსყიდველი იღებდა ფულს, რამდენზედაც გულს დააჯერებდა. Кр. гр., 73.

²⁸) შიოშის შვილის ქალმა მარომ 1762 წ. დაფაჩიაშვილს ბერუას მიჰყიდა („ივერია“ 1900, № 36). პურის ძვირობის დროს თავისი ორი წლის ვაჟი ივანე. რადგან ივანე სვეტიცხოველის ყმა აღმოჩნდა, ეკლესიამ პრეტენზია გამოაცხადა და ბიჭი დაფაჩიაშვილს დაუთმო ვიდრე ცოლშვილის პატრონი გახდებოდა, შემდეგ ისევ სვეტიცხოველს უნდა დაბრუნებოდა.

სრულის თავის ჩამომავლობით, საუკუნოდ, სამკვიდროდ (Кр. гр., 7). თავის გასყიდვაში პირობას სდებდა და სიგელით მტკიცდებოდა მისი თავისუფალი მოქმედება, რომ იგი ხელს იღებს თავისუფლებაზედ და ხდება ბატონის ყმად („на вѣчныя времена“). ასე იყო რუსეთშიაც, სადაც თავის გამსყიდველი გლეხი აძლევდა პირობას „работать на землевладѣльца безъ исходно, вѣчно“. მე-XVII საუკ. ხელწერილით მონად აძლევდა ბატონს მთელს ჩამომავალს შტოს²⁹⁾ (მე-XVII საუკუნემდე არა გვაქვს ცნობა, რომ საქართველოში ყმად თავის გასყიდვა ყოფილიყოს გავრცელებული ჩვეულებად. პირველი ყმა ბატონისა იყო ტყვედ აყვანილი კაცი, რომელიც ვახტანგის კანონით „სყიდულზედ უფრო ყმა არის“ (ვახტ. კანონები, § 254. რამდენად ძველია ჩვეულება ყმად თავის გასყიდვისა, არ ვიცით. სულის მოსახსენებლად გლეხებს სწირავდნენ მე-XII საუკ.; ამას მოწმობს გუჯარი, დაბეჭდილი ჟორდანიასმიერ (ქრონიკები, I, 204) ეკლესია იმსახურებდა ამ გლეხს სურვილისამებრ და ახდევინებდა ღალას. შეწირული გლეხი მე-XII საუკ. შემდეგი დროის მსგავსი ყმა არ არის. შეგვიძლია ვსთქვათ, რომ გიორგი მეფის კანონებმა მე-XII საუკ. სრულებით არ იცის ბატონ-ყმობა. აღბულამ მხო-

²⁹⁾ Запись 1687 г. „жить мнѣ за господиномъ съ женою и дѣтьми, а по мнѣ и внучатамъ моимъ“. В. Ключевскій. „Рус. М.“ 1886, 1887 г. Крѣп. право.

ლოდ ომში იცის დარჩენილი ტყვე, მაგრამ იმის მდგომარეობაზედ არას გვაუწყებს. შესანიშნავია ერთი მუხლი³⁰⁾ ალბულას კანონებისა: „თუ გლეხისა სხვას წარმავალსა გასწიოს ანუ მოგვაროს შინა იგი გლეხი და მას ხელთა მისცეს იგი გლეხი, რომელსაცა, ნუცა გლეხი გლეხს მკვიდრად ირჩის მართებს, არცა სყიდვისა იგი ღირსა, ოდესცა მან ანუ ნასყიდმან კაცმან იშოვნოს, როცა გამოეღოს, ანუ მკვიდრმან ბატონმან მიუშოროს, აღილოს და კაცი გაუშვას“. ამ მუხლის აზრის გაგება ფრიად ძნელია; ეს კი, თუ არ ვცდები, შეგვიძლიან ვსთქვათ, რომ ნა სყიდს გლეხს ალბულა დროებით ყმადა ჰხდის, იგია nexus, დროებითი მოვალე და უნდა განთავისუფლდეს, როცა ვალს გადაიხდის. ამ გვარი დამოკიდებულება რუსეთშიაც იყო ცნობილი (закладничество, закупъ). ალბულას დროს ბატონყმურ დამოკიდებულებას მეტი სიმწვავე ემჩნევა. ბატონს შეეძლო საგლეხო ფუძე მიეყიდოს, გინა კაცრიელი, გინა უკაცრული (§ 58), ესე იგი შეეძლო გლეხი გაეყიდა სახლკარით ანუ მარტო მისი სახლკარი³¹⁾

ვფიქრობ, რომ ძველად ყმად თავის გასყიდვა არ იყო ხშირი ჩვეულება. თვით ვახტანგ მეფე არა ჰხმარობს „ნასყიდს“ გლეხს მე-204 მუხლამდე. შემდეგ ვხედავთ როგორც ნასყიდს, აგრეთვე „ნაჭირავებელ“ კაცს, რომლის სისხლი ბატონს

³⁰⁾ ალბულას კანონები § 72.

³¹⁾ ვახტანგის კანონები, § 229.

„არ ემართლება“, თუ იგი კაცი, გაგზავნილი სალაშქროდ, ან წყალზედ მოკვდეს³²⁾ სიგელებიც გლეხის მიერ თავის გასყიდვისა ეკუთვნის მე-XVII საუკ.

არ შეგვიძლიან არ შევნიშნოთ აქ გავლენა ბერძენთა კანონებისა³³⁾, რომელმაც, როგორც ვნახავთ, საშინელი ბეჭედი დაასვა მე-204 მუხლიდამ დაწყებული ვახტანგის კანონებს. როგორც აღბუღას კანონები გვიჩვენებენ და სიგელები გვიმტკიცებენ, პირველი საფუძველი ყმობისა, გარდა ტყვისა, რომელიც შეუტყობელი ყმა იყო ბატონისა, დასდო ვალის ამღებმა, რომელიც ვალის გადახდის შემდეგ უნდა განთავისუფლებულიყო.

ნასყიდ-ნაბოძები თავისუფლად შესულისაგან ეტყობა განირჩეოდა, რადგანაც პირობაში, რომელსაც სდებენ ბატონი და ნასყიდი, ანუ თავისუფლად შესული, არ ივიწყებენ რა უფლება ეძლევა ბატონს, როგორ უნდა უყუროს თავის ყმას, როგორც ნასყიდს, ბოძებულს, თუ თავის ნებით შესულს. პატუნაშვილი აძლევს ხელ-წერილს თუმანიშვილს, რომ იგი უნდა ემსახუროს როგორც „ნასყიდი ყმა“ (въ качестве купленного крестьянина³⁴⁾).

³²⁾ ბერძენთა კანონებს დიდი გავლენა ჰქონდა რუსეთზედაც. ჩვენში საბერძნეთიდგან გავრცელდა პრინციპები რომაელთა უფლებისა.

³³⁾ ნ. ურბნელი. ათაბაგი ბექა და აღბუღა, გვ. 109, 110. „კვალი“ 1902 წ. № 26, წერილი მოსაუბრისა.

³⁴⁾ Крестьян. гр., стр. 9, 15.

ნაბოძები სეხნიაშვილი-კი აძლევს მალაღაძეს სამს შვილს ყმად, ერთს „ნასყიდ ყმად“ და ორს-კი როგორც „წყალობის ყმად“ („пожалованные крестьяне“²⁵). ნასყიდი, როგორც ტყვე, სრული საკუთრება იყო ბატონისა, იგი იყო პირველი შეუცლილებელი ყმა პატრონისა. ნაბოძებს, წყალობის ყმას სახელმწიფო თითქოს მეტს ყურს უგდებდა, თავის მფარველობის ქვეშ ჰყავდა.

(შემდეგ ვნახავთ, რომ წყალობის ყმა და ნასყიდი, თავის ნებით შესული ტყვე აირივნენ ერთმანეთში, ერთად შედუღებულთ დაჰბადეს ის ყმა, რომელსაც ვიცნობთ მე-XVIII საუკ. წინად სახელმწიფო ადევნებდა თვალს, გლეხი არ შეეწუხებინათ მეტის გადასახადით, რადგანაც სახელმწიფო ინტერესს აზიანებდა, თუ პირველად „ნაბოძები“ დროებით საკუთრება იყო პატრონისა და, მაშასადამე საჭირო იყო სახელმწიფოს ზედამხედველობა, რომ არ გააღატაკონ ნაბოძები ყმანი. მე-XVIII საუკ. ბოლოს ეს კეთილი და უსაჭიროესი ყურის-გდება სახელმწიფომ ველარ შესძლო: ნასყიდი, ნაბოძები და თავის ნებით შესული გახდა ბატონის სრულ საკუთარ ყმად.)

თავის ნებით ყმად შესული განირჩეოდა ნასყიდისაგანა და ნაბოძებისაგან იმითი, რომ იგი ბატონთან შეკრული პირობით, დაიმედებული იყო, რომ ბატონი მოექცეოდა სამართლიანად და კანონი-

²⁵) Крестьян. гр., стр. 30.

რად³⁶⁾. იგი უყმობდა მთელს თავის ჩამომავლობას, მხოლოდ აქაც პირობაში ბატონს ეუბნებოდა, რომ უნდა მოექცეს მათ ისე, როგორც თავის ნებით შესულს ყმას³⁷⁾. როგორც თავის გამყიდავი გლეხი, ისე თავის ნებით ყმად შესულნი პირობას უდებდნენ ბატონს, აძლევდნენ ხელ-წერილს, „წიგნს“ თავიანთ ყმობისას. ხელ-წერილს (грамота) მიცემა შესანიშნავია მით, რომ ესეთი ჩვეულება გავრცელებული იყო როგორც კოლონებში, აგრეთვე რუსეთშიაც. თავისუფალი კაცი აძლევს ხელ-წერილს, რომ ეყმობა ეკლესიას, ბატონს³⁸⁾. ამითი მტკიცდება იმათი უფლება იმის პირობასა და გონებაზედ.

ბატონი პატრონი და მფარველია იმისთვის უცხო ქვეყანაში. კაციაშვილი ირჩევს „პატრონად“ მუხრან-ბატონს, რომელსაც „წიგნით“ ყმად ეძლევა, (Кр. гр., 49.) პირველ შეხედვითვე ტყვეთ თავის ნებით შესული უფრო კარგს მდგომარეობაში უნდა იყოს, ვიდრე ნასყიდი და ნაბოძები. ეს აშკარად გამოჩნდება, როცა იმათს პიროვნულსა და ქონებრივს უფლებას გადავაავლებთ თვალს.

³⁶⁾ „Должны поступить со мною законно и справедливо, не употреблять надо мною насилия и не дѣлать мнѣ неправды“. Кресть. гр., 49.

³⁷⁾ „Для добровольцевъ крестьянь“ Кр. гр., 54. Служить такъ, какъ служить добровольные крестьяне: Кр. гр., 59, 60.

³⁸⁾ Церк. гудж., гл. 19, 153; Кр. гр., აქტი 1795 წ.

ვალ-გადსწევეტელი უმად დარჩენილი (неполный ХОЛОЩЬ). ვალის ამღები, რომელმაც ველარ გადასწყვიტა თავისი ვალი, ეძლევა ვალის მიმცემს უმად. ყაზარაშვილი რჩება ალექსანდრიშვილის უმად იმიტომ, რომ ვერ დაუბრუნა ვალი³⁹). როცა ვალს იღებდა, გლეხი თავის თავს გირაოდ აძლევდა (завлаживался რუსეთში), ვიდრე ვალს გადასწყვეტდა⁴⁰). რაკი ვალი ვერ დაუბრუნა, იგი დროებითს უმობიდგან (nexu) ხდება სრული უმა ბატონისა, როგორც დანარჩენნი უმანი ნასყიდნი, ანუ ნაბოძებნი, სამუდამოდ⁴¹) («на вечныя времена»). ერთი პირობა-კი უნდა დაეცვა ბატონს, როცა შეუძლებელი ვალის ამღები უმად მიჰყავდა. ვახტანგ მეფე, რომელმაც ეს ჩვეულება კანონით განამტკიცა, ამბობს: «ესეც იქმნების, მოვალეს რომ კაცი ვერ აუვიდეს, საქონელი არ ქონდეს, კაცი მიეცემის იმ საქმით, რომ ურჯულოზედ არ გაყიდოს»⁴²). რამდენად ასრულებდნენ ბატონები ამ პირობას, სიგელებიდან სჩანს.

³⁹) Кресть. гр., 36.

⁴⁰) Двор. гр. 43. აქტი 1720 წ. ნახე კიდევ Дв. гр., 39.

⁴¹) Бр. гр., გვ. 126. გვინცაქემ მისცა ვალში ქუთათელაძეს თავისი დაჲ მოსამსახურედ. თუ ვ წლის განმავლობაში არ გადაიხდის ვალს, დაჲ მისი რჩებოდა სამუდამო უმად.

⁴²) ვახტანგის კან., § 142.

ეს კარგად ვიცით, რომ ყმის გასყიდვის წინააღმდეგ ეკკლესია მუდამ იბრძოდა⁴³⁾.

გლეხი, ვგონებ, უფრო რთული, ზოგადი სახელია, ვიდრე კერძო, განსხვავებითი. მაინც მოვიყვან აზრს 2-ნ დ. ფურცელაძისას, რომელიც ამბობს, რომ დასავლეთს საქართველოში გლეხს ედო ვალად თთვეში ოთხი დღე ემუშავნა ბატონისათვის და ეხადნა ყველა გადასახადი, რაიცა მოხსენებული იყო ნაბოძების სიგელში⁴⁴⁾. სჩანს გლეხი და ჩვენი „ნაბოძები“ ერთი და იგივე იყო ამ შემთხვევაში. მე-XVIII საუკ. დამლევს ვხედავთ გლეხთ-მოყალნეს⁴⁵⁾ (оброчники).

V.

აქ ჩამოთვლილმა სხვა-და-სხვა ბატონისაგან დამოკიდებულ ხარისხზედ მყოფმა ყმამ დაჰბადა ის ტიპი ყმისა, რომელსაც გვიხატვენ სიგელები მე-XVIII და XIX საუკ. როგორ დაიბადა ეს ტიპი, რა შეითვისა ყველა ცალკე ელემენტისაგან, — აი საგანი, რომელიც ჰსაჭიროებს ახსნასა და გამოარკვევას. ჯერ უნ-

⁴³⁾ Церк. гудж. 153, 151, 23 და სხ.

⁴⁴⁾ Кр. гр., 10, 1. შენიშვნა დ. ფურცელაძისა. გლეხი, იგივე რთული ტიპი—ყმა უნდა ყოფილიყოს „ბატონ-ყმობის რიგით მიცემული“—на основаніяхъ помѣщичьихъ крестьянъ. Кр. гр., გვ. 27.

⁴⁵⁾ Кр. гр., 70.

და წარმოვიდგინოთ თითოეულ ელემენტის მდგომარეობა, იმისი პიროვნული და ქონებრივი უფლება, რომ შემდეგ რთულს ტიპში, როგორიც არის ყმა მე-XVIII საუკ., გამოსაცნობი აღარ იყოს, რა გავლენა იქონია ტყვემ და ნასყიდმა, ნაბოძებმა და წყალობის გლებმა, თავის ნებით შესულმა და ვალგადაუწყვეტელმა კაცმა ყმის შექმნაში.

პირველი საძირკველი ყმობისა ჩაჰყარეს ტყვემ და ნასყიდმა, თუმცა მეფე ვახტანგი პირველს მეორეზედ ქვეით აყენებს („სყიდულზე უფრო ყმა არის“ ვახტ. კან., § 254), მაგრამ განსხვავებას ვერა ვპოულობთ მათ მდგომარეობაში. ტყვესაცა და ნასყიდსაც ჩამორთმეული აქვთ პიროვნული და ქონებრივი უფლება, მათ შეეხებათ დადგენილება: „ყმის ყველა ბატონისა არის“⁴⁷). ეს დადგენილება არის წაბაძვა ბერძენთა კანონ-მდებლობისა⁴⁸), რომელიც ჩართულია ვახტანგის სამართლის წიგნში. ამათზედ ვრცელდება ბერძენთა კანონები ყმის შესახებ: ყმას არ შეეძლო ყოფილიყო მოწმად⁴⁹), გაესესხებინა რამე და უკან ეთხოვა იგი, არ შეეძლო საჩივარი შეეტანა, სმართალი ეთხოვნა და არც არავის მასზედ ჩივილის ნება ეძლეოდა⁵⁰). ნასყიდის გლების მიერ შექმნილი

⁴⁷) ვახტანგის კანონები, § 258.

⁴⁸) ბერძენთა კანონები, § 166.

⁴⁹) id., § 163.

⁵⁰) id., § 165.

სარჩო ეკუთვნის ბატონს⁵¹). ეს უკანასკნელი მუხლი ამოღებულია ძველთა რომაელთა უფლებიდან, რომლის შესახებ ცნობილი იურისტი გეი სწერდა: *quodcumque per servum adquiretur domino adquiretur* (რასაც ყმა იძენს, იძენს ბატონისათვის⁵²). ვის არ გახსოვთ კაცია-აღამიანში დარეჯანის სიტყვები — „წართმევა არაფერი, ეგ რა საკვირველია, ქალბატონის ნებაა: გოგოც ჩემია და ჩით-მერდინიც“, მაშინ-როდესაც ჩით-მერდინი საწყალ ელისაბედის გოგოს თავის მოგროვილის ფულით უყიდნია („კაცია-აღამიანი?“).

თუმცა დედა-აზრმა: „ყმის ყველა ბატონისა არის“ ფეხი მოიკიდა საქართველოში, მაგრამ დანარჩენი წესები ყმათ შესახებ, გაღმოტანილნი საბერძნეთიდან ვახტანგ მეფის მიერ, არ იქმნენ შეწყნარებულნი, ძველებურმა ჩვეულებამ შეამსუბუქა სასტიკი იურისდიქცია, ის შემხუთავი ზღუდე, რომელშიაც მოქცეული იყო ბერძენთა ყმა. ჩვენ გვაქვს საბუთი, რომელიც აბათილებს მე-163 მუხლს ბერძენთა კანონებისას, რომლის ძალით ყმას არ შეეძლო ყოფილიყო მოწმად და ეთხოვნა სამართალი. მაგალითად შეგვიძლიან მოვიყვანოთ პროცესი იესელაშვილისა და ველიშვილისა⁵³). ლოლაძეს მდივანბეგებმა გადაუ-

⁵¹) *id*, §§ 110 და 311.

⁵²) *Gaii Institutiones I*, § 52 *Corp. Рус. Правду*, 112/120.

⁵³) *Крест. гр.*, 58 *Церк. гудж.*, 11. თათრებთან ყმანი იფიცებდნენ უორანზედ. *Кр. гр.*, 69.

წყიტეს გადაეხადნა სისხლის ფასი 120 მ. ბერძენთა კანონით-კი, ყმაზედ საჩივარს ვერავინ შეიტანს⁵⁴). ჩვენში ბატონის წინააღმდეგაც შეეძლოთ ყმებს საჩივრის ატეხა, არამც თუ კერძო კაცების წინააღმდეგ⁵⁵).

(სიფრთხილით შემოძლიან ვსთქვა, რომ ჩვენებურს ტყვეს ყმად აყვანილსა და ნასყიდს ჰქონდა მცირე პიროვნული უფლება და მოკლებული იყო ქონებრივს უფლებას. ძალიად გადმონერგილმა უცხო იურისდიქციამ ყმად წაყვანილის ტყვისა და ნასყიდის შესახებ ვერა ნახა მომზადებული ნიადაგი ცხოვრებაში განხორციელებისათვის. ძველმა ჩვენმა კანონებმა მეფე გიორგისამ არ იცის ის წყოაილება, რომელსაც ბატონ-ყმობა ჰქვიათ. აღბულამ იცის ვალის ამღები და არა ის ყმობა, რომელსაც ვაცნობთ ვახტანგის ბერძენთა კანონებით.

მოყვანილმა მაგალითებმა დაგვანახა, რომ ჩვენი ყმა ესე არ არის შევიწროებული, როგორც

⁵⁴) Кр. гр., 23.

⁵⁵) Церк. гудж., 30. ნინო-წმინდელი მიტროპოლიტი და მისნი ყმანი. ამას ეწინააღმდეგება მე-XVIII საუკ. მოგზაურის სიტყვები: „Простой народъ безъ исключенія наци и вѣры крестьянскаго рабскаго состоянiя. Онъ не имѣетъ собственности, долженъ давать и дѣлать то, что угодно господину, который можетъ его заложить, продать, поступить съ нимъ по произволению. Сей произволъ не простирается до жестокости“. Гильденштеть, 276.

ბერძენთა კანონები გვაუწყებენ ვახტანგის სამართლის წიგნში. არამც თუ პრაქტიკა, თვით ჩვენი კანონმდებლობაც საბუთს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ჩვენებურს ყმას ჰქონდა პიროვნული უფლებანი. აღბუღას კანონები აძლევენ ყმას ორსავ უფლებას—ქონებრივსა და პიროვნულს. ვახტანგის დროს პრაქტიკამ უფრო შეხუთა ყმა, შეუმცირა თავისუფლება, მოაკლო ქონებრივი უფლება ბატონის სასარგებლოდ. აღბუღას კანონებით შეგვიძლიან ასეთი წარმოდგენა ვიქონიოთ გლეხის მდგომარეობაზედ: გლეხს აქვს თავისი საკუთარი სარჩო, რომელიც შეუძლიან თან წაიღოს გადასვლისთანავე ერთის ადგილიდამ მეორეზედ; გარდა ამისა იმას ერგება მესამედი ნაწილი იმ მოძრავ ქონებისა, რომელიც თავის შრომით შესძინა ბატონს⁵⁷); იმას შეუძლიან თავდებობა ბატონის ხელის ჩამორთმევენებით⁵⁸); იმას აქვს უფლება ბატონის ხელის მოწერით გაჰყიდოს და დააგირაოს მამული⁵⁹); გლეხს, რომელიც მიეწერა ახალს ბატონს, შეუძლიან დაბრუნდეს „პატრონისას მითვე საქონლით“ და ცოლ-შვილით. ეს უფლება ვრცელდება შვილიშვილამდე. თუ შვიდის წლის განმავლობაში თვით არ დაბრუნდა და არც ძველმა ბატონმა მოი-

⁵⁷) აღბუღას კან., §§ 73 და 74.

⁵⁸) აღბუღა, § 69 შეად. კრ. გრ., 58, 69; Церк. г., 11.

⁵⁹) აღბუღა, § 77. შეად. კრ. გრ., 6, 51; Церк. гудж., 76.

კითხა იგი, წინანდელი პატრონი ჰკარგავს უფლებას, წაიყვანოს და გარეული გლეხი თავისთან⁶⁰).)

აღბულას კანონ-მდებლობა არ არჩევს ჯერ კიდევ ყმათა შორის ნაბოძებს, ნასყიდს და თავის ნებით შესუღს. იმის დროს არ არის ის ყმობა, რომლის კვალს ვპოულობთ ვახტანგის კანონებში. აღბულამ იცის მხოლოდ დროებითი მოვალე⁶¹), რომელსაც შეუძლიან გადასწყვიტოს ვალი და განთავისუფლდეს. ამისთანა ყმას, როგორც ვნახეთ, არ აკლია არც პიროვნული და არც ქონებრივი უფლება. რამდენად უკან წავიდა ყმის კეთილმდგომარეობა. როგორ შეაფიწროვა ვახტანგის კანონებმა და პრაქტიკულმა მოთხოვნილებამ, — აი საგანი, რომლის გარჩევას უნდა შევუდგეთ.

VI

პირველ თვალ-საჩინო განსხვავებად აღბულას და ვახტანგის კანონებში ის მიგვაჩნია, რომ უკანასკნელი უკვე ავლებს ხაზს ტყვეს, ნასყიდს, ბოძებულსა და თავის ნებით შესულ ყმათა შორის. ტყვე «სყიდულზე უფრო ყმა არის»⁶²). ნასყიდს უფრო ქვეით

⁶⁰) აღბულას კან., § 78.

⁶¹) აღბულას კან., § 78.

⁶²) ვახტანგის კან., § 254. ტყვე ყველგან იყო პრველი წყარო ბატონ-ყმობისა. Чичеринъ. „Опыты по исторіи русскаго права, 83. 144.

აყენებს ნაბოძებზე, იმისი ეკონომიური მდგომარეობა უფრო შევიწროებულია, ვიდრე წყალობის ყმისა. „ვისაც ყმა ამოუვარდეს, ნასყიდა თუ იყოს, მისი საქონელი ბატონს უფრო ეხალთვის, თუ ცოლი და ქალი დარჩება, სამკვიდროთი და შესანახავით, შეიჯეროს; თუ ან წყალობის ყმა იყვეს, ან პატრონის მიწაცემი, იმის ცოლს უფრო ცოტა რამ გამოერთვას“⁶³). მაშასადამე, ქონებრივი მდგომარეობა ბოძებულის ყმისა საგრძნობლად განირჩეოდა „ნასყიდისაგან“. იმის ქვრივ-ობლებზედ არა ვრცელდება კანონი ბერძენთა წაბაძვით დადგენილი — „ყმისა ყველა ბატონისა არის“. წყალობის ყმის ცოლ-შვილს, ვახტანგის სიტყვით, ბატონის სასარგებლოდ „ცოტა რამ გამოერთვას“.

მაშასადამე, ვახტანგ მეფემ პირველად გაჰყო ტყვე, ნასყიდი და წყალობის ყმა, თითოეულს მიუწყო ის, რაც ცხოვრებამ გამოიკვლია. აღბუღასთან შედარებით ვახტანგის ყმა უფრო შევიწროებულია. ამას გარდა იმას მოაკლდა ქონებრივ უფლებებისაგან ერთი ნაწილი ბატონის სასარგებლოდ. აღბუღას ყმა თავის სარჩოს არ უწილადებს ბატონს, ვახტანგისაკი, თუნდ წყალობისაც იყვეს, მაინც „ცოტა რამ“ უნდა გაიღოს ბატონისათვის⁶⁴). ამ შევიწროებას ყმი-

⁶³) ვახტანგის კან., § 142.

⁶⁴) აღბუღას კან., §§ 73 და 74; ვახტ. კან., § 48.

სას ვახტანგის მიერ ერთის მხრით ვხსნით ცხოვრების მსვლელობით, რომელიც თავისუფალს კაცს ხდიდა უფრო და უფრო მონად, როგორც ეს მოხდა მთელს ევროპაში; მეორეს მხრით, ბერძენთა გავლენით ვახტანგის რეფორმაზე. ვახტანგმა მისცა იურიდიული სანქცია ბატონ-ყმობის წეს-წყობილებას საქართველოში: გადმოიტანა შეხედულობა ბერძენთა ნასყიდზედ, მაგრამ თითონვე სცდილობდა კანონით შეემსუბუქებინა ყმის ტვირთი. „ნურა კაცი თავის ყმას ძალას ნუ დაატანს“⁶⁵), ამბობს კაცთ მოყვარე მეფე, მაგრამ ეს ჰუმანური რჩევა დარჩა ცხოვრებაში უქმად.

ვახტანგ მეფე არას გვაუწყებს, რით განირჩეოდა თავის ნებით ყმად შესული ნასყიდისაგან და ნაბოძებისაგან. ვიცით, რომ თავის ნებით ყმად შესული არა ჰკარგავდა უფლებას, აღბუღას კანონით განთავისუფლებული იყო⁶⁶). ვახტანგის კანონებში არის მუხლი შესახებ ყმის გადასვლისა ერთის ბატონისაგან მეორესთან, მაგრამ თავის ნებით შესულზედ ცნობას ვერა ვპოულობთ. ამ შემთხვევაში შეგვიძლიან მივმართოთ სიგელებსა და გუჯრებს და იქიდან გამოვარკვიოთ, რა განსხვავება იყო ნასყიდ-ნაბოძებსა და თავის ნებით შესულ შორის.

თავის ნებით შესულს ყმას ეძლევა ბატონისა-

⁶⁵) ვახტანგ. კანონ., § 201

⁶⁶) აღბუღას კან., § 78.

გან პირობა, რომ იგი მოექცევა «კანონიერად და სამართლიანად»⁶⁷), შეინახავს კარგად და უვნებლად⁶⁸). იმათის პრივილეგიიდან შეგვიძლიან დავასახელოთ თავისუფლება გოგოსი⁶⁹). ხშირად ეკკლესიის თავისუფალნი ყმანი მხოლოდ საკმელ-სანთელს სწირავდნენ⁷⁰), ხან ამას ძღვენი და ფულიც ემატებოდა⁷¹). ჩვეულება თავის ნებით ყმად შესულისა — გადასვლა ერთის ბატონისაგან მეორესთან, — რომლის შესახებ გვაქვს ცნობა აღბუღას კანონებიდან, პრაქტიკულს ცხოვრებაში გავრცელებული იყო. თავის ნებით შესულსა და აგრეთვე ნაბოძებს ჰქონდა უფლება, ტრადიციით მინიჭებული, დაენებებინა თავი ბატონისათვის, თუ იგი აწუხებდა მეტის გადასახადით, და გადასულიყო სხვის მამულში ან ყმადვე, ანუ ყმისა და მეიჯარადრეს შუა მდგომარეობა დაექირა, გამხდარიყო ხიზნად⁷²). თავისუფლად შესულსა და ნაბოძებს ეძლევათ მიწა, საქონელი, თესლი, ვენახი, წყალი, წისკვილი, კალო, როგორც რუსეთში ეძლე-

⁶⁷) Кресть гр., 49.

⁶⁸) Кр. гр., 66.

⁶⁹) Кр. гр., 26.

⁷⁰) Церк. гудж., 55, 87, 66.

⁷¹) Церк. г., 65.

⁷²) Кр. гр., 29, 49.

ოდათ ესრედ წოდებული ИНВЕНТАРЬ-ი⁷³). მიწა ეძლევათ სამკვიდროდ იმ უფლებით, რომ გაყიდონ კიდევ ბატონის თანხმობით⁷⁴). აქედამ სჩანს, რომ სახელმწიფო თავისნებით შესულს არ უყურებდა ისე, როგორც ყმას. თვით ნაბოძები სდგას უკეთესს მდგომარეობაში შედარებით ნასყიდთან და, გარდა იმ განსხვავებისა, რომელიც ზემოდ ვუჩვენეთ, ახლა დავინახეთ, რომ „ნაბოძებს“ სხვა უპირატესობაც ჰქონდა ნასყიდთან: შეეძლო მამულის გასყიდვა ბატონის თანხმობით.

(ბატონის ნების დართვა მამულის გასყიდვაში არ არის მხოლოდ ჩვენის წარსულის განკერძოებული თვისება. ეს ჩვეულება გავრცელებული იყო მთელს ევროპაში. სიუზერენის დაუკითხავად ყმა ვერ გაჰყიდდა თავის ნაქერ მიწას. ამ უფლების მიღებაში იგი აძლევდა ბატონს ბაჟს (lods et rents). ჩვენში ბატონს ჰქონდა უფლება ჯერ თითონ „ნაბოძებს“ ყმას შევაქრებოდა და, თუ ჰსურდა, შეესყიდნა⁷⁵).)
საეკლესიო გლეხებს ხანდახან უმცირდებოდათ უფ-

⁷³) Бѣляевъ. „Крестьяне на Руси“, стр. 44—50.

⁷⁴) Двор. гр., 23; Кресть. гр., 3, 7, 11, 52—
Церк. гудж., 7, 12, 52, 59, 64, 65.

⁷⁵) Кр. гр., 52 ასეთივე ჩვეულება იყო დასავლეთს-
ევროპაში. დასტურლ., 18.

ლება გასყიდვისა იმით, რომ ვალდებულნი იყვნენ მიეყიდნათ უთუოდ საეკკლესიო ყმისთვის⁷⁶). ორსავე ჩვეულებას თავისი საბუთი ჰქონდა. ბატონი არა ჰკარგავდა შემთხვევას იაფად შეეძინა თავის ვასსალის მამული, რომ შემდეგ სარგებლიანად გაეცა. ეკკლესიაც სცდილობდა საიმედო ხელში გადაეცა თავისი მამული. იგი იცნობდა თავის ყმებს და მათგან გამოწირვა უსარგებლო იქნებოდა: ახალი ყმა შეიძლებოდა ჯანჯალი კაცი ყოფილიყო, არ ეწია ის უღელი, რომელსაც ადებდა ბატონი ყმას.

თუმცა ერთის მხრით კანონმა, მეორეს მხრით თვით ჩვეულებამ გაავლო მკრთალად განსხვავების ღარი ბოძებულსა, თავის ნებით შესულსა, ნასყიდსა და ვალ-გადაუწყვეტელს⁷⁷) შორის, მაგრამ ხშირად ისინი არ ირჩევიან ერთმანეთში და გაერთებულ იქმნენ მე-XVIII საუკ. ბატონის თვალში. იგი უყურებდა მათ, როგორც მემკვიდრეობითს, შეუცილებელს ყმას, რომლის ჩამომავლობა და მიზეზი ყმად გახდომისა მისთვის საჭირო აღარ იყო. ჩვენში მოხდა

⁷⁶) Кр. гр., 56. ეს საერთოდ ცნობილი ჩვეულებაა და სწარმოებს ბატონის უფლებიდან, ადევნოს თვალი მეურნეობასა და მამულის შემუშავებას.

⁷⁷) ვალ-გადაუწყვეტელნი ყმად რჩებოდნენ, როგორც „ნასყიდნი“. Кр. гр., გვ. 7, 9. ამიტომ ამათ შესახებ აღარ ვსცანით საჭიროდ ცალკე გველაპარაკნა. რაც შეეხება ნასყიდს, იგივე ითქმის ვალ-გადაუწყვეტელ ყმად დარჩენილზედ.

ის პროცესი, რომელიც კარგად ცნობილია რუსეთში (მე XVIII საუკ. „Закупъ“-ი, ნასყიდი, შეუძლებელი მოვალე და გლეხი, ბატონის მამულზედ დასახლებული, თუნდ იგი უცხო ქვეყნიდან ყოფილიყო მოსული, გახდნენ პეტრე დიდის განკარგულებით სამკვიდრო ყმად ბატონისა⁷⁸). რაც პრაქტიკამ დაადგინა, იგი კანონით განამტკიცა ჩვენში ვახტანგმა და რუსეთში პეტრემ. დაიბადა რთული და მეტად ძნელად გამოსაცნობი ტიპი ყმისა, რომელმაც შეითვისა სხვა-და-სხვა ელემენტი ყმობისა.)

VII.

ვახტანგის ყმა იყო ნაყოფი სამ გვარის ელემენტისა: ნასყიდისა, ბოძებულისა და თავისუფლად ყმად შესულ გლეხისა. „ნასყიდი“ და ტყვე იყვნენ პირველნი ყმანი ბატონისა. აქედამ გადავიდა ვახტანგის ყმაზედ იგი პრინციპი, რომ „ყმისა ყველა ბატონისა

⁷⁸) რუსეთში 1718 წ. პირველის რევიზიის შედეგი იყო ეს გარემოება. ეპიპაჩინის სასულიერო მთავრობასწერდა 1809 წ: Въ посланіи отъ Святѣйшаго Собора заявляется, что названіе раба извѣстно лишь въ Грузіи. Въ другихъ странахъ, гдѣ поселились эмигранты изъ Арменіи, платили они подати хозяевамъ обитаемыхъ земель и подчинялись имъ, но они были въ отношеніи къ землевладѣльцамъ не какъ крѣпостные, а въ нѣкоторомъ свободномъ подчиненіи. Кавказ. Стар, I.

არი“ (§ 258 ვახტ. კანონები). ძველი პრინციპი *quodcumque per servum acquiritur, id domino acquiritur* გავრცელდა თანასწორედ ნაბოძებზედ და თავისუფლად ყმად შესულზე. ნაბოძებისა და თავისუფალ ყმის პატრონისაგან მიწის მფლობელი გახდა ბატონად: იმას მიეცა ნება დატუქსვისა და დასჯისა⁷⁹⁾ იგი იცნეს მსაჯულად გაყრისა და უთანხმოების დროს ყმათა შორის⁸⁰⁾).

რა განსხვავებაა ვახტანგისა და აღბუღას კანონმდებლობაში? ვახტანგმა შეავიწროვა ყმა, რომელსაც დაუწყო საერთოდ ცქერა, როგორც ნასყიდს, რომლის შესახებ მიღებული იყო მუხლი ,,ყმისა ყველა ბატონისი არის“. აღბუღა-კი გლეხს აძლევდა საკუთარს ქონებას და მესამედსაც იმ სარჩოდგან, რომელიც იმან პატრონს შესძინა თავის შრომით⁸¹⁾. მაშასადამე, ვახტანგის ყმამ დაჰკარგა აღბუღას ყმასთან (დრეჟებით მოვალესთან) შედარებით ერთი ნაწილი ქონებრივის უფლებებისა. ყმა იცნეს როგორც პირი (СУБЪЕКТЪ НАКАЗУЕМЫЙ), რომლის დასჯა შეიძლება გარდასახადით, ვალის გადახდაში⁸²⁾, მაგრამ იგი არ არის ცნობილი როგორც უფლებებით აღჭურ-

⁷⁹⁾ ვახტანგ. კანონები, § 98.

⁸⁰⁾ ვახტ. კან., §§ 80 და 98.

⁸¹⁾ აღბუღას კან., §§ 73, 74.

⁸²⁾ Обычай, выраб. при царяхъ, 16.

ვილი კაცი ითხოვოს ბატონისაგან სისხლის ფასი, როცა იმისაგან გახეიბრდა⁸³). იგი არის ობიექტი და არა სუბიექტი უფლებისა.

გარდა ამ ქონებრივის უფლებისა ვახტანგის ყმამ დაჰკარგა აღბუღას გლეხთან შედარებით ცოტა პიროვნული უფლება: თავდებობა ვახტანგის კანონით ყმას აეკრძალა⁸⁴) წინააღმდეგ მე-69 აღბუღას კანონის §-სა, რომლის ძალით ეს უფლება ყმას მინიჭებული ჰქონდა. აქ დაეტყო ვახტანგის რეფორმას ბერძენთა კანონების ზედ-გავლენა, თუმცა ძალიად გამომონერგილმა სჯულ-დებამ ვერა ნახა მომზადებული ნიადაგი. ამიტომაც, წინააღმდეგ ბერძენთა წარმოდგენისა⁸⁵), ყმას ძველებურად შერჩა უფლება ფიცის მიცემისა⁸⁶). ვახტანგის ყმა მაინც ისე შეხუთული არ არის, როგორც საბერძენეთში. თუმცა ერთი მუხლი ბერძენთა გავლენით ყმას ართმევს ქონებრივსა და პიროვნულს უფლებას, მაგრამ მეორე ჩვეულებრივი დადგინება საქართველოში ცოტად მაინც აძლევს ამ უფლებას⁸⁷).

⁸³) ვახტანგ. კანონები, § 95.

⁸⁴) ვახტანგ. კან., § 235. და აღბ., § 69. Русская Правда, § 117.

⁸⁵) ბერძენთა კანონები, §§ 163, 165.

⁸⁶) ვახტ. კან., §§ 12 და 200.

⁸⁷) id., §§ 258. და 248.

რადგანაც ვახტანგის ყმა დაიბადა სამის ელემენტის შეხედულობით, ამიტომაც მისი მდგომარეობა არ უნდა ყოფილიყო შევიწროებული. თავის ნებით შესული ყმა და ნაბოძი დაასვამდნენ „ნასყიდს“ თავისს ბეჭედს, შეამსუბუქებდნენ იმის მდგომარეობას. ასეც მოხდა, როგორც შეგვიძლიან ვიფიქროთ a priori, წინდაწინვე. თავის ნებით ყმად შესული ჩვეულებით გადადიოდა ერთის ბატონისაგან მეორესთან და აძლევდა პირობას ბატონ-ყმობისას და იმასაც აღებინებდა „წიგნს“, რომ კანონიერად და სამართლიანად მოექცევა. ეს ჩვეულება ვახტანგმა განამტკიცა: „ბატონსაც, ჰბრძანებს ვახტანგის წიგნი: დაადებინოს, რომ უხელმწიფოდ ვერც მოკლას, ვერც გაახეიბროს⁸⁸⁾“. თავის ნებით ყმად შესულმა ეს გარანტია ხელ-შეუხებლობისა და გადასვლისა გადასცა ვახტანგის ყმას⁸⁹⁾. „ნაბოძებმაც“ იქონია თავისი გავლენა. მეფე, როცა აძლევდა ყმას ბატონს, ნიშნავდა ამ უკანასკნელს პირველის პატრონად; ყმის შეწუხება ბატონის მიერ მეფისათვის არ იყო სასარგე-

⁸⁸⁾ ვახტ. კან., § 258. მე-XVII-ს. პუბლიცისტი კოტო-შიბინი სწერდა რუსეთში: „Въ уголовныхъ дѣлахъ сыскивати и указъ чинити помѣщикамъ и вотчинникамъ не вѣлно“ (მე-XVIII-ს.-კი ბატონებს მიეცათ სისხლის იურისდქცია, რომელიც ვახტანგის კანონით ჩვენში აღკრძალული დარჩა.)

⁸⁹⁾ ვახტ. კან., § 202.

ბლო, რადგან ყმის მდგომარეობის უკან დაწევა სახელმწიფოს დაქვეითება იყო. ამიტომაც მეფე უბრძანებდა ბატონებს მეტის გარდასახადით არ შეეწუხებინათ ყმა. ვახტანგმა ეს ჩვეულება შეიტანა კანონად; თუმცა ბატონი დანიშნა გლეხის ობლების მზრუნველად⁹⁰⁾, მაგრამ თვით ადევნებდა თვალს და დადგინება აღიარებდა: „ნურა კაცი თავის ყმას ძალას ნუ დაატანს“⁹¹⁾. ვახტანგი ამბობს საერთოდ ყმაზედ და არა კერძოდ ნაბოძებზედ და თავის ნებით ყმად შესულზედ, ესე იგი ერთი და იგივე წარმოდგენა გავრცელდა, — ცოტა განსხვავებას რომ არ მივხედოთ ნასყიდსა და ნაბოძებს შორის — ერთის იურისდიქციის ქვეშ მოექცნენ პრაქტიკულის ცხოვრების მოთხოვნილებით ნასყიდი-ვალ-გადაუხდელი, ნაბოძებ-თავ-შეფარებული პატრონის მფარველობის ქვეშ. ესენი მიდიოდნენ პირდაპირ ერთმანეთისკენ: ერთი ჰკარგავს მცირე პიროვნულს უფლებას, მეორე იძენს ცოტაოდენს თავისუფლებას, რომ ერთად შედუღებულთ დაჰბადონ ის ბატონ-ყმობა, რომელიც მე-XVIII ს. მეფობდა. შეუმჩნეველი დაახლოვება ნასყიდისა და ბოძებულს შორის კანონით აღსარებულ იქნა და განმტკიცებულ იურიდიულის სანქციით.

რაკი ერთხელ გამოკვლეულ იქნა ჩვეულება და კანონი ყმის შესახებ, იგივე წესი გავრცელდა საერ-

⁹⁰⁾ ვახტ. კან., § 203.

⁹¹⁾ id., § 201.

თოდ გლახზე, რომელიც ბატონის მიწა წყალზედ სცხოვრობდა. ამ გვარად თუმცა ბატონ-ყმობა დაიწყო ტყვისა, ნასყიდისა და ვალ-გადაუხდელისაგან, რომელსაც (ბატონ-ყმობას) დაასვა თავისი ბეჭედი ნაბოძებმა და თავის ნებით ყმად შესულმა, მაგრამ შემდეგ ყმობას ასაზრდოებდა და აძლიერებდა ბევრი სხვა გარემოება, რომელიც უღვეველი იყო ცხოვრებაში, ყმად ირიცხებოდა:

1) ყმის შვილი, ესე იგი ყმობა გადადიოდა საშვილიშვილოდ: „მამა მისი კაცისა, ამბობს ვახტანგი: ყმა ყოფილიყოს და შვილი მისი ბატონს მიეცემოდეს“⁹²). სიგელებში არა ერთხელ შევხვდებით „მემკვიდრეობითს“ ყმას. მთელის ჩამომავლობის გასყიდვა, ანუ ყმად მიცემა თავისუფალის კაცის მიერ ბატონის მფარველობის ქვეშ ამტკიცებს ამ ჩვეულებას ყმობისას „на вѣчныя времена“, საუკუნოდ, სამუდამოდ, დაუსრულებლად⁹³). გუჯრებში მემკვიდრეობითი, სამკვიდრო ყმა იშვიათია.

⁹²) ვახტ. კან., § 261. Карѣвъ. Французскіе крест., 44.

⁹³) Крест. гр., 7, 6, 49. შეად. Schroder-ის სიტყვები (Rechtsgeschichte, Leipzig, 1889, S. 37). Begründet wurde die Unfreiheit durch Kriegsgefangenschaft Verknechtung Fremder, die ohne Feleite und ohne Fastfreundschaft ins Land kamen, Schuldknechtschaft freiwillige Ergebung Verheiratung mit einer Person.

2) აყვანილი შვილობილი ჰხდება ყმად: „ვინც აიყვანოს ყმაწვილი, ან იპოვნოს და გაზარდოს, იმ კაცზედ ჰკიდია, თუ უნდა შვილად გაზარდის, უნდა თავის ყმად. თუ ყმობა დაარქვა, სამკვიდრო ყმა იქნება.“⁹⁴). დ. ფურცელაძე ამბობს, რომ დასავლეთ საქართველოში უკანონო შვილს ეკლესია აძლევდა საეკლესიო ყმებს ყმად. აქედამ წარმოსდგა მესამე წყარო ყმობისა⁹⁵).

3) „თუ ნაბიჭვარი თავის ძმებს ეყმობა, სხვათ ხელი არ აქვსთ“⁹⁶), ესე იგი, უკანონო შვილი ხდება ძმების ყმად.

4) შეუძლებელი მოვალე რჩებოდა ყმად: „ესეც იქმნების, მოვალეს რომ კაცი ვერ აუვიდეს, საქონელი არა ჰქონდეს, კაცი მიეცემის იმ საქმით, რომ ურჯულოზედ არ გაყიდოს“⁹⁷). სისხლის ფასის მიუცემლობა ხდიდა კაცს აგრეთვე ყმად⁹⁸). ვაჭარი, რომელმაც ვალი ვერ გადაწყვიტა, ეძლეოდა მოვალეს დასაკმაყოფილებლად; მდივანი ძალას ატანდა გადა-

⁹⁴) ვახტ. კან., § 261.

⁹⁵) Крест. рр., შენიშვნა დ. ფურცელაძისა, გვ. 114.

⁹⁶) ვახტ. კან., § 210.

⁹⁷) პატუნაშვილი ხდება თუმანაშვილის ყმად, რადგან ვალი ვერ გადაწყვიტა. Кр. рр., გვ. 9; ნახე კიდევ Крест. рр., 36, 41. ვახტ. კან., § 142.

⁹⁸) Крест. рр., გვ. 57.

ენწყვიტა აღებული ვალი და, თუ ვერ შეასრულებდა, უნდა ვიფიქროთ, რომ ისიც მოვალეს ყმად რჩებოდა.

5) შეუძლებელი ქურდი, რომელიც შეიპარა სახლში, საცა ცოლ-ქმარს ეძინათ, და მოპარული ერთი შვიდად ვერ გადაიხადა, მიეცემოდა გაქურდულს „თავის ცოლ-შვილით, ქონებით და ნასყიდით“⁹⁹). ჩვეულება ნაპარავის ერთი შვიდად გადახდისა აქამდის დარჩენილია მთაში, თუშ-ფშავ-ხევსურეთში¹⁰⁰).

6) გლეხი, რომელმაც შეირთო ბატონის გოგო, ან თავისუფალი ქალი გათხოვდა ყმაზედ, მაშინ იგი ხდება ბატონის „მკვიდრ“ ყმად¹⁰¹). ასეთივე ჩვეულება იყო ფრანკთა შორის, რომელზედაც გვაუწყებს ძველი იმათი კანონ-მდებლობა Lex Salica და, როგორც ჩვენში თავისუფალი კაცი, ან ქალი, მონასთან ცოლ-ქმრობით დაკავშირებული, ჰკარგავს თავისუფლებას. Si vero ingenuam puellam de illis suam voluntatem servum secuta fuerit, ingenuitatem suam perdit. მონამ თუ მოიტაცა თავისუფალი ქალი, სიკვდილით ისჯება „devita componat“¹⁰²). ჩვენში

⁹⁹) ვახტ. კან., § 151.

¹⁰⁰) იხ. „ივერია“, 1888 წ. № 185 ჩემი წერილი „მგზავრის დღიურიდამ“.

¹⁰¹) აღბულ. კანონები, §§ 73 და 47. церков. гудж. 17, ср. Рус. Правда, ¹⁰⁸/₁₃₀.

¹⁰²) Lex Salica, § 13. De raptu ingenuorum.

ასე სასტიკად არა სჯიდნენ ყმას თავისუფალ ქალთან შეუღლებისათვის.

7) თუ ბატონის გოგოსთან უკანონო კავშირი დაიჭირეს, იმის გამაუპატიურებელი ხდება ბატონის ყმად¹⁰³), კერძოდ გოგოს ბატონისა, რომლის ნათესავების უფლება არა ვრცელდებოდა ყმაზედ (ЛИЧНЫМЪ КРЕСТЬЯНИНОМЪ). პაპუა გახდა კობიევის ყმად, მაგრამ ნათესავებს ამ ბატონისას არ ეყმოდა გოგოს შემადგენელი კაცი¹⁰⁴).

8) ვინც შიმშილობაში გამოჰკვება გლეხი ცოლ-შვილით, ხდება იგი პირველის მემკვიდრეობით ყმად¹⁰⁵).

8) ვინც გამოიყიდა ტყვეობიდან გლეხი, მისცა მას პური, ქერი, საქონელი მიწა ვენახი, იგი რჩება სამუდამო ყმად („на вѣчныя времена“)¹⁰⁶).

10) ვინც გადაუწყვიტა ვალი გლეხს, მისცა იმის ქალს მზითევი, იგი მიდის ცოლ-შვილით ყმად ვალის გადამხთელთაგან¹⁰⁷).

11) ვინც ბრალდებული ხდება კაცის მოკვლა-

¹⁰³) Кр. гр., გვ. 8.

¹⁰⁴) Кр. гр., გვ. 62.

¹⁰⁵) Кр. гр., გვ. 6, 14, 67. ვახტ. კან., § 200.

¹⁰⁶) Кр. гр., 3, 17, 30.

¹⁰⁷) Кр. гр., 49. ср. Русская Правда, § 106/119. ვახტ. კან., § 200.

ში და იმის თოფ-იარაღის მითვისებაში, იგი ხდება მოკლულის ბატონის ყმად ცოლ-შვილით¹⁰⁸).

12) ვინც გაჰყიდდა თავის თავს, ან ცოლ-შვილსა, იღებდა ფასს, რამდენზედაც გულის აჯერებდა, იგი მიდიოდა მყიდველის ყმად¹⁰⁹). აგრეთვე ბატონისაგან გაყიდული კაცი ხდებოდა მყიდველის ყმად, განურჩევლად წოდებისა და ჩამომავლობისა. ამ გვარად შეიქმნენ ურიების ყმები იმერეთში. რუსების აქლამყარების შემდეგ აეკრძალათ ურიებს ქრისტიანების შესყიდვა და ბრძანება გაიცა, რომ ბატონმა გამოისყიდოს ურიებისგან გასყიდული ყმები¹¹⁰).

ამდენის წყაროს წყალობით ბატონ-ყმობას მეტი სიმტკიცე და გაძლიერება ეძლეოდა. თვით განთავისუფლებულნი ეძებდნენ ბატონსა ზე პატრონს. აქედამ ორი გზა კიდევ რჩება ბატონ-ყმობის შესაფასებლად:

13) თავის ნებით ყმობა უცხო მხრიდგან გადმოსულის მიერ.

14) განთავისუფლებულის მიერ (*libertinus*) ბატონისა და პატრონის ძებნა¹¹¹).

შევვიძლიან ასეთი რედაცია წარმოვიდგინოთ,

¹⁰⁸) Кр. гр., 11.

¹⁰⁹) Introd. Brosset, 127; Кр. гр., 74, 103—4.

¹¹⁰) Двор. гр., 1782 წ.; Кр. гр., 41. Brosset. Introduction, 82; Церк. гудж., 19, 55, 87, 153 და სხვ.

¹¹¹) ვახტ. კან., § 254.

რომელიც დაგვიხატავს ბატონ-ყმობის ელემენტებს და იმის აგენტების სხვა-დასხვა მდგომარეობას. სუყველაზე ძლიერ შევიწროებულ იყო მონად აყვანილი ტყვე—სყიდულზე უფრო ყმა არის¹¹²); სყიდული წყალობის გზაზედ ქვევით იდგა: მას და იმის ქვრივს ნაკლები ქონებრივი უფლება აქვს, ვიდრე ბოძებულს — „თუ ნასყიდი იყოს, მისი საქონელი ბატონს ეხელთვის... თუ ან წყალობის ყმა იყვეს, ან პატრონის მინაცემი, იმის ცოლს უფრო ცოტა რამ გამოართვას“¹¹³). ამათზე უკეთეს მდგომარეობაში იყო თავის ნებით ყმად შესული, რომელიც გადადის ერთის ბატონისაგან მეორესთან! ბატონის „ხელ-წერილით“ იგი ყმა-კი არ არის, არამედ „პატრონის და მყარველის“ მძებნელი¹¹⁴). დროებით მოვალე (nexus), თუ ვალს გადასწყვეტდა, ხდებოდა აზატი, თავისუფალი კაცი¹¹⁵). ეს განსხვავების ლარი ღრმად არ არის გატარებული არც კანონ-მდებლობაში, არც პრაქტიკაში. ბერძენთა კანონებმა იქონიეს საშინელი გავლე-

¹¹²) Дубровинъ, Исторія войны, т. VI, В. 151.

¹¹³) ვახტ. კან., § 248

¹¹⁴) Кр. гр., 29, 31. Церк. гудж., 84, 67. ბატონი ყმას უნდა როგორც შვილს ისე მოჰქცეოდა“, Кр. гр. 56.

¹¹⁵) აღბუღას კან., § 72; Кр. гр., 6. როგორც რუსეთში „неустойка“-ს იხდიდნენ, ისეც ჩვენში ერთი ბატონის ყმად რჩებოდა.

ნა¹¹⁶) ძველს ჩვეულებაზედ საქართველოში. თუმცა კაცთ-მოყვარე ვახტანგი სცდილობდა შეემცირებინა იურისდიქცია ბატონებისა ყმებზედ („ნურა კაცი თავის ყმას ნუ შეაწუხებს“, სწერს ვახტანგი), მაგრამ პრაქტიკამ კიდევ წინ გადასდგა ფეხი, უფრო ძლიერ შეავიწროა გლეხი, ვიდრე ვახტანგის კანონები აძლევდა ნებას.

VIII

საფუძველი ბატონ-ყმობას სამმა ელემენტმა დაუდო — „ნასყიდმა“ (ვალ-გადაუხდელმა) „ბოძებულმა“ და თავის ნებით ყმად შესულმა. „ნასყიდმა“ რომელზედაც უფრო საგრძნობლად გავრცელდა გადმოტანილი ბერძენთა შეხედულობა ყმაზედ, შეავიწროვა ბოძებული გლეხი, თავის ნებით შესულმა ბატონის მფარველობის ქვეშ გადასცა „ნასყიდ-ბოძებულს“ ჩვეულება გადასვლისა და განთავისუფლებისა. აღბუღლას კანონით აზატი ხდებოდა კაცი, როცა იგი გადაიხდიდა ვალს¹¹⁷). ბატონი განთავისუფლებულს ყმას

¹¹⁶) გაავრცელეს წარმოდგენა: „ყმისა ყველა ბატონისა არის“. ბერძენთა კანონები რომ მოქმედებდა ჩვენში, ეჭვი არ არის, რადგანაც სიგელებში ხშირად ნახავთ მითითებას ბერძენთა კანონებზე. მაგ. Кр. рр., გვ. 20.

¹¹⁷) აღბუღლას კან., § 72. Кр. рр., 6. „გუჯრები“ გამოც. ა. ხახანაშვილის მიერ, გვ. 33. ბატონი აბაშიძე აძლევს წყალობის წიგნს მიქელა ბუაძეს, რომელსაც შერთო თავისივე კაცის ქიმაძის ქალი, რომ, როცა ბუაძე მოსახლობას შეიძლებს, ბატონისაგან „ნასყიდობა“ არ ეთქმის.

თავის ნებით ნასყიდობას აღარ აგონებდა. ვახტანგმა მიიღო კანონად ეს გავრცელებული ჩვეულება, მხოლოდ პირობის აღსრულება, „გაღის გადახდა“ შეიქმნა შეუძლებელი ვალის ამღებისათვის: მომეტებული ნაწილი გლებთა ველარ ჰპოულობდა საშვალელებას ვალი გადაეწყვიტა და ძალა-უნებურად რჩებოდა ყმად. ასეთი პროცესი მოხდა რუსეთშიაც, სადაც კანონ-მდებლობით-კი არ დამაგრდა (прикрѣпился) ყმა ბატონთან და იმის მამულთან, არამედ ეკონომიურის გარემოების შედეგი იყო ვალის ამღების ყმად გადაქცევა¹¹⁸).

რადგანაც სურვილი განთავისუფლებისა ძლიერი იყო ყმათა შორის, ამიტომ, როგორც რუსეთში, დაიბადა საქართველოშიაც ორ-ნაირი ფორმა თავის დახსნისა: გადასვლა სხვა პატრონთან, რომელიც გაუსწორდა პირველ ბატონს გლების ვალში¹¹⁹), და გაპარვა ყმისა ვალის გადაუწყვეტლად. შესანიშნავია, რომ ჩვენში, როგორც რუსეთშიაც, განთავისუფლებული იხდიდა „неустойка“-ს, როცა თავისუფლებოდა: ჯანია ყორღანაშვილს აძლევს პირობას, რომ იგი დასტოვებს ერთს შევილს ბატონთან, „ნას-

¹¹⁸) ბორის გოდუნოვის დადგინებას „О прикрѣпленіи крестьянъ“ პროფ. ვ. ი. კლიუჩევსკი რაცხს „ისტორიულ ლეგენდად“, რადგანაც ეს ძვირფასი დოკუმენტი აქამდის არ არის აღმოჩენილი.

¹¹⁹) Кр. гр., 3, 6, 7, 14, 41. 45.

ყიდ ყმად“; თუ ვინმე გამოისყიდის ჯანიას, იგი და-
უბრუნებს ყორღანა შვილს იმისგან აღებულს ვალს¹²⁰).
ეს ჩვეულება, ვალის გადაწყვეტა, სხვა შემძლებელის
ბატონის მიერ, ძალიან ხშირია და კანონით ვახტან-
გის მიერ განმტკიცებულ იქმნა¹²¹). ვახტანგმა შეიწ-
ყნარა უკანონო ჩვეულება — გაპარვა ყმისა და და-
ადგინა, რომ გაპარული ყმა 30 წლის განმავლობაში
მოიძებნოს და, თუ ამ ვადის განმავლობაში ბატონმა
იპოვა თავისი დაკარგული ყმა, იგი ვალდებულია იმის
ყმის შემნახველს გადაუხადოს ყმაზედ დანახარჯი და
მისცეს იმის დროებით მფარველს ნახევარი იმ სარ-
ჩოდგან, რომელიც გამოპარულმა ყმამ „ახალს ბა-
ტონს“ შესძინა. აი თვით მუხლი როგორ გვიხატავს
ამ გარემოებას: „თუ ერთი მეორეს „ყმა“ ერთმანეთს
მიუვიდეს და თავი ნასყიდად დაუწეროს, ან იმ მება-
ტონემ იმ „გლეხ კაცს“¹²²) ან ვადი გადაუწვევით
და ან შიმშილობაში გამოჰკვებოს და დავთარში ჯერ
არ დაწერილიყოს იმის სახელზე და ისე წამოედა-
ვოს პირველი მებატონე, რაც ამ ახალს ბატონს იმა-

¹²⁰) Кр. гр., 3, 6, 7, 14, 30, 41, 45; Церк. гуд.
§ 8, 61.

¹²¹) ვახტ. კან., § 200.

¹²²) ვახტანგის კაცონებში, როგორც ამ მუხლიდგანაც
ახანს, ხშირად განურჩევლად იზარება ყმა და გლეხ-კაცი. სი-
გლეხშიაც ასეა (крестьянинъ „крѣпостноѣ“). აპკვარადვე
იბრუნება, როგორც ვნახავთ, მეფე-ბატონი და ბატონ-ბატონი.

ღე ხარჯი ექნას, ის პასუხიც უნდა მისცეს, და რაც ამ გლეხ-კაცს ამ ახლის ბატონის ხელში მოუგია, იმისი ნახევარი უნდა ახალს ბატონს მისცეს და თავისი ყმა ძველს ბატონს უნდა მისცეს⁽¹²³⁾.

სიგელი 1772 წ. ამ მუხლს მშვენიერად ასურათებს. სიგელი გვიჩვენებს, რამდენად აძლევდა პასუხს კანონ-მდებლობა ცხოვრების მოთხოვნილებას და რამდენად შესაძლო იყო მისი განხორციელება. ამ სიგელში ვკითხულობთ: ..., Справлялись съ закономъ и нашли, что, по закону царя Вахтанга, если крестьянинъ уйдетъ отъ своего господина и проживетъ въ другомъ мѣстѣ 30 лѣтъ, то прежній владѣлецъ не можетъ уже имѣть на него владѣльческихъ правъ. А какъ крестьяне Мирзашвили въ Джавахетии всего 6 лѣтъ, то мы вслѣдствіе этого и на основаніи этого выше-приведеннаго закона, постановили: признать ихъ крестьянами сардара Давида (Орбелиани)⁽¹²⁴⁾. კანონი, რომელიცაჲ მოხსენებულია, გვაუწყებს შემდეგს: „თუ აქედამ აყრილი გლეხი სხვის საბატონოში წავიდეს, თუ იქ ექვსი წელიწადი დაჰყოს და ისევ ხელმწიფის ყმად მოვიდა, თუ უნდა მისცემს ხელმწიფე, თუ უნდა არა¹²⁵⁾“... ეს პირვე-

¹²³⁾ ვახტ. კანონები, § 200.

¹²⁴⁾ Кр. гр., 25- რუსულად მოვიყვანე, რადგანაც მსურდა დამეცვა ტექსტი.

¹²⁵⁾ ვახტ. კან., § 201.

ლი ნახევარია იმ დადგინების საფუძველად, რომელიც გადასწყდა ორბელიანის სასარგებლოდ. მეორე ნახევარს მსაჯულის გადაწყვეტილებისას აქვს საფუძველი შემდეგს მუხლში: „თუ საბატონოს კაცის შვილის ყმა სხვის საბატონოში წავიდეს, თუ 30 წელიწადი იქ დაჰყო და ისევ მოვიდა და სხვა კაცს ეემო, ვეღარას შეუვა, თუ ნაკლები დაჰყო... ძველს ბატონს უნდა მიეცეს“¹²⁶). .. მირზაშვილი ოცდაათ წელზედ ნაკლები იყო დაკარგული და ამიტომ გადაუწყვიტეს ორბელიანთან—პირველ მებატონესთან დაბრუნება.

ბატონები ეძებდნენ თავიანთ დაკარგულ ყმებს¹²⁷). ვადად წინად დადებული იყო 30 წელიწადი. ამის კვალს ვპოულობთ ალბულას კანონებში, რომელსაც თავის მხრივ შეამცირა ვადა შვიდ წლამდე¹²⁸). ვახტანგმა ვადად ისევ 30 წელი დასდო¹²⁹). რუსეთში გერხუთი წელიწადი იყო, შემდეგ 10—15 წ., 1646 წელს ალექსი მიხეილის-ძემ ვადა სრულებით მოსპო და ნება მისცა მებატონეებს, ეძებნათ დაკარგული ყმა

¹²⁶) ვახტ. § კან., 202.

¹²⁷) სოლომონ და ირაკლი მეფეთა შორის დადგენილ ხელშეკრულების მეშვიდე პუნქტი ამბობს: ყმანი და გლეხნი, თვინიერ ნებით გადასულნი, ერთმანეთს დაუბრუნდეს (Дѣла грузинскія. Арх. М. М. Д.).

¹²⁸) ალბულას კან., §78. შეად. მოსეს კან., § 6.

¹²⁹) ვახტ. კან. § 202

უვადოდ («безсрочно, безъ урока лѣтъ, вѣчно») ამ კანონის ძალით, მე-XVII საუკ. დასაწყისის გაპარულ ყვებს ეძებდნენ ბატონები ეკატერინე მეორის მეფობაში! ჩვენში უფლება ძებნისა გადადიოდა არამც თუ შვილებზედ, არამედ ნათესავებზედაც. მოხისელის ბატონის გლეხი გაიპარა რუისში, მაგრამ მისის ბატონის ნათესავებმა, მეფე ვახტანგის ბრძანებით, მოაძებნინა და გახადა თავის ყმად¹³⁰). თვით შაჰაბაზის დროს ამ გაპარვასა და დაბრუნებას ვხედავთ გამეფებულს. იგი უბრძანებს ფირმანით ქიურამ-ოღლის (გურამი შვილს), გლეხები (ყვანი) მოსძებნონ საცა არიან და დაუბრუნონ პატრონს¹³¹). ყმები თავისას არ იშლიდნენ და გაპარვას არ ივიწყებდენ¹³²). თუ გაპარული 30 წელს (ან 12 წ. თრიალეთზედ) დაჰყოფდა, მაშინ იგი თავის უფლდებოდა ბატონისაგან.

ვახტანგ მეფემ ეს 30 წლის ვადა დასდო, შეგვიძლიან ვიფიქროთ, შვირე მამულის პატრონთა სასარგებლოდ წინააღმდეგ დიდთა მებატონეთა. დიდის მამულის მფლობელს შეეძლო გადაყვანილი გლეხი დაემალა შვიდის წლით, როგორც აღბუღა სწერდა¹³³) სხვადა სხვა მიფარებულს მხარეს თავის უზარ-

¹³⁰) Кр. гр. 8, 25. Акты Кавказ. Археогр.ком. I, 47, 72.

¹³¹) Кр. гр., 87.

¹³²) Кр. гр., 13, 105.

¹³³) აღუბღას კანონები § 78;

შაზარის მამულისა და შემდეგ ამ ვადისა დაესაკუთრებინა გამოპარული გლეხი კანონის ძალით. 30 წლით დამალვა უფრო ძნელიყო და გამოქცეულის ყმის ძველს პატრონს მეტი დრო ეძლეოდა იმის მოსაძებნად.

გარემოება იცვლება და ვადას მწიშნელობა აღარა აქვს გამოქცეული ყმის დაბრუნებისათვის, თუ იგი გამოპარული გლეხი „დავთარში“ ახალ ბატონთან აღწერის დროს ორჯელ მოექცა. ქართლში აღწერა შვიდ წელიწადში ერთხელ ხდება, მაშასადამე, საკმარისი იყო, ორ აღწერას—14 წელიწადს—გაეფლო ყმის გამოპარვიდამ, რომ ბატონს დაჰკარგოდა ნება მოსაძებნად, მაგრამ ჯერ კიდევ თვით ყმას ეძლევა ნება დაბრუნდეს ძველს პატრონთან, რაკი გაივლის 30 წელი, მაშინ ყმაც ჰკარგავს უფლებას დაბრუნდეს უკან და, თუ დაბრუნდა „სამკვიდროზედ“, იმან (ძველმა ბატონმა) ისევ უნდა მისცეს,¹³⁴⁾ „ხელმწიფის დავთარში ვისაც მოსვლია იმის სახელზედ ჰირის მქონლად დაიწეროს“¹³⁵⁾. აქედგან ბატონყმობა, დაბადებული ეკონომიურს ნიადაგზედ, იქმნა მიღებული კანონით და განმტკიცებული სიაში, დაჯთარში ჩაწერით. რუსეთში პირველი რევი-

¹³⁴⁾ ვახტანგის კანონები § 199.

¹³⁵⁾ ევროპაში საკმარისი იყო, ერთი წელიწადი ყმა-გაეტარებინა სხვა ბატონთან, რომ იმის ყმად გამხდარიყო (droit desclavage) Карѣвъ. Фран. крест. 42.

ზიის შემდეგ (1718) ყმანი ჩაიწერნენ რივიზიის სიაში („Ревизскія сказки“). ჩვენში მოექცნენ „დავთარში“. ვინც ორჯელ აღწერის დროს ერთისა და იმავე ბატონის დავთარში მოექცა და დაპყრო იმასთან ვი წელი, იგი რჩება იმის სამკვიდრო ყმად, წინანდელს „სამკვიდროზე ველარ წავა: თუ წავა ისევ უნდა მისცეს“¹³⁶) თვით ელი, მწყემსი ხალხი, რომელიც ხენა-თესვას არ მისდევს და ბინას იცვლის¹³⁷ (гуляющие люди რუსეთში), რაკი მოექცა დავთარში, ხდება ბატონის სამუდამო ყმად, ჰკარგავს უფლებას თავისუფლად გადასვლისას.¹³⁸)

მაშასადამე, კერძო დამოკიდებულება, რომელიც სუფევდა ბატონსა და ყმას შორის, მთავრობამ სახელწიფო აქტებით, დავთარში ჩაწერით აღწერის დროს განამტკიცა, მისცა იურიდიული სანქცია ცხოვრებისაგან დაწუნულს გარემოებასა და მიზეზს და აღიარა მტკიცე კანონად გაძლიერებული და გახშირებული ჩვეულება, ბატონთან, ხელწერი-

¹³⁶) Крест. грам. 25. დავთრის მნიშვნელობაზე ნახე Бакрадзе. Археол. Путеш. по Гуріи и Аджарѣ გვ. 320, 327.

¹³⁷) ვ. უმაკაშვილის ახსნა ელისა დასტრულამა. გვ. 169.

¹³⁸) Кр. гр.. 27. ბატონს რომ სხვის ყმამ „წიგნი“ მისცეს მოტყუებით, „მომდეგარი“ არა მყავსო და ახალის ბატონის სიაში ჩაეწეროს, ძველი ბატონი ჰკარგავს მასზე უფლებას. ვახტანგის კანონი § 262.

ლის „წიგნის“ დადების მაგიერ, სახელწიფო სიით დაკავშირება ყმისა ბატონთან.

ბატონყმობაში ამგვარად უნდა აღინიშნოს, როგორც სუყველგან მოხდა, ორი ფაზისი განვითარებისა: მომზადება ბატონყმობისა ეკონომიური მიზეზებით და იმის განმტკიცება კანონმდებლობით, მთავრობის აქტებით.

VIII.

ყმები ჰყავდათ როგორც კერძო ბატონებს, აგრეთვე თვით მეფეს (სახასო ყმანი) და ეკლესიამონასტრებს. ხშირათ ყმანი ბატონისა და მეფისა განურჩევლად იხმარებიან, რადგან მეფეც თავის თავს ყმის შესახებ „ბატონს“ უწოდებს. აქედამ წარმოსდგა გამოურკვევლობა, როდის ეხება საგანი მეფეს და როდის კერძო ბატონს. იქნება ეს ასე მოხდა იმიტომ, რომ წინანდელი ბატონი და შემდეგი მეფე ერთნაირად ექცეოდნენ ყმებს, ჰქონდათ თანასწორი იურისდიქცია ყმებზედ¹³⁹). სახასო და საეკლესიო ყმათა შორის, როგორც საერთოდ საბატონო ყმები, მოჰყვნენ ტყვე და ნასყიდი, ნაბო-

¹³⁹) განურჩევლობას ბატონის და მეფის ხმარებაში შემჩნეულია ფრანგების სამართალში: *dominus* და *rex* ირევა ძველი ხელნაწერები ხმარობენ *dominus* და შემდეგ *rex*. ნახე *Lex Sslica* §§ 13, 44, 46, *mtruste dominica* და *intruste reguli* cp. *Deloche. L' Aurustion*, page, 6.

ძები და შეწირულნი, თავის ნებით ყმათ შესულნი და თავშეფარებულნი. საეკლესიო ყმათა რიცხვი მუდამ მატულობდა, რადგან ცოდვილნი მეფე და მებატონენი სულის საცხოვნებლად და საოხად არ იშურებდნენ ეკლესიებისთვის ყმების და მამულის შეწირვას. ასეთია 1058 წ. გუჯარი ბაგრატ მეოთხისა შიომღვიმესთვის. დასავლეთ ევროპის ისტორიკოსის გრიგოლ ტურსკის ნაწერებიდან აშკარად სჩანს ის შეუთანასწორებლობა, რომელიც მეფობდა კერძო უწმინდურს ცხოვრებასა და ეკლესიათა უხვის შეწირულებას შორის (VI საუკ.) ჩვენშიაც „გუჯრები“ გვიმტკიცებენ, რომ სულის მოსახსენებლად, ცოდვათა მისატევებლად, შვილების სადღევრძელოთ, წირვითა და ლოცვით მოსახსენებლად¹⁴⁰) ჩვენნი მებატონენი ხელგაშლით სწირავდნენ ეკლესია-მონასტრებს მამულსა და ყმებსა. საყურადღებოა ამ მხრივ ოპიზართა სიგელი ბაგრატ IV-სა 1058 წ. საეკლესიო ყმათა შორის, როგორც ევროპაში, ნახავთ თავის თავის შემწირველთ: სულაძემ შესწირა თავი ეკლესიას და მიეცა ნება საეკლესიო მამულზე დასახლებისა¹⁴¹) უბატონონი და უბატონონი ეძი-

¹⁴⁰) Церк. гуд. 7, 19, 59, 62, 26, 28, Бакрадзе, Археол. пуеш. по Гурii 303, 318.

¹⁴¹) Церк. гуд. 2757. ჩვენში არა აზნაურსაც ჰყავდა ყმები. 1783 წ. დალაქი მირიმანოვი ახელ ტერშმოვანოვს ყმად დაუდგა, რადგან მას ვალი ვერ გადუხადა.

ებდნენ მფარველობას და ყმობას ეკლესიისას: აქ-
ტით 1740 წ. გლეხი არაგვის ერისთავისა, ლეკების
ტყვეობილამ განთავისუფლებული, დარჩენილი უპა-
ტრონოდ, შეეფარა ურბნისის მონასტერს¹⁴²). ეკ-
კლესია თვით უფლობს ყმებს და ასახლებს თავის
მიწა წყალზე¹⁴³). ერთის შესხედვით თოთქოს ეკკლეს-
იის მონაწილეობის მიღება გლეხთა სყიდვაში არ-
ღვევს კათალიკოზთა კანონებს, რომელთა თანახმად
ეკკლესია უკრძალავდა ყმის სყიდვა-გასყიდვას¹⁴⁴).
ეკკლესია იქნება გასაკიცხი არ იყოს, თუ იგი ყი-
დულობდა მხოლოდ იმიტომ, რომ მათი შევიწრო-
ებული გარემოება შეემსუბუქებინა. საეკლესიო ყმას
ბევრი შეღავათი ჰქონდა შედარებით საბატონო
ყმასთან და ამიტომაც ხდებოდა, რომ საბატონო
ყმები იპარებოდნენ და გადადიოდნენ საეკლესიო მა-
მულზე: ციციშვილის გლეხი ზაქარია მასიტაშვილი
შევიწროებული თავის ბატონისაგან, შეეფარა რუ-
ისის საკრებულო ტაძარს: მეფემ იცნო გლეხის სა-

¹⁴²) Церк. гуд. 19, 55. რუსეთში 1754 წლამდის
ყმები ჰყავდათ ყველა წოდების პირებს, უკანასკნელნი ვალ-
დებულნი იყვნენ დაუფონებლივ ხაზინისთვის ეძლიათ ყმათა
ხარჯი. ნახეთ Романовичъ Словатинскій. Двор. въ Россіи
278, 280.

¹⁴³) Церк. гуд. 58, 59, 61. Brosset untrouction
127.

¹⁴⁴) კანონები კათალიკოზ. § 2 Церк. гуд. 148
149.

ჩივარი სამართლიანათ და თავის ქონებით გადასცა იგი რუისის კათედრას¹⁴⁵). ერთხელ შეწირული მამული და ყმა ეკკლესიისაგან აღარ გამოიწირებოდა¹⁴⁶) ეკკლესიის მფარველობის ქვეშ შესულთ მიეტევებოდათ დანაშაულნი: მოჯამაგირემ თულაშვილთა გააუბატიურა ქალბატონი; ბატონებს იმის მოკვლა უნდოდათ, მაგრამ ეკკლესიამ იგი შეიფარა და მიუტევა ხორციელთა შეცოდება¹⁴⁷). საეკლესიო მამულის გამნაწილებელი ყმათა შორის არი კათოლიკოზი, ეპისკოპოზი, წინამძღვარი მონასტრისა, თუ სამონასტრო მამულს განმეორებით დამტკიცება სჭირდება ახალი მეფისაგან. „გვეაჯეთ და ჩვენ ვისმინეთ აჯა თქვენი“ ზე გუჯარა ან სიგელი გაგიახლეთ. ჟორდანი. „შიომღვიმე“-ს (სიგელი 1072 წ.) აი ფორმულა, რომელსაც ხმარობდნენ მეფე-ბატონნი ახალი მემამულეს ხელში ყმა მამულის გადასვლის დროს. აგრეთვე ეკკლესია ურიგებს და ამტკიცებს¹⁴⁸ საეკ-

¹⁴⁵) Церк. гуд. 45. ნახე კიდევ Brosset Introduction 151, 152—3. Крест. гр., 8, 149.

¹⁴⁶) Церк. гуд. 35. ნიკოლოზ პირველს უნდოდა რუსეთში ყმათა ბატონობა მხოლოდ აზნაურობისთვის დაემტკიცებინა. Романовичъ Славотинскій, 283.

¹⁴⁷) Церк. гуд. 59. ეკკლესიის მფარველობის ქვეშ შესულთ ახლაც მიეტევებათ ხოლმე დანაშაული თუშ-ფშავ-ხევსურეთში. ნახე ჩემი წერილი. О мохевцахъ въ этногр. сборн., подъ ред. В. Миллера, вып. III.

¹⁴⁸) Церк. гуд. 12, 96, 97.

კლესიო მამულს იმათ სასარგელოდ, რომელთაც წინათ მიიღეს იგი მოსახმარად. ამიტომ როგორც ამოწყვეტილი საბატონო მამული უბრუნდება ბატონს, აგრეთვე საეკლესიო მამული უბრუნდება კათალიკოზს, წინამძღვარს, რომელიც უმაღლესის პატრონის უფლებით აძლევს თავის ყმებს¹⁴⁹). ერთის სიტყვით, საეკლესიო და სამონასტრო ბატონები არაფრით არ ირჩევიან ჩვეულებრივ მამულის ბატონებისაგან. ეს თანასწორობა იქამდის მიდის, რომ სამღვთო პირზე გადადის იმ ყმათა ჯარის წინამძღვრობაც, რომელნიც დასახლებულნი იყვნენ საეკლესიო მამულზე¹⁵⁰). რადგან მიღებული იყო, რომ ბატონი თავის ყმებით მიდიოდა ჯარში, ამიტომ კათალიკოზიც თავის გლეხებით, როგორც სამხედრო კაცი, ასრულებდა ლაშქრობის მოვალეობას. დასავლეთ ევროპაშიაც მოხდა ისეთი მატერიალიზაცია

¹⁴⁹) Церк. гуд. 150. ქუთაისის მიტროპოლიტმა გადასცა ამოწყვეტილი მამული გლეხის შოშიერიძის გლეხს ჯანჩავაძეს. შედ. Церк. гуд. 113, 114, 125, 126.

¹⁵⁰) Крест. грам. 21—2. 1794 წ. საეკლესიო კრებამ შეაჩვენა ტყვეების გამსყიდავნი. კრებას დაესწრნენ კუანდიდელი ბესარიონ, მიტროპოლიტნი გრიგოლ, ანტონ და სხვანი, ამათ დაადგინეს, ტყვეთა გამსყიდავთ აეკრძალოს ქორწინება, ზიარება და სხვა. დადიანმა პირობა მისცა, დამნაშავენი გადაეცა მიტროპოლიტების სამჯავროსთვის. Кавказ. Старина. Путевая замѣтка по Мингрелии Раф. Эрнстова. III, 78—9.

ეკლესიისა: ეპისკოპოზები, ამბობს ისტორიკოს-გრიგოლ ტურსკი, დადიოდნენ ჯარში, იარაღით შექურვილნი.

გლახს ერჩივნა ეკლესიის ყმობა: სასულიერო წოდებას უფრო ნაკლები მოთხოვნილება ჰქონდა ვიდრე თავად-აზნაურებს; გონებით და ზნეობით პირველი მაღლა იდგა მეორეზე და ქონებრივი შეძლებაც მეტი ჰქონდა. ამიტომ საფიქრებელია, ეკლესია ნაკლებათ აწუხებდა თავის ყმას შედარებით თავად-აზნაურთან. ეკლესია ცდილობდა, დაეცვა მშვიდობიანობა და კაცობრიობა ყმათადა ბატონთა შორის; იგი ცდილობდა გავრცელებული ბარბაროსული ჩვეულება ყმის ყიდვა-გაყიდვა მოესპო და, რასაკვირველია, თვითვე არ იზამდა მას რის წინააღმდეგაც იბრძოდა. ეკლესიას ამ შემთხვევაში დიდი გავლენა ჰქონდა ბატონყმობის მოსაღობობად და მოსატეხად. ბატონები აძლევდნენ პირობას ეკლესიას, რომ ყმებს არ გაჰყიდ-გამოჰყიდდნენ, ტყვეს ურჯულოზედ არ გაჰყიდდნენ. სამეგრელოს მთავარი ბეჟანი აძლევდა ალექსანს კათალიკოზს: გრიგოლს, რომ შენს ბრძანებას ტყვეების გაყიდვის შესახებ შევასრულებ და ვინც დაარღვევს, დავსჯი კანონიერადაო¹⁵¹). ასე-

¹⁵¹) Церк. гуд., 149. Аакты Кавказ. арх. ком. I, 52, 55, 56, 61, 64. Вposset Introd., 82.

თი მნიშვნელობა ჰქონდა ეკკლესიას რომის იმპერიაშია(152)

საეკკლესიო გლეხს შეეძლო კათოლიკოსის თანხმობით გაეყიდნა თავისი მამული, სახლი, ვენახი¹⁵³), შეეძლო თავისუფლად წასულიყო სავაჭროდ, შეეძინა თავისი საკუთარი მამული¹⁵⁴). იგი იყო განთავისუფლებული ზოგიერთა ხარჯისაგან, რომელიც უთუოთ უნდა გადაეხადა საბატონო ყმას. ხშირად იმას ერთმევა მხოლოდ სანთელ-საკმელი, ან მოვალედ ხდება წელიწადში ერთხელ აღაპი გაემართა ბატონის სულისთვის¹⁵⁵). სახელმწიფოდ მას ერთმევა ლაშქარ-ნადირობისა და სათათრო (საურის გადასახადი¹⁵⁶) ეს ისეთი მოვალეობა იყო ყოველის

¹⁵²) Defensor civitatis—შეარველი საწყალის ხალხისა იყო ეპისკოპოსი, რომელსაც მიეცა სისხლის იურისდიქცია. ჩვენში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქყონდიდელს. აქვე მოვიყვანთ ქორეპისკოპოსის ასახსნელად ცნობას: ბერძენთა იმპერ. ლევ I განკარგულებით პატარა მაზრებში (cho-rai) დანიშნულნი იყვნენ ქორეპისკოპოსნი, რომელთაც ემორჩილებოდა მაზრები. Kuhn. Die Städtische und burgerliche verfassung d. Rom., стр. 241.

¹⁵³) Кресть. гр. 29, 56.

¹⁵⁴) Церк. г. 52 64, 65, 59.

¹⁵⁵) Церк. гуд. 27, 89, 109, 132, 144. Brosset Introduction, 115, 129.

¹⁵⁶) Церк. г. 10, 15, 37, 38, 107. 108 Brosset. Introduction, 124 Акты Кавк. Арх. К. I, 8, 9, 23. 30.

კაცისა, ვინც საქართველოში ცხოვრობდა, რომ ამ ხარჯისაგან განთავისუფლება მეტად იშვიათი საქმე იყო¹⁵⁷). როცა ჩამოვთვლით საერთოდ გლეხის გადასახადს, ამ საგანს კიდევ დავუბრუნდებით. ახლა კი საკმარისია ვსთქვათ, რომ საეკლესიო ყმის სამსახური ხშირათ არ იყო მძიმე: ნახევარ გირვანქა სანთლის შეწირვა ბევრს არ გაუკირდებოდა¹⁵⁸). რასაკვირველია, იყვნენ ისეთი საეკლესიო ყმანიც, რომელნიც საბატონო გლეხთან თანასწორად შეწუხებულნი იყვნენ. რადგან აღვილი იყო ეკლესიის ყმობა, ამიტომ ვხედავთ დაულალავს ცდას ყმის მხრივ, გადავიდეს საბატონო ყმობიდან საეკლესიო გლეხად. თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ საბატონო ყმას საეკლესიო სამსახურიც არ აკლდებოდა, მაშინ საბუთიანად ვიცნობთ ყმის ამგვარ მეცადინეობას. თვით განთავისუფლებულნი ყმანი შედიოდნენ ეკლესიის მფარველობის ქვეშ, და მის ყმად იწერებოდნენ (Двор. гр.).

ამას დაუმატეთ ის გარემოებაც, რომ სახასო და საბატონო ყმა ყოველთვის ემსახურებოდა ეკლესიასაც. „Въ Грузіи никто никогда не слыхаль, чтобы кто-нибудь уклонился отъ упла-

¹⁵⁷) Церк. г. 56, 105.

¹⁵⁸) Церк. г. 55. 87, 125, 81. კათოლიკე ეკლესიასაც ჰყავდა თავისი ყმანი. ერეკლე მეფემ განათავისუფლა გორის და ტფილისის პატრების ყმები საზოგადო გადასახადისაგან. თ ა მ ა რ ა შ ვ ი ლ ი. ისტ. კათოლიკობისა, 41.

ТЫ ЦЕРКОВНЫХЪ ПОДАТЕЙ*¹⁵⁹). ორის სამსახურის გაწევის მაგივრად, ყმას ერჩივნა ერთი საეკლესიო ბატონი ჰყოლოდა და იმისთვისაც ბევრად უფრო ნაკლები სამსახური დასჯირდებოდა, ვიდრე ჩვეულებრივ საერო ბატონისათვის. სახასო ყმასთანაც შედარებით საეკლესიო უკეთესს მდგომარეობაში იყო: სახასოს არ ეძლეოდა, როგორც ვნახავთ, იმდენი შეღავათი გადასახადში, რამდენიც საეკლესიოს. ახლაც სახასო გლეხები ბევრით ჩამორჩენილნი არიან, მაგალითად, ქრისტეს საფლავის ყმებთან შედარებით: მონასტრის გლეხები თითქმის უფრო უკეთესს ყოფაცხოვრებაში არიან, ვიდრე სახელმწიფონი. სახელმწიფო გლეხებს არ ჰყოფნისთ თავისი მამული და ძალაუნებურათ გადადიან საბატონოში და ემსახურებიან ორს ბატონს: სახელმწიფოსა და რომელსაჲმე მემამულეს. მონასტრის ანუ საბერო გლეხს მამული სწორეთ თავზე საყრელათ აქვს. იგი მხოლოდ ერთადერთს ბატონს ემსახურება, ერთთან აქვს საქმე, აძლევს მცირედს ზარჯს პურზე, ქერზე, სიმინდზე, ვენახზე. სხვა ყველა მიწის მოსავალი თავისუფალია გადასახადისაგან.¹⁶⁰)

IX.

გლეხს ერჩივნა აგრეთვე მეფის ყმობა: ის უფრო ნაკლებათ სასტიკი ბატონი იყო. გარდა

¹⁵⁹) Крест. грам. 27.

¹⁶⁰) „ივერია“ 1888 წ. № 216. «წერილი ქართლიდან» ს. გუნცაძისა.

ამისა, საბატონო გლეხი (რუსეთში ერქვა *смердъ*) მეფის სასარგებლოდ მაინც იხდიდა „კოდის პურს, საბალახო ბეგარას“. აგრეთვე „ლაშქარ-ნადირობა-არც ერთს არ დააკლდების, უნდა ქნას, თუ ხელმწიფემ არ გაათარხნა“¹⁶¹). გათარხნება-კი იშვი-ათი იყო. მეფე ათავისუფლებდა საბატონო ყმებს სახელმწიფო ხარჯისაგან ბატონის რაიმე სამსახურის დასაჯილდოებლად. მეფე როსტომმა განათავისუფლა ტატიშვილის ყმები ღალისა და საბალახოსაგან იმ ერთგულებისათვის, რომელიც ტატიშვილმა დაუმტკიცა მეფეს, როცა საომრად მიესია კახეთის მფლობელს¹⁶²). უფრო იშვიათი იყო ლაშქარ-ნადირობის მოვალეობის ახდა საბატონო ყმებისაგან მეფის სასარგებლოდ¹⁶³). თუ ენისელის მოურავის ყმანი მეფე ალექსანდრემ 1527 წ. სიგელით განათავისუფლა მალისაგან, ეს ჯილდო იყო იმ სამსახურისათვის, რომელიც ბებურმა მეფეს გაუწია ძმისწულთან (ლეონთან) ომში¹⁶⁴). საბატონო ყმანი იშვიათად არიან თავისუფალნი სახელ-

¹⁶¹) ვახტ. კანონ. § 162. აგრეთვე საქორწილო და აღაპი მიფისთვის არ აკლდებათ. *Крест. гр.*, 70.

¹⁶²) *Крест. гр.* 4.

¹⁶³) ვახტანგმა აზნაური გაბაშვილი განათავისუფლა ყველა გადასახადისაგან, გარდა ლაშქარ-ნადირობისა და თათრის მალისა. *Двор. гр.*, 13. აგრეთვე მეფე გიორგიმ გაათარხნა ყმანი ხერხეულიძისა სახელმწიფო გადასახადისაგან, გარდა ლაშქარ-ნადირობისა. *Двор. гр.*, 10.

¹⁶⁴) *Двор. гр.*, 2, 47; ნახე *Кр. гр.*, 74.

მწიფო გადასახადისაგან და სახასო გლეხები კი ზშირათ თავისუფლდებიან ყველა სახელმწიფო გამოსაღებისაგან მარტო იმიტომ, რომ ყმა მორჩილი არის. რაკი სახასო უკეთეს მდგომარეობაში იყო და საბატონო ყმა ორს ბატონს—მეფეს და პატრონ-ბატონს ერთად ემსახურებოდა, ამიტომ არა ერთხელ ვხედავთ მაგალითს, რომ საბატონო ყმა სცდილობს გადავიდეს ან საეკლესიო ან სახასო ყმად. გლეხი ჰგოდებს, როცა იმას ბატონი იჩემებს და ართმევს სახასო სითარხნეს, მეფეს სთხოვს მიიღოს თავის მფარველობის ქვეშ და დაიხსნას შევიწროებისაგან. ასეთს თხოვნას წარმოადგენს სიგელი, მიცემული ივანე შავდათუაშვილის სახელობაზედ¹⁶⁵).

განთავისუფლებული ბატონისაგან, „აზატი“ ყმა მიდის მეფის მფარველობის ქვეშ. დავით გიორგაშვილი, გათარხნებული ყმობისაგან, მიდის ყმად მეფე ერეკლესთან¹⁶⁶), და უკეთეს ბატონსაც ვერ იპოვნოდა.

სახელმწიფო ინტერესს შეადგენდა გლეხის მდგომარეობა განჯკარგებინა. პრინციპი ავსტრიის იმპერატორის იოსებ II — *Pauvre paysan, pauvre rayon* კარგად ჰქონდათ შეგნებული ჩვენს მეფეებსაც. ამისთვის ისინი სცდილობდნენ კანონით განესაზღვრათ

¹⁶⁵) Кр. гр., 77.

¹⁶⁶) Двор. гр., 26.

გლახის სამსახური ბატონისადმი, დაემკვიდრებინათ-
კაცთმოყვარული დამოკიდებულება ყმასა და ბა-
ტონს შორის. ვახტანგმა კანონით მისცა ნება ყმას-
თავი დაანებოს თავის სასტიკ ბატონს, თავი შეა-
ფაროს სადმე ექვსის წლით და შემდეგ დაბრუნე-
ბისა შეიძლოს და გადავიდეს სახასო გლახად-
„იმითომ დავწერეთო, უმატებს კაცთმოყვარე მეფე:
რომ ნურა კაცი თავის ყმას ძალას ნუ დაატანს,
თორემ წავა, ექვს წელიწადს სხვაგან დაჰყოფს,
მოვა, ხელმწიფეს ეყმობა ლე ყმა დაეკარგებათო“¹⁶⁷).

გარდა კაცთმოყვარეობისა, ამ კანონის დად-
გენას ადევს საფუძვლად პოლიტიკური და ეკო-
ნომიური მოსაზრებაც. ჩვენს სახელმწიფოს ჰქონდა,
გარდა მაღალის ღირსების მიცემისა¹⁶⁸) დასაჯილ-
დობებლად, ერთად-ერთი წყარო—მამულის მიცემა
გლახებით. შემდეგ ვხედავთ მამულის მიცემის მა-
გიერად თანამდებობის¹⁶⁹) ბოძებას, რომელიც აძ-
ლევდა უფლებას მოხელეს თავის სასარგებლოდ
მოეხმარა ერთი ნაწილი სახელმწიფო შემოსავლისა.
ნაზარ-ალი-ხანი აძლევს პაპუა ორბელიანს ახალ

¹⁶⁷) ვახტანგის კან., § 201.

¹⁶⁸) აზნაურობას აძლევს მეფე სოლომონ პარიამაშვილს.
Двор. гр. 1797 წ.; გურიის მთავარი—გიორგი არბელაძეს.
Двор. гр., 54.

¹⁶⁹) საინტერესო ცნობანი შემხვდა არხივში, რომლი-
თაც შემდეგ ვისარგებლებ. აწ-კი პირდაპირ ამოვწერ, რა
სახელმწიფოების თანამდებობანი იყვნენ ცნობილნი ძველს სა-
ქართველოში. ნახე ცალკე ამონაწერი წიგნის ბოლოს.

ქალაქის ზოურაობას „ყოველის შემოსავლით“¹⁷⁰). იმამ-ყული-ხანი კოდალაშვილს აძლევს მდივნობას კახეთში და ნახევარს შემოსავალს სახელმწიფოს სასარგებლოდ¹⁷¹). ერეკლე მეფე აძლევს ქობულაშვილს ლაშქრების თანამდებობას კახეთში „ყოველის შემოსავალით“¹⁷²). რუსეთში ასეთს წეს-წყობილებას უწოდებენ „кормление“-ს. ძველ დროს პროვინციის მმართველნი ამ უფლებით ინიშნებოდნენ რუსეთში. მეთვრამეტე საუკუნის დამლევს ვხედავთ მხოლოდ საქართველოში ჯამაგირის დანიშნვას მხოლოდ კაცთათვის. ზარაშვილს ენიშნება 50 მარჩილი ჯამაგირი სხვადასხვა სამსახურისათვის¹⁷³). ერეკლე მეფე უნიშნავს მსაჯულს ლეონიძეს 80 მან. ჯამაგირს, მაგრამ ამას შემოსავალსაც უმატებს¹⁷⁴). ხანდახან სასაცილო საჩუქარი ეძლეოდათ მეფის ერთგულებს. გურიელი გიორგი წინამძღვარს იოსებს ჰპირდება წაღების ჯღანებს: „როდესაც ჩემმა გამოვიცვალოთ, ისიც შენთვის გვიბოძებია“. მეფე აძლევდა კიდევ „ნეკრესლობას“, „სალთხუცესობას“, „მელვინეთ-ხუცესობას“, საბალახოს

¹⁷⁰) Двор. гр., 12; იხ. კიდევ გვ. 16, 24, 32, Кр. гр., 62.

¹⁷¹) Двор. гр., 13, 28; Бакрадзе. Археол. путешествие, 298, 310; Brosset introd. 53.

¹⁷²) Двор. гр., 27; Акты Археогр. Ком. 1, 2, 20, 37, 17.

¹⁷³) Двор. гр., 25, Церк. гудж., 114.

¹⁷⁴) Двор. гр., 27.

შემოსავალს ზ სხვა სარგებლიან თანამდებობას, მაგრამ მამულითა და ყმებით დაჯილდოებული უფრო პატივსაცემი იყო. ამ ეკონომიურმა და კაცობრიულმა შეხედულებამ შეიძლება დააწერინა ვახტანგს მე-201 მუხლი, რომლის ძალით შეწუხებული ყმა, ექვსის წლით სხვაგან თავშეფარებული, ხდებოდა შეუცილებელი ყმა ხელმწიფისა. სახელმწიფო სცდილობდა, ეს წყარო ღირსეულის მოღვაწის დასაჯილდოებლათ არ მოსპობოდა. იქნება ამავე მოსაზრებით ხელმძღვანელობდა იმ დადგინების თაობაზედ, რომლის თანახმად უკანონო გლეხის შვილს შეეძლო გადასულიყო სახასო ყმად¹⁷⁵) (ჩვეულებით მიღებული იყო, რომ უკანონო შვილი ხდებოდა იმ ეკლესიის ან მონასტრის ყმად, რომლის მიწა-წყალზედაც იყო დაბადებული ბავშვი. ეკლესია, როგორც ბატონი ამ გვარის ყმისა, აძლევდა სხვას, იმ პირობით-კი, რომ იგი ირ გაეყიდნათ და მიეცათ ცოტაოდენი უძრავი მამული¹⁷⁶). საფრანგეთშიაც ასეთი ჩვეულება იყო მიღებული: საეკლესიო უკანონო შვილი ხდებოდა ყმად (ერვად) ეკლესიისა¹⁷⁷).

მეფე ცდილობდა ესარგებლნა ყოვლის შემთხვევით, რომ უკან წაერთმია ნაბოძები ყმანი და

¹⁷⁵) ვახტ. კან., § 110.

¹⁷⁶) Кр. гр., 113—114, 125. ექვთიმე, გელათის მონასტრის მიტროპოლიტი, აძლევს ამ პირობით ერისთვის უკანონო შვილს მღვდელს იშხნელს.

¹⁷⁷) Карѣвъ. Исторія франц. крестьянъ, 45.

მამული¹⁷⁸). მეფის შვილმა გიორგიმ ანდრონიკა-
შვილს წაართვა ყმა პეტრიაშვილი, რომლის ქალი
გაუპატიურებული იქნა ბატონისაგან. პეტრიაშვი-
ლი ცოლშვილით გადმოასახლეს სახელმწიფო მა-
მულზედ¹⁷⁹). გამოსყიდულნი ტყვეობისაგან მიდიან
სახელმწიფო მამულზედ. თვით ელი, რომელსაც
მოსწყინდება ელად ყოფნა, მეფესთან მიდის ყმად.
მას ეძლევა მიწა და თავის შესანახად საკვები¹⁸⁰).
სახელმწიფო მამულზედ ამ გვარად იყვნენ დასახ-
ლებულნი: თავის ნებით ყმად შესულნი და ნას-
ყიდი ტყვე.

ტყვით ვაჭრობა გახშირებული იყო დასავლეთ
საქართველოში. ეკკლესიის ბრძოლას ამ კაცის და-
მამცირებელ საქციელის წინააღმდეგ კარგი შედე-
გი ჰქონდა, თავისი ნაყოფი მოიტანა კიდევ და
შესწყვიტეს ყმით ვაჭრობა¹⁸¹). მაშასადამე, სახასო,
საბატონო და საეკკლესიო მამულზედ ერთგვარი
მოსახლკარე ყმანი იყვნენ. იმათ მდგომარეობაში
უნდა ვეძიოთ განსხვავება და არა ელემენტებში,
რომელთაც შეადგინეს ყმობის საფუძველი. „ნაბო-
ძები“ ყმა, რომელსაც პირველი ადგილი უჭირავს
საბატონო და საეკკლესიო ყმათა შორის, სახასო

¹⁷⁸) Цагарели. Грамоты и др. истор. докум. I т.
186, 195.

¹⁷⁹) Кр. гр., 38.

¹⁸⁰) Кр. гр., 41, Двор. гр., 50.

¹⁸¹) Церк. гудж., 149, 151.

მამულზედ არ მოიძებნება, რადგან „ნაბოძები“ მხოლოდ მეფისაგან ბატონებსა და ბატონებისაგან უმებს ეძლეოდათ. მეფე ბატონი და ბატონ-პატრონი უმისთვის ირჩეოდნენ მხოლოდ გადასახადის სიმძიმით.

„ხელწერილით“, „წიგნით“¹⁸²⁾, „დავთარში“ ჩაწერით განმტკიცებას ბატონ-უმობისას ერთნაირათ ჰქონდა ადგილი საბატონო, საეკლესიო და სახასო უმად დასასაკუთრებლად. გაჩნდა ბატონ-უმობა, სახელმწიფო „დავთარით“ ცნობილი, როგორც რუსეთში „крѣпость къ землѣ“ გაკანონიერდა პეტრე დიდის დროს პირველის რევიზიის შემდეგ (1718 წ.). რაკი ბატონ-უმობამ ფეხი იცვალა და გადავიდა კერძო დამოკიდებულებისაგან სახელმწიფო ნიადაგზედ, ყველა, „დავთარში“ ჩაწერილნი გახდნენ სახელმწიფო მოხარკედ. გადასახადი გავრცელდა აგრეთვე ბოგანოსა და ელზე. ბოგანო (რუსების ნобыль) იყო შეუძლებელი გლეხი, რომელსაც ვენახი არა ჰქონდა და სახლიც ან მოეპოვებოდა, ან არა. „ბოგანოზე, ამბობს დასტურლამალი: საური ორი შაური, ძღვენი ბოგანოს არა სძევს¹⁸³⁾, რადგანაც ბოგანო ღარიბი გლეხია და მამული მცირე აქვს, სრული საბატონო გარდასახადი

¹⁸²⁾ რომის იმპერიაში ამათ დაერქვათ *adsripti*. ამათ დაჰკარგეს უფლება ბატონის შესახებ. მაგრამ თავისუფალნი არიან ერთმანეთის შესახებ. Происхождение феодальных отношений. Виноградовъ, стр. 28—9.

¹⁸³⁾ „დასტურლამალი“, გამოც. 3. უმიკაშვილისა, გ. 73.

არა სძევს*. მაინც და მაინც წინათ თავისუფალნი
ბოგანო (БОГАНЬ) და ელი (ГУЛЯЮЩИЕ ЛЮДИ)
გახდნენ სახელმწიფო მოხარკედ. „ელი სამს წე-
ლიწადში ერთხელ აღიწერების, ვკითხულობთ
„დასტურლამალში“: კომლზე სამი აბაზი ასამწერ-
ლო არი“...¹⁸⁴). ქართლში აღწერა ხდებოდა შვიდს
წელიწადში ერთხელ. ელთა აღწერა კი თხოულობ-
და უფრო მოკლე ვადას, რადგანაც ელნი ერთს
ადგილას არა რჩებოდნენ და იმათი რაოდენობა
იცვლებოდა ახალის ჯგუფის გადმოსვლით საქარ-
თველოში.

აღწერის შემოდებამ მოუმატა სახელმწიფოს
რიცხვი მოხარჯეთა, იმატა რაოდენობამ სახასო
ყმათა, რომელთა რიცხვში მოჰყვა წინად თავისუ-
ფალი ბოგანო და ელი. მეორეს მხრით განმტკიც-
და ბატონ-ყმობა, დავთარში ჩაწერილი ბატონთან
იმის სამუდამო ყმად გახდა. ეს ორნაირი ყმა შე-
დეგი იყო აღწერის შემოდებისა.

XI.

(მას შემდეგ, რაც ბატონ-ყმობამ მიიღო სახელ-
მწიფო ხასიათი („დავთარში“ ჩაწერა), ბატონი
მეფის მოხელე გახდა, ბატონის უფლება გაორკეც-
და და შესდგა ორის ელემენტისაგან — ეკონომიუ-
რისა და პოლიტიკურის ხელმწიფობისა: როგორც
მამულის მფლობელი, იგი სარგებლობს ყმის შრო-

¹⁸⁴) *ibid.*, გვ. 75. დაწერილებით ჩამოვთლით ელსა
და ბოგანოს გადასახადს, როცა საერთოდ გვექნება ლაპარაკი
საბატონო, საეკლესიო და სახასო ყმათა სამსახურზედ.

მითა და სამსახურით; როგორც სახელმწიფოს აგენტი, აბქობს ყმათა საქმეს, ყურს უგდებს იმის ობლებს და პასუხისმგებელია ყმებისა მთავრობის წინაშე¹⁸⁵). ბატონი გახდა ხელმწიფის წარმომადგენელად პროვინციაში, მიეცა განსაზღვრული უფლება და მოვალეობა; ბატონი გახდა მზრუნველი და მსაჯული ყმისა, გაუფლდა იმის პიროვნებაზე, როგორც კანონიერი, მთავრობისაგან დაყენებული მოხელე, რომელსაც ნება აქვს დატუქსოს და დასაჯოს მოუღრეკელი, ურჩი ყმა¹⁸⁶). ბატონს თვალს ადევნებს მეფე და მთავრობა, რომ თავისი დანიშნულება ყმების შესახებ წმინდად შეასრულოს. გამოვარკვიოთ იმისი მოვალეობაც:)

1) ბატონი უნდა იყოს შეუსყადავი, მართლიერი პატრონი და მფარველი ყმისა. იმას არა აქვს ნება წაართვას რამე ყმას, რაც-კი კანონით არ ეკუთვნის. უკანონო საქციელი ამ შემთხვევაში ბატონს დაუსჯელად არ გადაუვლის: ბატონმა თორმეტის გლეხის სისხლი უნდა მსცეს¹⁸⁷).

2) ბატონს უნდა განეთავისუფლებინა ყმა ექვსის

¹⁸⁵) Fustel de Coulanges. Histoire des institutions politiques, გვ. 24 — 252.

¹⁸⁶) ვახტანგის კან., §§ 80 98 და 203. არევა კერძო და სახელმწიფო უფლებათა მოხდა ევროპაშიაც. Waitz. Verfassungsgeschichte I, 167.

¹⁸⁷) აღბუღას კან., § 150. მიღებული იყო ჩვეულებითა და კანონით.

წლით გადასახადისაგან, როცა ახალს სოფელში დაასახლებდა¹⁸⁸).

3) როცა ბატონის სახლში უფროსი კვდება, იმ წელიწადს ყმას ხარჯი არ გამოერთმევა მიცვალებულის სულის მოსახსენებლად¹⁸⁹).

4) წყალს, შეშასა და ბალახს ბატონი ყმას ვერ დაუქვრს. „დასტურლამალში“ არ არის მოხსენებული ტყის ხარჯი, თუმცა სხვა გლეხის გარდასახადს მეტად დაწვრილებით მოგვითბრობს¹⁹⁰). მეფე უწყრება ამილახვარს, რომ იგი უკრძალავს გლეხებს ტყით სარგებლობასა და არღვევს მიღებულს ჩვეულებას¹⁹¹).

5) ბატონმა უნდა გამოჰკვებოს შიშვილობაში, ჩააცვას და დაახუროს და დაუმარბოს თავის ყმას მიცვალებული¹⁹²).

6) როცა სოფელი დაისეტყვა, ან მტერმა ააოხრა, იმ წელიწადს გლეხს არა გამოერთმის რა სამსახურისათვის ბატონისადმი. იგი თარხნდება რამდენისამე წლით რომლისამე გადასახადისაგან: ვახტანგმა განათავისუფლა შაბაშვილი სახელმწიფო

¹⁸⁸) Обычай, выработан. при груз. царяхъ, § 63.

¹⁸⁹) Обычай, § 67.

¹⁹⁰) ვახტ. კან., § 169. გურიაში-კი ყოფილა ტყეზედ გადასახადი. Вакрадзе. Археол. путешествие, 284.

¹⁹¹) Кр. гр., 45—6.

¹⁹²) Кр. гр., 56. რუსეთში არ იყო დაკანონებული. Романовичъ-Славатинскій. Дворянство, 297.

ხარჯისაგან ათის წლით¹⁹³). ავადმყოფობა საკმაო საბუთი იყო, რომ გლეხი განეთავისუფლებინათ მუშაობისაგან¹⁹⁴).

7) ბატონს აკრძალული ჰქონდა მოეკლა, ან დაეჭრა თავისი ყმა: „ბატონსაც წიგნი დაადებინოს, ვკითხულობთ ვახტანგის სამართალში. რომ: „უხელმწიფოდ ვერც მოჰკლას, ვერც გაახეიბროს“¹⁹⁵). ეს ხელშეუხებლობა ყმისა გავრცელდა თავის ნებით ყმად შესულთ პირობისაგან, რომლის ძალით ბატონი წიგნს აძლევდა, რომ კანონიერად მოექცეოდა ყმას, სისხლის სამართალი ჩვენში ბატონებს, წინააღმდეგ რუსეთისა, არ მიეცათ. უხელმწიფოდ, ბრძანებს მეფე ვახტანგი, კაცს თავის ყმის სივდილი არ ეხელმწიფების¹⁹⁶). „Haute justice“ ეკუთვნოდა მეფეს და არა ბატონს.

8) ბატონის მკვლელი არ იყო ისე შეუწყალებელი დამნაშავე, როგორც უყურებენ იმათ ბერძენთა კანონები. თანახმად ამ კანონებისა, ბატონის სისხლის დამქცევი ცეცხლში უნდა დაეწვათ¹⁹⁷). ჩვენის კანონების დადგინებით ამ გვარის

¹⁹³) Церк. гуд., 68; Двор. гр. 15.

¹⁹⁴) Кр. гр., 56.

¹⁹⁵) ვახტ. კან., 258. შეად. Романовичъ-Славатинский, გვ. 317.

¹⁹⁶) ვახტ. კან., § 95.

¹⁹⁷) ბერძენთა კან., § 172. Lex Salica, § 35. ძალით ნახევარ სისხლის ფასად ეძლევა ბატონის ოჯახს.

დამნაშავეს მხოლოდ მდგომარეობა ეცვლება და
ზღვბა ნასყიდზედ ქვეით: „ნასყიდისაგან უფრო
ვერსად დაიკარგოს“¹⁹⁸), ამბობს ვახტანგი.

9) თუ ბატონმა მოჰკლა, ან დასჭრა ყმა „უბ-
რალოდ“, საფათერაკო უნდა მისცეს და წყალობა
რამე უყოს და სისხლიც უნდა მისცეს. თუ იმის
ყმობა აღარ ინდობა¹⁹⁹)... თავის ცოლშვილით ვის-
თანაც უნდა წავა, უწინდელი პატრონი ვეღარ მი-
ედავების, ამიტომ რომ თავის სისხლით დაუხსნია
თავისი თავი²⁰⁰) მაშასადამე, ჩვენში ყმა არ არის
„res“, მხოლოდ სულიერი დასასჯელი, იგი არის
სუბიექტი საკუთარის უფლებით. თვით ბატონმა
უნდა მისცეს სისხლი ყმას, როცა დასჭრის, და
უნდა ჰზლოს სისხლი, ვირა (Wergeld) იმის ოჯახის
სასარგელოდ, თუ ბატონისაგან მოკლულ იქნა.

10) ბატონს არ შეეძლო ქვრივის ძალით გათ-
ხოვება. ყმის ობლების მოახლედ წაყვანა. ვახტან-
გის კანონით ეს აკრძალული ჰქონდა²⁰¹).

11) ბატონს არ შეეძლო ყმის ოჯახის შელა-
ხვა და გაუპატიურება: თუ ბატონმა ყმის ცოლს
უაშიყოს ან ღამე, ან დღისით და ცოლთან საწო-
ლად დაახელოს და იმან კაცმან მოჰკლას... სის-
ხლი არ გაუჩნდების²⁰²).

¹⁹⁸) ვახტ. კან., § 258.

¹⁹⁹) შეად. Ключевский. О сослов. въ Россіи, г. 55.

²⁰⁰) ვახტ. კანონები, § 95.

²⁰¹) ვახტ. კან., § 203.

²⁰²) ვახტ. კანონები, § 42.

12) ბატონი ვალდებული იყო მიეცა ნება ყმისთვის გაეყიდნა თავისი მამული. ხუციშვილებმა ბატონის თანხმობით გაჰყიდეს ნასყიდი სახლის აღგილი²⁰³). აგრეთვე საეკლესიო მამული მეფისა და წინამძღვრის ნებართვით შეიძლება გაჰყიდოს სამონასტრო ყმამ²⁰⁴), თუ გაუჭირდა. საბატონო მამული ჯერ ბატონმა უნდა გასინჯოს და, თუ მოინდომებს, ყიდვაში უპირატესობა ეძლევა²⁰⁵). საეკლესიო მამული ჯერ საეკლესიო ყმას უნდა შეაძლიოს²⁰⁶) და შემდეგ სხვა მსურველთაც შეუძლიანთ დამკვიდრდნენ ნასყიდ საეკლესიო მამულზედ.

13) ყმას შეეძლო გადასვლა ერთის ბატონისაგან მეორესთან და სრულიად განთავისუფლება ყმობისაგან. პირველი ჩვეულება გაავრცელა ყმაზედ თავის ნებით შესულმა ბატონის მფარველობის ქვეშ; მეორე ჩვეულება გადასცა ყმას დროებით ვალის ამღებმა (nexus), რომელიც თარხნდება, რაკი აღებული ვალი დაუბრუნა ვალის პატრონს, თუ ყმას შეეძლო გადასვლ-გადმოსვლა, ხიზანს ხომ ვერაფერ დაიჭერდა. იგი იყო მოიჯარადრე—conductor²⁰⁷). განთავისუფლებული ბატონს პატივით უნდა მოჰქცეოდა, სიყვარული და სალამი არ უნდა მოესპო იმისთვის, როგორც libertinus'ს რომში²⁰⁸).

²⁰³) Кр. гр., 6.

²⁰⁴) Церк. гудж., 56.

²⁰⁵) Кр. гр., 62.

²⁰⁶) Крест. гр., 56.

²⁰⁷) Кр. гр., 24.

²⁰⁸) Brosset. Introduction, 82 (salut et amitié).

როგორც ბატონ-ყმობა მტკიცდებოდა „წიგ-
ნით“ და შემდეგ სახელმწიფო „დავთარში“ ჩაწე-
რით, აგრეთვე გააზატება ყმისა თხოულობდა ხელ-
მოწერილს ბატონისა და მოწმების მიერ მტკიცე
სიგელს: „პატრონმა რომ ყმას თავი დაახსენვინოს
და ბატონით და თავისის ბეჭდით წიგნი მისცეს, ის
სწორე დახსნილი იქნება; ხელი აღარა აქვს ამას-
თან და, თუ კარგი რამ სჭირს, ხანდახან ემსახუროს,
არავინ დაუშლის; თუ წიგნი არა აქვს და უწიგნათ
გამოურთმეგია რამ და სიტყვებით დაპირებია, ყმა
სტყუის, უმაც ბატონისა არის და საქონელიცა. ყო-
ველი აზატი, დასძენს ვახტანგი. სარწმუნო მოწმებით
და წიგნით მტკიცდება“²⁰⁹).

აქ ვხედავთ, რომ ფორმალურ მხარეს გააზა-
ტებაში დიდი მნიშვნელობა აქვს, წიგნი, ბატონის
ბეჭდითა და სარწმუნო მოწმებით დამტკიცებული,
ათარხნებს კაცს. თუ ეს დოკუმენტი არა აქვს, მა-
შინ ყმა „სტყუის“, იგი აზატი არ არის. განთავი-
სუფლებას ყმისას ყოველთვის დიდის ცერემონიით
იხდიდენ. ფრანკები მეფის თანადასწრებით ათარ-
ხნებდენ ყმას. „per denarium“, ყმას ხელიდგან გააგ-
დებინებდა ბატონი დენარიას და ამით იმის სასყი-
დელს ვითომ იღებდა და იმას-კი ათავისუფლებდა.
რომში ხუთის მოწმის თანდასწრებით უნდა მომ-

²⁰⁹) ვახტანგ. კან., § 260.

ხდარიყო ყმის გააზატება, როგორც ვკითხულობთ იუსტინიანის დიგესტებში²¹⁰).

ბატონი ათავისუფლებდა ყმას ან სამადლოდ,*) ან თავის სულის მოსახსენებლად სიკვდილს შემდეგ „წიგნით“. თუ ეს უკანასკნელი განზრახვა ჰქონდა ბატონს, მაშინ იგი მოხსენებული უნდა ყოფილიყო წერილში, რა „ალაპი დაადვა, ან რა სულის სამსახური“²¹¹); წერილში უნდა ყოფილიყო მოხსენებული, რა საქონლით, რა მამულათ გაააზატა თავისი ყმა²¹²). მაშასადამე, ჩვენში ძველის-ძველად მიღებულია გააზატება მამულით. კარგად ცნობილია, რა კამათობა გამოიწვია მე-60 წლებს რუსეთში იმ საგანმა, რომ მამულით თუ უმამულოდ განთავისუფლებულიყო ყმა²¹³). ალბულამ ხომ გლეხის განთავისუფლება მამულით იცის²¹⁴).

თუ ყმა ეკუთვნოდა ერთს ბატონს სიკვდილამდის,—ასე მესმის მე „личный“ ყმა 1794 წ.

²¹⁰) ზ. Un., § 1. C de Lat. lib. tol. (7, 6).

*) შეად. რუსეთში прощеники или пущеники, განთავისუფლებულნი ბატონის სიცოცხლეშივე, საკეთილო მიზნით, ფას გადაუხდელად; задуженные люди—рабы, განთავისუფლებულნი ბატონის ანდერძით, მისი სულას მოსახსენებლად. Ключевский, О сословьях, გვ. 51.

²¹¹) ვახტანგის კანონები, § 234.

²¹²) 1. ს.

²¹³) Семевский, Крестьянский вопрос.

²¹⁴) ალბულას კან., 57.

სიგელისა²¹⁵) — მაშინ იგი თავისუფლდებოდა, როცა „ბატონი“ აღარ ჰყავდა. ნათესავენს ამისთანა ყმასთან „ხელი არა აქვს“. თუ ყმა ეკუთვნის მთელს გვარეულობას, მაშინ ყმის განთავისუფლება შეიძლება მხოლოდ სუყველას ხელის მოწერით გააზატების ბარათზედ: „თუ არ იყო სათავისთავო, ან თავის მზითვით ნასყიდი, საძმო და სახალხო იყოს, მარტო თითონ არ შეუძლიან აზატი ჰყოს, ყველას მოსამსახურე იქნება, არა მარტო იმის. იმან რომ კიდევ მისცეს აზატი, თუ სხვებმა არ დაუმტკიცეს, ამისთანა აზატი სადავო, დაუმტკიცებელი იქნება და არც გაუთავდება“²¹⁶). ეკკლესიას ევროპაში და ჩვენშიაც დიდი მოღვაწეობა მიუძღვის ყმის გათარხნებასა და იმის კაცობრიულის ღირსების აღდგენაში.

2) ყმას შეეძლო თვითონ გამოესყიდნა თავი. ესეც შეიძლების, ბატონმა „ყმას თავი დაახსნეწონოს“²¹⁷). თავის გამოხსნაში გლეხი იხდიდა ხარჯს.

²¹⁵) რუსეთში ასეთი ყმობა „по смерти господина“ კარგად ცნობილია.

²¹⁶) ვახტ. კან., § 235.

²¹⁷) ვახტ. კან., § 260. შეად. „Наказъ“ იმპერატორისა ეკატერინე II, § 961: „Законы могут учредить то, что полезно для собственнаго рабовъ имущества“ (въ рукописи съ прибавленіемъ: и привести въ такое состояніе, чтобы они могли купить себѣ свободу. Брикнеръ. Екатерина II, IV, 541).

ბატონი ართმევდა იმას, რამდენიც ენებებოდა; ხან-
კი ყმას იათად უჯდებოდა გააზატება: საკმარისი
იყო მიერთმიათ ყევიარი ხარი, ან კარგი ცხენი, ან
ფულად რამდენიმე მარჩილი, რო გათარხნების-
წიგნი მიელო „მოწმებით“ დამტკიცებული²¹⁸).

3) თუ ბატონმა ყმა დასკრა და უკანასკნელ-
მა ბატონის ყმობა აღარ ინდომა, ცოლ-შვილით
აზატი ხდება; თუ დაქრილი გლეხი სასიკვდილოდ
დაიკოდა, მაშინ მისი ძმები და ნათესავებიც თა-
ვისუფლდებიან: ძმასა და საჯლის კაცს, თუ არ
სიკვდილისათვის, გახეიბრებისას ვერაფერ გამოარ-
თმევს²¹⁹).

4) თუ ბატონი, დაქრილი თავის ყმის ხელით,
არ დაკმაყოფილდა იმით, რომ მან გადიხადა ბა-
ტონისთვის სისხლი, და დაქრელი ყმა ბატონის
მიერ დამახინჯებული, ან მოკლულ იქმნა, ამ და-
ნაშაულისათვის მსაჯული კანონით ათავისუფ-
ლებს ყმის ოჯახს ყმობისაგან²²⁰).

5) ყმა, რომლის ქალი გაუპატიურებულ იქ-
მნა ბატონისაგან, ხდება თარხანი ცოლ-შვილით
და გადადის სახასო გლეხად²²¹).

6) თუ ყმა ტყვეობისაგან თავის დაუძინებუ-
ლის მეცადინეობით იხსნის თავს, იგი ხდება აზა-

²¹⁸) Brosset, Introduction, 82; Кр. рр., 11.

²¹⁹) ვახტ. კან., § 95.

²²⁰) ვახტ. კან., §258.

²²¹) Кр. рр. 38.

ტი²²²); შვილი-კი, დაბადებული ტყვეობამდის, რჩე-
ბა ბატონის ყმად.

7) თუ ყმამ, ბატონის მიერ დაგირავებულმა
ვალში, თავის ხარჯით გადაწყვიტა პატრონის ვა-
ლი, თარხანია ბატონისაკან²²³).

8) თუ ბატონი ყმას აწუხებდა მეტის გარდა-
სახადით და სამსახურით და მეტის-მეტსა სთხოვდა,
მაშინ ყმა უკანონოდ თარხნდებოდა: იპარებოდა
სხვის მამულში ხიზნად და შემდეგ, მეფის განკარ-
გულებით, სითარხნე უმტკიცდებოდა²²⁴). გათავი-
სუფლებას ყმისას ვხედავთ საბატონო მამულისაგან.
გააზატებული მაინც უნდა შეჭფარვოდა ვისმე. იმ
დროს აღელვებულს ცხოვრების ზღვაში არ შეიძ-
ლებოდა ხელ-მოკლე კაცი „უპატრონოდ“ დარ-
ჩენილიყო. ამიტომ გათარხნებული ყმა შედის ან
სახასო, ან საეკლესიო ყმად თავის სურვილით²²⁵).

XII.

რა სასჯელის მიყენება შეეძლო ბატონს ყმის
თვის, კანონი გადაწყვეტით არ ამბობდა. ჩვეულე-

222) Обычай при груз. царяхъ. § 62; Кр. гр 77;
Brosset. introd. 83.

223) Кр. гр., 74.

224) Кр. гр., 105, 107, 114. შეად. რომაელთა კა-
ნონი.

225) Церк. гудж., 65; Кр. гр. 41, 45; Brosset-
introd., 82.

ბამ იგი გამოარკვია და განამტკიცა როგორც ჩვენ-
ში, აგრეთვე რუსეთშიაც.

კანონ-მდებლობა და ჩვეულება²²⁶) აძლევდა-
ყმას ბევრს გარანტიას, თავდებობითს საბუთებს,
რომ ყმის პიროვნება, ქონება და პატივი კანონით
დაცულია და განსაზღვრულია მოთხოვნილება ბა-
ტონისა ყმისაგან. ცხოვრებამ ჰუმანურსა და ბრწყინ-
ვალე მხარე ვახტანგის სამართლისას პირი უბრუნა,
თავ-დაუქერელმა თვით-ნებობამ შემუსრა კაცური
შეხედულება ყმის შესახებ, გაავრცელა უკანონო
დამოკიდებულება ბატონთა და ყმათა შორის და
შავი დღე დაუყენა. ამ თანდათანობით გაუქმებას
ვახტანგის რეფორმის უკეთესის ნაწილისას ხელი
შეუწყო თვით გამოურკვეველმა თვისებამ კანონ-
ნებისამ, კანონების მუხლთა ერთმანეთთან შეუფე-
რებლობამა და გაბათილებამ. როგორც სულ ყველა-
კოდექსს, ისეც ვახტანგის სამართლის წიგნს არ შეეძ-
ლო, მეტადრე იმ დროს, წინ-მხედველობით მიეცა
ყველა შემთხვევისათვის ჯეროვანი ახსნა და გან-
ბქობა. ამას თვით განათლებული მეფე ჰგრძნობს და
ამიტომ წინასიტყვაობაში პირდაპირ აღიარებს, რომ
„ეს წიგნი ასრე არ დამიწერია. არც ვიჩემებ, რომ
არა აკლდეს-რა: ბევრი ასეთი საჩივრები არის და მო-
ვა, რომ ზოგი ვერ მოვიგონეთ და არც მისწვდე-

²²⁶) ჩვენს კანონებში, Рус. Правда-ში და Lex Sa-
lica-ში ხშირად შეხვდები ისეთს მუხლს, რომელსაც კერძო
შემთხვევის ხასიათი აქვს და შემდეგ გაკანონებულა...

ბის კაცის გონება; ვინც მიხედეს რასმე, მოიგონოს, ჩაუტოს და ჩასწეროს, კარგსა და მართალსა იქს“. „კარგი“-კი საექვოა და „ავი“-კი ბევრი მიემატა ვახტანგის კანონებს. ამას თვალსაჩინოდ გვიმტკიცებენ „ჩვეულებანი, შემოტანილნი ქართველთ შეფეთა დროს“.

ცხოვრებაში და პრაქტიკაში დიდი ძალა მისცა ბატონს ყმაზედ, იგი გამეფდა ყმის პიროვნებაზე, ქონებასა და შრომაზე. კანონ-მდებლობა ხშირათ ავიწყდებოდათ, როცა პრაქტიკა იმის შველას ითხოვდა. მათ შუა შემაერთებელი ძაფი გაწყდა და საგრძნობლად შორს დარჩა ერთმანეთზედ კანონი და ცხოვრება. ვახტანგის კანონით, ბატონს არ შეეძლო ის, რაც მხიანიკა შემდეგ ჩვეულებამ გაავლოთ ლარი შესადარებლად, რის უფლება ეძლეოდა ბატონს „სამართლით“ და რის შემძლე იყო იგი პრაქტიკულს ცხოვრებაში:

1) ვახტანგ მეფის დადგინებით, ბატონს მიენიჭება უფლება ყმის დაშინებისა, ანუ დატუქსვისა. ჩვეულებამ არ იკმარა ეს იურიდიქცია და მისცა მას ნება ყმის ჯოხით ცემისა²²⁷). (სამეგრელოში ბატონს შეეძლო ყმის გასამართლება და ყმას

²²⁷) ვახტანგის კანონები, § 98 და Обычай § 71. „ცემა არაფერია, მაგაში ბატონს ვინ დასძრახავს“, ამბობს ბრწყინვალე თავადი ლუარსაბ თათქირიძე. „კაცია-აღამიანი?!“ ილ. ქავჭავაძისა. გვ. 52. ცემა ხშირად სიკვდილამდის იცოდენ, Кр. рр. 24.

არ ჰქონდა ნება, განაჩენზე საჩივარი შეეტანა მთავრის წინაშე. ბატონს შეეძლო ყმის დატუსაღება, ტანჯვა, ხელის, ფეხის მოკრა, თვალების ამოთხრა, ქონების წართმევა, მოკვლა*)

2) ვახტანგმა დააწესა ზომა, დასდო საზღვარი ყმის სამსახურისა ბატონის წინაშე და უკრძალავდა შეეწუხებინათ გლეხი გარდამეტებულის სამსახურით. ცხოვრებამ-კი გლეხს ისე გაუჭირა სიკოცხლე ბატონის ხელში შეხუთულს, რომ შეღავათსა და თავისუფლად ამოსუნთქვას ეძებდა სხვის მამულში და ან მეფისა და ეკკლესიის მფარველობას ქვეშ²²⁸).

3) კანონით ტყვეობისაგან თავის მეცადინეობით გამოპარული ტყვე გააზატდებოდა. ჩვეულებამ ესეც ბატონის ნება-ყოფლობაზე მიაგდო: საკმარისი იყო ერთი კვირა გაეტარებინა აზატ ყმას ბატონის მამულში, რომ თარხნობა დაეკარგა და სამუდამოდ ყმად დარჩენილიყო. თვით გააზატებულს, ტყვეობისაგან დაბრუნებულს, ბატონი არ ანებებდა შვილებს და მხოლოდ ცოლით შეეძლო ყმა წასულიყო, საცა ჰნებავდა²²⁹).

*) ლამბერტის მოგზაურობა სამეგრელოში, (მოაპზე, 1900, V).

²²⁸). ვახტ. კან., § 201 და კრ. გრ., 29. საჩივარი ქურჩიაშვილისა გადამეტებულ სამსახურის გამო ბატონისთვის, იხ. კიდევ 49, 54; Церк. гудж., 35.

²²⁹) კრ. გრ. 77, და Обычай, 62. ეკკლესიის მამულზე დასახლებული უფრო საიმედო მდგომარეობაში იყო. ნაწე „გუჯრები“ ა. ხახანაშვილისა გვ. 31.

4) ბატონს არ შეეძლო აეკრძალა ყმისთვის გადასვლა ერთის ბატონისაგან მეორესთან²³⁰). ცხოვრებამ-კი აქაც გლეხი ცარელზე დასვა და გადასვლის ნება მოუსპო. მეათე ნოტა რუსეთსა და საქართველოს შორის დადებულ ტრაქტატისა ამის შესახებ გვაუწყებს შემდეგს: „ესრედვე ყოვლად ქვეშევრდომებით წინადებულ ვყოფთ გლეხთათვის საქართველოსთა, რომელნიცა იმყოფებან საქართველოსა შინა თვისსა მებატონესასა, რომელთაც გლეხნი იგი ძველადვე მუნებურითა სჯულითა ვერა განშორდებიან ესრედ, რათა იგინი აიყარნენ მისგან და მივიდნენ მეორესადმი²³¹)“.

5) ეკლესია უკრძალავდა ყმის გასყიდ-გამოსყიდვას, აღებ-მიცემობის საგნად გახდომას, პირუტყვად, უსულო ნივთად (res) გარდაქცევას²³²). ცხოვ-

²³⁰) ვახტ. კან., § § 199, 200 და 202.

²³¹) შეად. პლატ. იოსელიანი. ცხოვრება მეფე გიორგი მე-VIII, გვ. 129.

²³²) კათოლიკ. კანონი, § 2. მათის გასყიდვის მაგალითები ნაბე: Brosset. Introduction, 82; Кр. гр., 108. რომის იმპერიაში აღკრძალა კოლონების უმიწოდ გასყიდვა კოსტანტინემ 327 წ.; см. Родбертусъ. Исслѣдованія національной экономіи классической древности, стр. 42. რუსეთში ყმის გასყიდვა მიღებული იყო. გაზ. „Спб. Вѣд“. 1796 წ. გამოცხადებულია ძროხების, კვიცების, თევზის და ფორთოხალის გასყიდვასთან ყმათა გასყიდვის ცნობაც ოჯახობით და კერძოდ (съ семьями и пороэль, молодыхъ дѣвокъ съ собою видныхъ). საქართველოშიაც „Закавказ. Вѣстникъ“-ში, რამელიც პლ. იოსელიანის რე-

რგბამ არც აქ დაინდო ყმა და გაათანასწორა იგი პირუტყვთან. მეთერთმეტე ნოტა მოსხენებულის ტრაქტატისა გვაუწყებს შესანიშნავს ცნობას: „ესრედვე ვიდრე ამ დრომდე იყო საქართველოსა შინა ჩვეულება, რომელ მუნებურნი მებატონენი გლებთა თვისთა ჰყიდნენ ვინ, როგორ, რადენსაც ანებებდა და ამისთვის არა კეთილ-ნებულ იქმნებისა, რომელ ესე ვითარი მსყიდველობა აწ დაყენებულ იქმნას, და ებრძანოსთ რათა გასყიდონ არ სხვა გვარ, თუ არ სახლეულობით და უძრავის მამულით თვისითა“²³³). წინად, როგორც სჩანს, შეედლოთ გასყიდვა ცალ-ცალკე ოჯახის წევრებისა მამულით, ანუ უმამულოთ, აქლა სთხოვენ ამ სამარცხინოვაქრობის მოსპობას-კი არა, არამედ უფლებას სყიდონ ყმები სახლეულობითა და მამულით²³⁴).

ყმას, გარდა ამ გაყიდვ-გამოყიდვისა, ქალებს მზითვალადაც²³⁵) აძლევდნენ, აგრეთვე აძლევდნენ აღე-

დაქტორობით გამოდიოდა 1839—1840 წ., ამ გვარი განცხადებანი იბეჭდებოდა: „Продажа съ торговъ 3 семействъ изъ 6 душъ муж. и 6 женск. пола съ ихъ имѣніемъ абу Груз. имер. Губерн. Правленіе объявляетъ о продажѣ кр. Гогіи Джамистишвили съ семействомъ, по оцѣнѣ въ 450 р., продается за долгъ въ 300 р. кн. Агатовой.

²³³) შუად. ცხოვრება მეფე გიორგი მე-XIII. პ. იოსელიანი, გვ. 130.

²³⁴) რუსეთში პეტრე დიდმა აკრძალა გაყიდვა ცალ-ცალკე წევრებისა „по скотски“.

²³⁵) Кр. гр., 17, 54, 62.

ბულის ვალის სარგებლის სახდელად და დასაგირავებლად²³⁶), ქრთამად და საჩუქრადაც²³⁷) ცვლიდნენ ცხენზედ, თოფზედ, ხიზალალაზედ*). გლეხს შეეძლო გლეხის ყიდვა. ამ არეულს, დაულაგებელს ცხოვრებაში ყმობა და ყმათა გაცემ-გამოცემა წარმოადგენდა საშინელს სურათს კაცობრიულ ღირსების დამცირებისას. ყმის აღებ-მიცემობის საგნად გახდომა ამტკიცებს გონებითა და ზნეობით დაცემულობას მაშინდელის საზოგადოებისას²³⁸).

6) კანონმა აუკრძალა ობლების ძალად წაყვანა სახლში მოსამსახურედ. ვახტანგი სცდილობდა ყმისთვის პიროვნული უფლება მაინც მიენიჭებოდა იმის ნებაზე დაეყენებინა მოახლედ წასვლა²³⁹). ჩვეულებამ არც ეს უფლება მოაკლო ბატონს. ბატონები ჰხმარობდნენ ძალას არამც თუ იმათ თავისუფლებაზე და ძალად მიჰყავდათ მოსამსახურედ

²³⁶) Кр. гр., 12; Двор. гр., 43.

²³⁷) Двор. гр., 45; Кр. гр., 81.

*) Сагарели. Грамота I, 192. რუსეთშიაც აგრეთვე ყმებს ქალღმერთი აგებდენ, აძლევდენ ქრთამად, ეჭიმებს სასყიდლად, მოვალეებს აღებულს ფულში. Брикверъ. Екатерина II, —IV, 579.

²³⁸) Кр. гр., 79. საყვრადღებოა, რომ სასულიერო პირნიც ვერ აღდნენ ამ გვარ ბატონის უფლებას. შარვაშიძე სუსტან ბიკვინტას სწირავს სულის მოსახსენებლად ხუცეს მაიჩქანდა ჩანგელიას. Brosset Voyage archeol Я. VIII ტ., 132. ჩემი გარჩევა ზედწარწერათა, გვ. 89.

²³⁹) ვახტ. კ., § 203.

ყმის ცოლი და ქალი, არამედ იმათი გარყვნილება იქამდის მიდიოდა, რომ ძალას ხმარობდნენ იმათს დედაკაცურს ნამუსზედ, იმათს წმინდა ღირსებაზედ²⁴⁰). პეტრიაშვილის ორი გოგო მოიტაცა მოახლედ ანდრონიკაშვილმა და პატივი აპყარა ძალდატანებით უბედურს გოგოს²⁴¹). ზნეობითი სიმტკიცე გლეხებისა იქამდის მიდიოდა, რომ მსუნაგ ბატონებს ხშირად არა ნებდებოდნენ და ქალობის შებლაღველობისათვის თავის სიცოცხლეს სწირავდნენ. მრეკელის „ქალი მესამე სართულიდგან გადმოვარდა, როცა თაქთაქიშვილმა შეიტყუა გასაუპატიურებლად²⁴²).

(7) კანონმა მისცა პიროვნული უფლება გლეხს, ბატონს აუკრძალა ძალის ხმარება და ჩვეულებამ, თუნდ ყმა ცამდის მართალიც ყაჯილიყო, ჩამოართვა ბატონზედ ჩივილის უფლება²⁴³).)

8) კანონმა მისცა ქონებრივი უფლება, ცხოვრებამ ფუჭ დადგინებად გახადა და გლეხის სარჩოდგან ბატონს სურვილისამებრ გემრიელი ლუკმა მოუჭრა კანონისავე ძალით „ყმისა ყველა ბატონისა არის“²⁴⁴)

240) დასტურლამალი, გვ. 32

241) Крест. гр., 38.

242) Кр. гр., 79.

243) ვახტანგის კან., § 258 და Обычай, 71.

244) ვახტ. კან., 52; აღბუღა, § 78 და ვახტ. კან., 258. (წართმევა არაფერია, გოგოც ჩემია და ჩითმერდი-

საკმარისად სჩანს, როგორ გადაბრუნდა, აღ-
მოიფხვრა კეთილი მხარე ვახტანგის კანონ-მდებ-
ლობისა. მკუმანიური კვალი იმისი ცხოვრებაში ჯერ
ბეუტავდა, მერე გაჰქრა და ყმა ჩაეარდა, მოექცა
ბატონის განუკითხველს ტირანიაში. განუსაზღვრელ-
მა და მტკიცედ დაუდგენელმა კანონ-მდებლობამ
ხელი მოუშართა ბატონს, რათა მძიმე უღელი დაე-
ლო გლეხისათვის. მუხლთა ერთმანეთის გაბათილე-
ბამ ვახტანგის სამართალში წაართვა ვახტანგის რე-
ფორმასა და მოღვაწეობას სპეტაკი შუქი და განა-
ქარწყლა იმისი საუკეთესო დადგინებანი ყმის შე-
სახებ. ერთი მუხლი უარჰყოფდა იმას, რასაც მეორე
აღგენდა: ერთი აღგენდა, რომ „ყმის ყველა ბატო-
ნისა არისო“, მეორე აძლევდა ყმას მემკვიდრეობის
უფლებას, სყიდვა-გასყიდვაში მონაწილეობის მი-
ღების ნებას; ვაჟიშვილის პატრონი ყმა არა ჰკარ-
გავდა მამულს; ყმის მემკვიდრეს გადაეცემოდა მა-
მის სარჩო-საბადებელი იმ პირობით, რომ ბატო-
ნისთვის სამსახური გაეწია²⁴⁵). თვით ჩვეულება არ
ართმევდა ყმას მოძრავ ქონებას, თუმცა ხელს აღე-
ბინებდა უძრავ მამულობედ, თუნდა იგი შექმნილი
ყოფილიყო საკუთრად ყმის ოფლით. ერთი მუხლი

ნიც“, ამბობს დარეჯანი. „კაცია ადამიანი?!“ ილია ქავჭავა-
ძისა. გვ. 38 შეადარე გერმანულ სენიორის სიტყვები Er
ist mein, ich mag ihn sieden, oder braten—ის (ყმა)
ჩემია, მინდა მოვხარშავ, მინდა შევწვავ.

245) ვახტ. კან., § 231 და აღბულა, § 78.

უბძანებდა ბატონებს, ყმა არ შეევეწროებინათ მეტის გარდასახადით, მეორე-კი, დამყარებული ჩვეულებათა და კანონად არ-მიღებული, ყმას გასყიდვის ნებასაც აღღევდა²⁴⁶).

ამ გამოურკვეველმა კანონ-მდებლობამ მისცა საშუალება ბატონებს ეთხოვათ სამართალი თავიანთვის სასარგებლო მუხლთა ძალით. თვით ვახტანგმა იცნა საჭიროდ მიეცა ნება ეხმარათ „სამართლის“ კანონები სურვილისამებრ. „ხოლო ესეცა ჰსცანთ, ამბობს სჯულ-მდებელი: იგულეთ და იგულს-მოდგინეთ და რომელიც გენებოსთ და უმჯობესი გიჩნდესთ, იმით ჰსჯიდეთ და მართალსა სამართალსა იქმოდეთ“²⁴⁷). ეს სიტყვები დაიხვიეს ხელზედ: „რომელიცა გენებოსთ და უმჯობეს გიჩნდესთ“ და ის-კი დაივიწყეს, რომ ბრძენი კანონ-მდებელი ამ სიტყვებს სწერდა იმ კეთილის აზრით, რომ არავინ არ დაესაჯათ უბრალოდ, სამართალი არ დაევიწყათ და, რაც უჯობდეს საქმეს, ის კანონი მოეხმარათ, „რათა მართალსა სამართალსა იქმოდეთ.“ ბატონს, რასაკვირველია, ერჩივნა ეთხოვნა სამართალი მე-258 მუხ. ძალით, რომელიც აღიარებდა: „ყმისა ყველა ბატონისა არას“, ვიდრე იმ კაცობრიულის დადგენით, რომელიც ამცნევდა:

²⁴⁶) აღბუღას კან., § 77; Обычай § 72.

²⁴⁷) ვახტ. კან., 201; Кр. гр., 108; Brssoet Introd., 82; შუად. Адагы, Леонтовичъ, 83. 221.

„ნურა კაცი თავის ყმას ნუ შეაწუხებს“²⁴⁸) (§ 201).

გურია-სამეგრელოში იყო ჯგუფი ყმათა, წოდებულნი მოჯალაბედ, რომელნიც მოკლებულნი იყვნენ ყოველს უფლებას. მათ არ ჰქონდათ არც სამკვიდრო და არც ბატონისაგან მიჩენილი მიწა. იგინი სცხოვრობდნენ ბატონის სასახლეში და ასრულებდნენ ყოველგვარს სამუშაოს*).

XIII

გლეხი ორ ნაირად ემსახურებოდა ბატონს, იგი უწევდა ქონებრივსა და პიროვნულს სამსახურს. პირველი დამყარებული იყო მამულის მფლობელისა და იმის შემკუშავებელის დამაკიდებულებად, მეორე დაიბადა ყმის პირად ხელ-ქვეითობილად ბატონისადმი (изъ личной крѣпости и поземельныхъ отношеній). ამას შეგვიძლიან დავუმატოთ სახელმწიფო გარდასახადნი, რომელთა რიცხვი ჩვენში ისე აუარებელი არ იყო, როგორც დასავლეთს ევროპაში.

X მიწის მფლობელობის უფლებამ დაადო ყმას შემდეგი გარდასახადი: 1) დალა (сена), ესე იგი ნაწილი მოსავლისა ბატონის სასარგებლოდ. დალა გადაკვეთილი არ იყო. ზოგან მეტსა და ზოგან

²⁴⁸) ვახტანგის კანონი, შესავალი.

(*) Крѣпостное состояніе въ Мингреліи. К. Бороздина. Зап. Кавк. отд. Русск. Геогр. Общ., кн. VII.)

ნაკლებს ართმევდენ; იგი იცვლებოდა სხვა-და-სხვა გარემოების მიხედვით: 1) ლალა იცვლებოდა მოსავლის თანხმად, კარგს მოსავალზედ მეტი ლალა იყო მიღებული²⁴⁹); 2) ვის ერთმეგობა ლალა, ძველსა თუ ახალს უმას? უკანასკნელს ლალა ნაკლები ჰქონდა გადაჭრილი²⁵⁰); 3) ადგილ-მამულიც მიღებული იყო მხედველობაში: სარწყავზედ ხუთზედ ერთი ბატონს ეძლეოდა, ე. ი. ერთი მეხუთედი ($\frac{1}{5}$), ურწყავზედ შვიდზედ ერთი ($\frac{1}{7}$)²⁵¹). ხანდახან საერთოდ გადაწყვეტილი იყო ლალა: კომლზედ ათ ლიტრიანიით ორი კოდი, ქერი რვა ლიტრიანი ორ კოდნახევარი, ბზე კომლზედ ერთი ხარი²⁵²). ფეტვიც ერგება ბატონს. სახასო გლეხს სძევს ლალა სარწყავზედ მეხუთედი, ურწყავზედ მეექვსედი²⁵³).

2) კულუხა გადაჭრილი არ იყო, „რასაც ბატონი შეადგენს, მოსავალზე ჰკიდია“. ხან კულუხი მოსავალზედ-კი არ იყო დადებული, არამედ მამულზედ: „დიდს (მამულს) დიდობით და პატარას ცოტაობით შეაწერენ“²⁵⁴). შეიძლებოდა კულუხი

²⁴⁹) დასტურ., გვ. 17 და 25. მოსავალზედ მეშვიდედი ან მერვედი.

²⁵⁰) დასტურ., გვ. 11. ლალისაგან ირჩევა კოდის პური, საფრანგეთში *terrage*. *Токвиль*, *Старый порядокъ и революція*, 320.

²⁵¹) დასტურ., გვ. 26.

²⁵²) *ibid*, გვ. 44.

²⁵³) *ib.*, 45-

²⁵⁴) *ib.*, გვ. 17 და 26. ნახე ლამბერტი. „*Кавказъ*“ 1868 წ. № 73.

მამულისა და მოსავლის კვალობაზედ არ ყოფილიყო დამოკიდებული და სამუდამოთ გადაეჭრა ბატონს ყმისათვის. დუტაშვილმა უნდა აძლიოს თავის ბატონს თულაშვილს კულუხი მეოთხედი²⁵⁵). ხან კულუხი ნაკლები ერთმეოდათ—მეოთხედი კი არა, ზოგჯერ მეხუთედი იყო ბატონისა²⁵⁶).

3) ნახირის თავი. „სძეს დიდს სოფელს ხარი, შუათანას—ძროხა, პატარას გამოზამთრული, იმის დაბალს—ცხვარი; თუ ერთი კომლია, ორი შაური; ერთი წელიწადი უნდა შუაზე გამოვიდეს და მესამე წელიწადს აიღონ²⁵⁷) ნახირისათვის. როგორც სჩანს, სოფელზედ იყო დამოკიდებული, ხან გადაწყვეტილი იყო კომლთა რიცხვზედ. 20 კომლით რიალეთზედ აძლევდა ერთს ძროხას²⁵⁸).

საბალახე (droit de blairie). „ასზე ბატკნიანი ცხვარი სამი, ანუ ასზე ორი ცხვარი და ერთი ბატკანი. ცხვარზე ცხვრის საბალახე აიღონ, თხაზედ თხისა“²⁵⁹).

პირისთავი. „ასზედ ერთი საბატონოდ აიღება²⁶⁰), ხან კი 150 თავზედ ერთი იყო დანიშნული²⁶¹).

²⁵⁵) Кр. гр., 10.

²⁵⁶) დასტურლამალი, 83. 26.

²⁵⁷) ib., 65.

²⁵⁸) Церк. гудж., 80.

²⁵⁹) დასტურლ., 83. 10, 73, La pêche საფრანგეთში.

²⁶⁰) დასტურ., 83. 65.

²⁶¹) Церк. гудж., 79.

კონისთვის. „რაც კონს თევზი მოხუდებოდეს, თორმეტისაგან ათი საბატონოდ უნდა გადაიდვას“. ესეც ადგილის მიხედვით მატულობდა. ახალ დაბას ედო ქრისტეს შობის მარხვაში თოთხმეტი გოლიური თევზი და ორი გზა—ბზობასა და ხარებობას²⁶²).

ფუთკრისთვის. რამდენი სკაც მიუბარებია ბატონს, იმდენი ჩარეკ-ნახევარი სანთელი აწერია²⁶³).

პიროვნობით სამსახურში პირველი ადგილი უნდა დაეთმოს ბეგარას²⁶⁴)—ბატონისთვის მუშაობას. იგი არ იყო გადაწყვეტილი, არ იყო კანონით განმტკიცებული, — რამდენი დღე შეუძლიან ბატონს ამუშაოს თავის სასარგებლოდ თავისი ყმა; იგი უხნავს 2—9 დღიურს და დაუთესავს. ხშირად იგი ამუშავებდა ყმას იმდენს, რამდენიც სურდა. „დასტურლამალი“ ზოგ-ზოგ სოფელს უნიშნავს გადაწყვეტილ ბეგარას: „შულავერში ბატონისათვის ხუთი დღე ხვანა, ფარცხვა, მორწყვა, მომკა, ზიდვა და ჩამოტანა“, სხვაგან დადებული იყო სამი დღე ხვანა, იმისი მომკა, მოზიდვა, გალენვა. შემდეგ საერთოდ დასკვნის „დასტურლამალი“ და განუ-

²⁶²) დასტურ., გვერ. 43, 120, 125. Акты Кавказ. Арх. ком., I, 54.

²⁶³) ib., გვერ. 84. ყველა ეს გარდასახადი საერთოა ჩვენში, რუსეთში და ევროპაში.

²⁶⁴) Coriées. მე-XVIII საუკ. გადაწყვეტილი იყო, რამდენი დღე უნდა ემუშავნათ ბატონისათვის. Токвиль. Статный порядокъ и революція, 322.

საზღვრელს სამსახურს აწერს ყმას; „რაზედაც დაუ-
ძახონ, უნდა წავიდნენ, უარს ვერ იტყვის“. ამას
კიდევ ემატება დანიშნული მუშაობა: სამი დღე
ზვარი იმუშაონ, თავზედ თითო კონა სარი აძვეთ-
ყველა სამუშაოზედ გლები მიდის თავის ხარ-კამბე-
ჩით, იკვებავს თავს თავისის ხარჯით²⁶⁵). ამას თანა-
ვე ყმამ ბატონს ერთხელ, ორჯერ, სამჯერ, შეძლე-
ბისამებრ, ბატონს უნდა აქამოს. ბატონს შეუძლიან
სამეგრელოში მივიდეს ვახშმად ან სადილად ყმას-
თან თავის ნებით, ამბობს იტალიელი მოგზაური
ლამბერტი.

ნუ დაივიწყებთ კიდევ: ურემის, ბატონის მო-
თხოვნილებით, მირთმევას, სახლის შენობის დროს
მარჯვენით და მასალით დახმარებას, ძღვენს — ბატი,
ქათამი, კვერცხი, ერბო ფურზედ ჩარეკი, ცერცვი,
ნიგოზი, ტყლაპი, თაფლი, სანთელი, თევზი, სა-
შობაოდ ცხვარი, სააღდგომოდ ბატკანი, სამეგრე-
ლოში ღორი და დოში, ბატონისა და იმის მოსამ-
სახურეთა მასპინძლობას²⁶⁶). ყმას ედო ვალად გზის
შენახვა, გაყვანა, გასწორება. რუს გამოყვანა და
გაწმენდა ყმის მარჯვენით კეთდებოდა²⁶⁷).

²⁶⁵) დასტურ., გვ. 9, 251. დასავლეთ საქართველოში
ნატურალურ გადასახდელს ერქვა საუდიერო. АКТЫ Кавказ.
Археогр. ком., V, 475.

²⁶⁶) Кр. гр., 28, 34; დასტურლ., 7—8, 18, 73,
125—6, 8, 57 და 67. ზოგან სამსახურს ფორმალური ხა-
სიათი ჰქონდა, რათა ჩვეულება არ დარღვეულიყო. აკაკი
წერეთლის მამის ყმას ვალად ედო ნახევარი კვერცხი წელი-
წადში. „კრებული“, 1897, III, 4, „ჩემი თავგადასავალი“.

²⁶⁷) დასტურ., გვ. 22 და 67.

პირად ხელქვეითობამ ბატონისადმი მისცა დასაწყისი შემდეგ გადასახადს: საჩექმეს, გარდასახადი ქალწულის გათხოვების გამო. ქალის ბატონს ეძლევა ექვსის აბაზიდან სამ მანეთამდე²⁶⁸). საჩექმის რაოდენობა იცვლება იმის მიხედვით, თხოვდება ქალი იმ სოფელშივე, თუ სხვის მამულში მიჰყავთ²⁶⁹). ამ უფლების გავრცელებას ვხედავთ დასავლეთ ევროპაშიაც (brait de formariage) და რუსეთში ხომ სულ ახალი საქმეა იმის გაუქმება (ВЫВОДНЫЕ ДЕНЬГИ). ამ გარდასახადს, თუ ქვრივი თხოვდებოდა, მაშინ სახელი ეცვლებოდა და ერქვა საქვრივო, იგი იყო საჩექმეზედ მეტი. ნეფეს ხუთ მანეთიდან 50 მანეთამდე უნდა მიერთმია ბატონისათვის²⁷⁰). ბატონს გარდა, რომელსაც „დასტურლამალი“ ხარს უწესებს, ნეფე აძლევდა სამ აბაზს მოურავს, აბაზს ნაცვალს, აბაზს მამასახლისს²⁷¹).

გასამყრელ და მყარებული იყო გლეხის შეძლებაზედ. გასამყრელო კარგს გლეხზედ, ვკითხულობთ „დასტურლამალში“: ერთი ცხვარი, ნაცვალს ცხვარი, ვისაც ძროხა გამოუვიდოდეს—აბაზს და ვისაც ცხვარი გამოუვიდოდეს—ორს შაურს მისცემდეს¹⁷²).

²⁶⁸) Обычай, § 65.

²⁶⁹) დასტურლ., გვ. 11, 93; „Юридич. В.“, 1888 г., XII, 522.

²⁷⁰) Обычай, § 65. შეად. Чичеринъ. Областное правл., 11: выводная куница, новоженный убрूसъ.

²⁷¹) დასტურლ., გვ. 10.

²⁷²) დასტურ., გვ. 94.

სამარხი. ბატონის დასამარხად გლეხი ვალდებული იყო შეეტანა თავისი წვლილი, ოფლით ნაშრომი და ნალვაწვევი²⁷³). მე—XIX საუკ. სამარხი უდრიდა 1—5 მან.

მსახურება—გოგოს მიცემა მოახლედ, თავის ვასლა ყმისა მოსამსახურედ ყმას ედო პირდაპირ ვალად²⁷⁴). კომლზედ გლეხი ბატონს აძლევდა ერთს შინაყმას ანუ მოსამსახურეს.

სახელმწიფო გადასახადი ყმისთვის უანგარიშოდ იყო დადებული. სახასო ყმა იხდიდა ხარჯს მარტო მეფისთვის, საბატონო ორივეს ემსახურებოდა, საეკლესიო ყმა ორივეზედ უკეთესს მდგომარეობაში იყო შესახებ გადასახადთა სიმსუბუქისა. საბატონო გლეხი, გარდა პირდაპირ სამსახურისა ბატონისათვის, მოვალე იყო: ღაშქარ-ნადარობა მეფისთვის, „არც ერთს არ დააკლდების, უნდა ქნას, თუ ხელმწიფემ არ გაათარხნა²⁷⁵). მეფის სასარგებლოდ გაუთარხნებლად საბატონო ყმას უნდა ეძლია ლალაც, საბალახეც, ღორებისა, ცხენებისა და ცხვრების პარისთავიც²⁷⁶), მეფისთვის საქორწილო და სამარხი (ალაპი) უნდა გაეღო ბატონის ყმას²⁷⁷). მხოლოდ იშვიათი გათარხნება აძლევდა საბატონო ყმებს შეძლებას ემსახურნათ მარტო ბატონისათვის

²⁷³) Кр. гр., 33.

²⁷⁴) დასტურლ., 32, 71; Кр. гр., 26, 74.

²⁷⁵) ვახტანგ. კანონები, § 162; Двор. гр., 13.

²⁷⁶) Двор. гр., 33. 13; Кр. гр., 4.

²⁷⁷) Кр. гр., 70.

და არ ეწიათ ორკეცი გადასახადი და ორნაირი მძიმე უღელი²⁷⁸)

საბატონო ყმა, როგორც სახასოც. იშვიათად თავისუფლდებოდა ლაშქარ-ნადირობის სამსახურისაგან, მახტა-საურისაგან და მალისაგან (სათათრო). მალი (სათათრო) სახელმწიფო ხარჯია, გლეხედ დადებული ექვსის შაურიდან ექვს აბაზამდე. „ახალს-ნაქორწილევზედ თავზედ სამი აბაზი, ერთს წელიწადს უკან, ვკითხულობთ „დასტურლამალში“: ექვსი აბაზი²⁷⁹).

მალი დააწესა ალექსანდრემ, გიორგი VI შვილმა, ლანგთემურის საქართველოს მიერ აოხრების შემდეგ სამშობლოს აღსაშენებლად (ორმოცი-თეთრი მალი). 1440 წელს აშენდა ეკლესიები, მონასტრები, ციხეები და მალი თვითვე გააუქმა. მახტა ედოთ მხოლოდ მწყემსს ხალხს (ელთა) თოთხმეტი შაური. ელი იხდის აგრეთვე ოდუნახანს — საბალახო ფულს ორ შაურს; ნავრფანანს (საახალწლოს) ხუთს შაურს და ქოდავს — ხარკს ერთის ადგილიდან მეორე ადგილას გადასვლისას ერთს შაურს²⁸⁰). სურია — საკომლო გარდასახადი კომლზედადებული. იგი იყო საერთო გარდასახადი და ერთმეოდა ბოგანოსაც²⁸¹). ამდენ ნაირს გარდასახადს

²⁷⁸) Кр. рр., 12.

²⁷⁹) დასტურლ., გვ. 19—20, 85.

²⁸⁰) ib., 46.

²⁸¹) ib., 97.

ბატონისა და მეფის სასარგებლოდ უნდა დაემატოს ხარჯი ყმისა ეკკლესიისა და მოხელეების შესანახად. საეკკლესიო გარდასახაღზედ ,,არ გაგონილა, რომ ყმამ უარი სთქვას“²⁸²). ყმა იხდის ფულით ხარჯს მოხელეთა შესანახად და თავის შრომით ემსახურება მეფის მოხელეებს. მოურავს ერთი დღე მკა, ერთი ხენა, მისი მოზიდვა, ლეწვა²⁸³). იგი იხდის აღსამწერდოს ორ შაურს კომლზედ; გასამტეხდოს მოურავისთვის აბაზა, ნაცვლისათვის ორი შაური; ხელმოტეხისთვის ექვსი შაური, ნაცვალს სამი შაური²⁸⁴). გლეხი ვალდებული იყო შეენახა მდივნები, მოურავები, მამასახლისები თანაშემწეებით, ხასადრები, აღმწერლები, ბოქაულები, მეჯოგეები, მეძალღეთ უხუცესები, მებაღეები, ბაზიერები, იასაულები, სალაროს ნაზირები, სალთხუცესები და სხვადასხვა²⁸⁵).

ამას დაუმატეთ არა პირდაპირი გარდასახადი, რომელიც ერთმევა ყმას (КОСВЕННЫЙ НАЛОГЪ): ბაჟი მარილზედ, ფარჩაზედ, ენდროზედ, თევზზედ, ქონზედ, ერბოზედ, მატყლზედ, ლაზლზედ²⁸⁶). აქ უნდა დავსახელოთ ერთი ფრიად შესანიშნავი გარდასახადი, რომელიც მიღებული იყო მთელს ევროპა-

²⁸²) Кр. гр., 27.

²⁸³) დასტურლ., გვ. 78.

²⁸⁴) დასტურლ., გვ. 13, 86; Кр. гр., 80 გასამტეხლო ხარი და მარჩილი.

²⁸⁵) Кр. гр., 29; დასტურლ., 59.

²⁸⁶) დასტურლ., გვ. 26.

ში. ბაჟი მამულის გასწიდვისა (lods et vents). „როცა მამული გაისყიდვის, თუმანზედ ათი შაური“²⁸⁷). ეს გარდასახადი იმით არის საყურადღებო, რომ იგი ამტკიცებს აზრს, რომელსაც ვაღგევარ²⁸⁸ — მამულის უფროს ბატონად ირიცხებოდა მეფე და ბატონი, მფლობელი კი იმის დროებითი მოსარგებლე იყო, იმის გადაცვლაში უნდა გადახდილიყო ბაჟი ბატონის სასარგებლოდ. აი რამდენ ნაირი გარდასახადი შემხვდა გუჯრებში, სიგელებში და აქტებში: სამეფო გამოსაღები და სათხოვარი, ლალა, კულუხნი, ბეგარა, კოდის პური, საბაზიერო, სანაცვლო, სამოხელო, ლაშქარ-ნადირობა, გარდასახადი სათავადო, სააზნაურო, საერისთავო, სათათრო, სასპასალარო, სამანდატურთ-უხუცესო, საეჯიბო (МИНИСТРА ДВОРА), ულაყი, საბალახო, კრავი, ყველი, სამეჯინიბო ბზე, ქერი, აჯილღისა და კვიცის მიბარება, ცხენი, ბაჟი და სეფის მუშაობა, მკა, ხვნა, ლეწვა, ნახშირი, ოქრო, ვერცხლი, რკინა, სპილენძი, კალა, ტყვია, პირუტყვი, ფრინველი, მხალთავანი, ბალახი, ხე, ქვა, სამასპინძლო, თოვლის ზიდვა, პირისთავი, ნახირთავი, გასამტეხლო²⁸⁸), ძღვენი, მასპინძლობა²⁸⁹), ტომა-

²⁸⁷) დასტურლ., გვ. 18. ჯარიმა საბატონოდ დამნაშავისთვის დანიშნული. დამნაშავე იხდის ბატონის სასარგებლოდ ვირას (Русск. Правда) და მოკლული წევრის ოჯახობისთვის გოდოვშინას. შეად. Ковалевский. Законъ и обычай II, 20.

²⁸⁸) Церк. гудж., 61, 79, 80.

²⁸⁹) Кр. гр., 28, 34; Акты Археогр. Ком., I, 30.

რა, ხალიჩა, აბრეშუმი²⁹⁰), საკმელი, კელეპტარი²⁹¹),
საკარავე, შავარდნის ფასი, ტიკი, საპალნე²⁹²). აქ
შეგვიძლიან შევჩერდეთ და მკითხველის სჯაზედ
მივაგდოთ გარჩევა, რამდენად ძნელი და შეუძლე-
ბელი ტვირთი ედო ჩვენებურს ყმას წარსულში.
ეს კი უნდა დაიხსომოთ, რომ აქ ჩამოთვლილი
ხარჯი სრული არ არის, და, ვინც მოისურვებს ამ
საგნის დაწვრილებით გაცნობას, ვუჩვენო მიჰმარ-
თოს Brosset-ს (Introduction, 170—176), რომელ-
საც ანბანზედ ჩამოთვლილი აქვს 120 გარდასახადი.

XIV

სახასო გლეხის გარდასახადის გასაცნობლად
ჩამოთვლილი დიღმის სახელმწიფო ყმათა ხარჯს
„ბატონის“ სასარგებლოდ. მთელს სოფელში ირი-
ცებოდა 103 კომლი. ამათ აძევს, ვკითხულობთ
„დასტურლამალში“: მაღა თავზედ შაური ოცდა-
ორი; დაღა სარწყავზედ ხუთზედ ერთი ბატონს,
ურწყავზედ შვიდზედ ერთი; კულუხი შეწერით არის,
მამულზედ ჰკიდია; საშობათ ცხვარი 18, საადდგო-
მით ცხვარი 18, ბატონის ზვრის მუშაობა, ყოვე-
ლისფრით იმათ უნდა შეიმუშაონ; ყარაიაზედ პირ-
ველზე კონის ჩადგმა, რამდენიც გუთანი გამოვა;

²⁹⁰) Церк. гудж., 20, 36.

²⁹¹) Бакрадзе. Археол. Путешествіе, 292; Церк. гудж., 44, 45; Кр. гр., 55.

²⁹²) АКТЫ Археогр. Ком., I, 9, 31.

სამ დღეს ყარაიზზე ხვანა, იმის მომკა, შეტანა, გა-
 ლეწვა; ბატონის აყრაზედ ცხენისა და ურმის თხ-
 ნა; ბატონის წიგნით სტუმრისა და მდგმურის დაუქნება;
 ბატონის მიბრძანებაზედ შეძლებით სამასწინძლო; სა-
 ბაზიერო ქათამი, თავლის ქეშიკობა, ბატკანი, სა-
 მართლით საბალა ხე²⁹³), ცხვრისა და ღორის ზირის-
 თავი, შიშლიგი ორასზე ერთი ცხვარი, ნახირის თა-
 ვი, ქალაქის სასახლის მუშაობა, მცხეთის მისვლაზე
 სამსახური, ქვის ზიდვა, ყარაიას ჯეღვა, ბარგის ჩატანა,
 საური 14 შაური²⁹⁴).

ლაშქარ ნადირობა, სათათრო მალი არ არის
 მოხსენებული; ეს ისეთი გარდასახადი იყო, რომ-
 ლისაგანაც იშვიათად ჰთარხნდებოდნენ ყმანი²⁹⁵).
 რასაკვირველია, სულ ყველას არ ედო ჩამოთვლი-
 ლი ხარჯი, ერთს სოფელს მეტი ხვდებოდა, მეო-
 რეს ნაკლები. ხშირად სახასო, სასეფეო ყმანი თა-
 ვისუფლდებოდნენ გარდასახადისაგან²⁹⁶) ან სრუ-
 ლებით სულ ყველა სახელმწიფო გამოსაღებისა და
 ხარჯისაგან. მეფე თეიმურაზმა ასე წმინდად გაათარ-
 ხნა გიორგი ნოდარაშვილი. განსხვავება საბატონო
 და სახასო გლეხთა გარდასახადისა დიდი არ იყო,
 მხოლოდ პირველი იხდიდა ბატონისათვისაცა და

²⁹³) დაღესტანში სპილენძით სარგებლობა თხოულობდა
 ცხვრით ხარჯის გაწევას. Дагестанская обл., 159.

²⁹⁴) იხ. „დასტურლამალი“.

²⁹⁵) ვახტ. კან., § 162.

²⁹⁶) Кр. гр., 56. რუს გამოსაყვანად არ ამუშავებენ
 იულონის ბრძანებით.

მეფისათვისაც „გამოსალებს“, მეორე კი ემსახურებოდა მხოლოდ მეფე ბატონს. განთავისუფლებარაიმე გარდასახადისაგან სამეფოდ საბატონო ყმებსაც ხვდებოდა: მეფე ალექსანდრემ განათავისუფლანისელის მოურავის ყმანი მალისაგან²⁹⁷).

მას შემდეგ, რაც ელი და ბოგანო სახელმწიფო „დავთარში“ ჩაეწერნენ, იმათაც დაედო მეფისთვის „სათხოვარი“ და გამოსალები. ბოგანოზე, ვკითხულობთ „დასტურლამალში“: სურია ორი შაური, ძღვენა ბოგანოს არ სძევს, ძალი ბოგანოზედ ათი შაური: ბოგანო ღარიბი და პატარა მამულის პატრონია, ამიტომ იმას კიდევ არა ხვდება სრული გარდასახადი (ძღვენი არ სძევს). მაინცა და მაინც ბოგანო, წინად ხარჯისაგან თავისუფალი, მერე გახდა სახელმწიფო მოხარკედ²⁹⁸). ასეთივე დღე დაადგა ელს (ნომადს).

ელა „სამს წელიწადში ერთხელ აიწერების“; კომლზეც სამი აბაზი ასამწერდო და ორი შაური აღამათისა არის (აღამათი—დროებით ყოფნის გარდასახადი), თორმეტი შაური აბაზედ (გვაროვნობის ნაწილზედ), ხუთი აბაზი სამყენადრო²⁹⁹) (სტუმრებისთვის გარდასახადი). ელი იხდის ქოდავს ცხვარზედ ერთს შაურს, მხტას 14 შაურს კომლზედ, ოღუნ ახნას (საბალახო ფულს) ორს შაურს, ნავროზა-

²⁹⁷) Кр. гр., 12.

²⁹⁸) Двор. гр., 2—3.

²⁹⁹) დასტურლ., გვ. 73, 97.

ნას 25 კაპ. მას აღევეს ალაჩუხზედ (კარაჭზედ) ერთი ფლოური; როგორც სახასო ყმას, მას დაედო ლაშქარ-ნადირობაც. ელის კაცს სძევს ცხენი კაცით და „ეს ქვეითი კაციც ვერა დააკლდების თავის ასაყოლით უფროსით“³⁰⁰).

დაგვრჩა საეკლესიო ყმის გარდასახადის ჩამოთვლა³⁰¹. საეკლესიო ყმას იგივე გარდასახადი ედო, რაც საბატონო და სახასოს იმ განსხვავებით, რომ მათთვის სავალდებულო არ იყო ხშირად ეხადნათ ბატონისა და მეფისათვის გამოსაღები, გარდა მონასტრისა ანუ ეკლესიისათვის. საეკლესიო ყმა იხდიდა წინამძღვრისთვის: დაღას—მეხუთედს მოსავლისას, კუფუსს—მესამედს, მუშაობა ეკლესიის ვენახში, ტიკსა და სანთელ-საკმელს სწირავდა ტაძარს სულის მოსახსენებლად, საბაღასო ცხვარი აღდგომას, ძღვენი—ერბო, კვერცხები, თაფლი³⁰²); გასამუკლდო საქვრავო, მოპარულ საზღვეურისა მონასტერს ერგება ოთხი ნაწილი³⁰³); ლაშქარ-ნადირობა არც ამათ დააკლდებათ, თუ გათარხნებულნი არ არის

³⁰⁰) იხ., გვ. 75.

³⁰¹) იკორთის მთავარ-ანგელოზთ ყმათა ბეგარა აღწუსებულია სიით: ათაბაგიშვილს ეწერა—პური კოდით 12, ცვილი ლიტრით $\frac{1}{2}$, სთველი $\frac{1}{4}$; ჩათაშვილსა 4 კოდი პური, 4 კოდი ქერი, $\frac{1}{2}$ ლიტრა ცვილი, $\frac{1}{3}$ სთველი, 12 კოკა ტკბილი. მეტნაკლებობა გადასახადისა ამ ორი მაგალითიდანაც სხანს. ჟორდანი, ქრონიკები, II, 24.

³⁰²) დასტურლამალი, გვ. 75, 124.

³⁰³) Церк. гудж. 98; Акты Археогр. Ком., I, 23—4.

ან³⁰⁴). საეკლესიო ყმის მდგომარეობას აუმჯობესებდა ის გარემოება, რომ ურიცხვი გამოსაღები, რომელიც ხვდებოდა საბატონო და სახასო გლეხს, მას არ ედო ვალად³⁰⁵).

ხშირათ ნახავთ, რომ საეკლესიო ყმა განთავისუფლებულია ყველა სახელმწიფო გარდასახადისაგან, გარდა ლაშქარ-ნადირობისა და საურისა. მანგლისის ეკლესია ნაზარ-ალი-ხანმა (1689 წ.), განათავისუფლა და მოსპო ყველა გარდასახადი, რომელიც იმის ყმათ ედოთ მეფისთვის (ღალა, კოდის პური, საბალახე, ნახირის თავი, სამეკობროს მძებნელო, ულაყი, გუთანნი, სამეჯინიბო), გარდა ლაშქარ-ნადირობისა და საურისა³⁰⁶). იშვიათი იყო ლაშქარ-ნადირობის გამოსაღებისაგან გათარხნება, მაგრამ უფრო იშვიათი იყო საურის არ გამოერთმევა³⁰⁷): რუისის სობოროს არ ერთმევა საური, გარესჯას ჯარის კაცი არ მოეთხოვება³⁰⁸), ხან დაწვრილებით არის ჩამოთვლილი, რა ხარჯისაგან ათავისუფლებს მეფე საეკლესიო ყმას, როგორც ზევით

³⁰⁴) Церк. гудж., 72.

³⁰⁵) Церк. гудж., 8, 18, 36. თარხანი ლაშქარ-ნადირობისაგან. იხ. Акты Кавк. Археогр. К., I, 8, 9.

³⁰⁶) Акты Кавк. Арх. К., I, 23—4; იხ. კოდვ ექვ I, 30; Церк. гуд., 10, 15, 37, 54, 107, 108. Пл. Иоселиани. Древности Тифлиса, гр. 215.

³⁰⁷) Акты Кавк. Арх. К., I, 8, 9, 30; Пл. Иоселиани. Ор. с., е. с. № 22.

³⁰⁸) იხ., I, 35, 46; Церк. гудж., 7, 56, 105.

დავასახელეთ. აი კიდევ მეფის გიორგის მიცემული გუჯარი, თუ რა გამოსაღებისაგან ათავისუფლებს ბოლნისის გლეხებს: ღალისგან, მალისგან, კულუხისაგან, საბალახოსაგან, ულაყისაგან, სამეჯინიზოსაგან (Цер. гудж., 8.) ხან კი პირდაპირ არის მოხსენებული, რომ მეფე ათავისუფლებს ყველა გარდასახადისა და გამოსაღებისაგანო. მეფე ყრეკლემ წმინდა დავითის მონასტრის ყმანი გაათარხნა ყველა სახელმწიფო ხარჯისაგან. ალექსანდრე მეფემ 1441 წ. ტფილისისა და მანგლისის ეკკლესიის ყმანი განათავისუფლა სუყველა გარდასახადისაგან. (სამუშაო, ძროხა, სამეჯინიზო და სხვ.³⁰⁹). როგორც ვნახეთ, სამნაირი განთავისუფლება შეიძლება საეკკლესიო ყმისა სამეფო გარდასახადისაგან: ან სუყველა გარდასახადისაგან გამოუკლებლად; ან ყველა გარდასახადისაგან, გარდა ლაშქარ-ნადირობისა და საურისა; ან განთავისუფლება ლაშქარ-ნადირობისაგან, გარდა საურისა. ამას უნდა დაუმატოთ ნაწილობითი განთავისუფლება კერძო რაიმე გამოსაღებისაგან: საქალაქო ხარჯი არ ერთმევა, მეფის ბრძანებით, გორში პორტაიტის მონას-

³⁰⁹) Двор. гр., 51; Церк. гудж., 13, 69, 96, 103; Акты Кавк. Арх. К., I, 5—6; Brosset. Introduction, 150. Пл. Иосселиани. Древности Тифлиса. Грамота царицы Марии, супруги царя Ростома, данная въ 1637 г. крестьянамъ Сіонскаго собора: дали вамъ тарханство и освободили васъ отъ всеѣхъ повинностей (стр. 208) № 7.

ტრის ყმებს³¹⁰), ანუ გათარხნებულნი არიან ბაჟიდ-
გან გლეხნი წმ. საფლავისა³¹¹).

ეს განთავისუფლება სახელმწიფო ხარჯისაგან
ხშირად მოხდებოდა სულის მოსახსენებლად. მეფე
ერეკლე სწირავს ურბნისის სობოროს ერთს ოჯახს
გლეხს, რომ ეპისკოპოსმა წელიწადში ერთხელ
ალაპი გაუმართოს. ამისათვის იგი ათავისუფლებს
ყველა გამოსალღებისაგან (ლალისაგან, კოდის პური-
საგან, კულუხისაგან, პირისთავისაგან, სეფეობისა-
გან, ბეკრისაგან³¹²). კეთილ-მორწმუნე მეფენი
დროს უნიშნავდნენ ამ წირვისათვის: დედოფალმა
გულშარმა დაუწესა ყმებს ქვათახევის ეკკლესიისას
25 ნოემბერს ალაპის გადახდა³¹³). ვადასთან ერთად
უნიშნავდნენ შემწირველნი, რა უნდა მოეტანათ
ყმებს ალაპზედ: ორი ცხვარი, ერთი ხარი, სამი
კოდი პური, ოთხი კოკა ღვინო, ორა ზურგიელი,
ერთი ლიტრა ყველი, ერთი ლიტრა ერბო, ასი
კვერცხი, ჩარეჟი მარილი, ერთი ლიტრა სანთელი
და ჩარეჟი საკმელი³¹⁴). დაწვრილებით ჩამოთვლი-
ლია რიცხვი და რაოდენობა შესაწირავისა. საკვირ-

³¹⁰) Крест. гр., 24.

³¹¹) Кр. гр., 51.

³¹²) Церк. гудж., 27.

³¹³) Церк. гудж., 89. ხან ეს დრო იცვლებოდა და
25 ნოემბრის მაგიერად ინიშნებოდა 15 ნოემბერი. Церк.
гудж., 15.

³¹⁴) Церк. гудж., 9. ამ გარდასახადს ხან ემატება,
ხან აკლდება: ემატება თევზი, ქათმები. Церк. гудж., 15.

ველი არ არის ასეთი ყურადღება ეკკლესიის მიმართ და სულის ცხონების წადილისათვის. ამ წმინდა აზრით იცოცხლა საქართველომ საშინელ მაჰმადიანთა ერთა შორის. ამას ის კარგი მხარე ჰქონდა კიდევ, რომ ყმა არა სწუხდებოდა სხვა გარდასახადით. საკმარისია შეადაროთ გარესჯის მონასტრის გლეხთა გარდასახადი და ალაპისთვის გაღებული ხარჯი, რომ თვალსაჩინოდ გამოჩნდეს უპირატესობა ალაპით მეფის მოხსენებისა იმ ტვირთის წინაშე, რომელიც ედო გლეხს სახასო და საეკკლესიო მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად.

თუ მივიღებთ მხედველობაში იმასაც, რომ ეკკლესიაც მეფისამებრ ათავისუფლებდა სხვადასხვა გარდასახადისაგან²¹⁵), მაშინ აშკარა იქნება ის შედარებითი შეღავათი, რომელიც საეკკლესიო ყმას ჰქონდა. ამიტომაც მიიწვედნენ საბატონო გლეხნი საეკკლესიო მამულზედ. საეკკლესიო ყმას, თუ არა ვცდებით, ხშირად ხიზანზედაც ნაკლები გადასახადი ხდებოდა. ხიზანი ბატონისათვის იგივე ყმა იყო და ამიტომ არაფერში არ არჩევდა დანარჩენ ყმათაგან. „დასტურლამალში“ ვკითხულობთ შემდეგს გადასახადს, რომელიც დადებული იყო ბატონისათვის ხიზანზედ, „ახალ კაცზედ“: ერთ

²¹⁵) Церк. гудж., 10. ტაბტის ძირის საბერო გლეხების მამულს ორა დღიურს ერთ დღიურად თვით ბერების სწერდნენ, რომ უფრო ნაკლები გამოერთმიათ გლეხებისათვის. „ივერია“. № 216, 1887 წ., „წერილი ქართლიდამ“.

წლამდის თარხანი იყოს, ნურას სთხოვენ. საქგრიფი*) ხარი ბატონს, სამი აბაზი მოურავს, აბაზი ნაცვალს, აბაზი მამასახლისს. საბაღაზე საბატონოდ ასზედ ორი ცხვარი, ერთი ბატკანი, ორასზედ ერთი შიშლიკი მობალახეს; საბალახეს ცხვარზედ ცხვარს აიდებენ, თხაზე თხას; აყრილის კაცის სახლში რომ სხვა (მოსული) გლეხი შევიდეს, იმის ნახნავე-ნათესს ნუ წაართმევენ. ერთი კაცი რომ დაბერებული იყოს და იმისი ორი შვილი მალს იძლეოდნენ, იმ ბერიკაცს „დავთარში“ ნუ ჩააგდებენ, მალს ნუღარა სთხოვენ. იქავ რომ ერთმანეთში ქურდობა იქნას, შვიდეულად აზღვევინებდნენ: ერთი ორად პატრონს, ოთხი ბატონს და ერთი მოურავს.

კასამურედოდ ეძლეოდა მოურავს ხარი, ნაცვალს აბაზი, მამასახლისსაც აბაზი. ქერი კომლზედ სამი კოდია, ნაცვალს ერთი; ფურზედ ერთი სტილი ერბო. საჩქეშე, თუ იმ ქვეყანას გათხოვდეს, მოურავს ექვსი შაური, მამასახლისს აბაზი; თუ სხვას ქვეყანას წაიყვანონ, მოურავს ხუთი აბაზი, მამასახლისს აბაზი. მოურავი როდესაც მივიდეს, მართებულად ძღვენი მიუტანონ. ღვიან ნებით, თორემ ძალით ნუ სთხოვენ. მოურავი კოჯორზე

*) სვანეთში ფულის მაგივრად საქორწილოდ აძლევდნენ ბატონს ერთს ცხვარს. Ковалевский. Законъ и обычай на Кавказѣ, II, 19.

ულაყს ნუ სთხოვს. დადისა ათისთავი, ხასაღარის (მეფის საკუთარ მოხელის) რიგი და სარგო; მოურავს თავის გასამტეხლო ხუთი აბაზი, ხელის მოტეხისათვის ექვსი შაური; კბილის ჩაგდებისათვის და ბოზობის მქნელმან ხუთი მინალთუნი³¹⁶).

გარდასახადი, როგორც ჰხედავთ, არაფრით განირჩევა საბატონო გლეხის გამოსაღებისაგან. თუ ხიზანს არ ერთმევა ულაყი, ეს კიდევ ისეთი საბუთი არ არის, რომ იმის გარდასახადი ვიცნათ შედარებით ადვილ და არა სამძიმო ტვირთად. საბატონო ყმებსაც ათავისუფლებდა მეფე რაიმე გარდასახადისაგან³¹⁷).

(პირველ შემთხვევით გასაოცარია ამდენის ხარჯის დადება ყმის კისერზედ*). შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მარტო ჩვენში იყო ასეთს განუკითხველს მდგომარეობაში საბატონო ყმა, მაგრამ ერთინ თვალის გადავლება კმარა ევროპის ყმათა გარდასახადზე, რომ ეს აზრი განვაკარგოთ. საშუალო საუკუნეებში გერმანელს, ან ფრანგს ისეთი შემადრწუნებელი და საზიზღარი სამსახური ედო ბატონ-

³¹⁶) დასტურლ., გვ. 11.

³¹⁷) Кр. гр., 4.

*) სია გარდასახადთა სხვათა შორის მოყვანილია თელავის თავად-აზნაურობის მოხსენებაში, რომელიც მიართვეს სათანადო მთავრობას (Акты Кавказ. Археогр. ком. т. VI და ბახტაძის, Податное обложение крестьянъ Закавказскаго края).

ნისადმი, როგორც *jus primae noctis* (უფლება პირველის ღამისა, შემდეგში კოცნად გარდაცვლილი). არ იყო ჩვენში ესრედ წოდებულნი *pontaticum* (ხიდზე გასასვლელი ხარჯი), *ripaticum* (წყლის პირზედ მიმსვლელთა გამოსაღები) *rotaticum* (ურემზე მისაცემი ხარჯი); არ გაგონილა ჩვენში უფლება *bannalités*, რომლის თანახმად ბატონს შეეძლო მხოლოდ თითონ წისქვილის დაბრუნება, აკრძალვა ხელსაფქვევის ხმარებისა, რომ ყველას იმის წისქვილში ეფქვა და დადებული მინდი ეხადნა: *droit de banvrz*—ღვინის გასყიდვის უფლება 30—40 დღის განმავლობაში რთვლის შემდეგ ეძლევა მხოლოდ ბატონს³¹⁸). არ იყო ჩვეულებად ჩვენში აკრძალვა ტყის ხმარებისა და ნადირობისა. საფრანგეთში *la chasse* (ნადირობა), *colombiers* (სამტრედეს გამართვა) შეეძლო მხოლოდ ბატონს. ამას დაუმატეთ კიდევ უანგარიშო გადასახადი: *des fontaines, puits, routoires, etangs, gareunes, peages, eaux, carpot, servage laccapte, ანუ plait á mere, rachalt (relief,) ifforage, palverage*³¹⁹). საერთო ჩვენში და ევროპაში იყო ბატონყმობის დასაწყისი და მისი განვითარების მსვლელობა. იგი, როგორც ვსთქვიით, დაიწყო ეკონომიურ მიზეზთაგან და შემდეგ გაძ-

³¹⁸) Тэнь, Происхождение общественнаго строя современной Франціи, I, гл. II.

³¹⁹) Токвиль, Старый порядокъ и революція, 318 322; Тэнь. Opus cit., I, гл. II.

ლიერდა პოლიტიკურ მიზეზთა წყალობით²⁰⁾. მთავრობა ერთის მხრით ამტკიცებდა მას, რასაც ცხოვრების ჩვეულება აძლევდა ძალას, მეორე მხრით თვით ხელს უწყობდა ბატონყმობას იმითი, რომ შემოიღო მამულის ყმებით გაცემა, იმით დასაჩუქრება ჯერ დროებით, შემდეგ სამუდამოდ, საშვილიშვილოდ. ამასთანავე მთავრობა თავის ცდას არ იშურებდა ყმის მდგომარეობა კანონით განესაზღვრა, დაეცვა მისი პიროვნული და ქონებრივი უფლება, მაგრამ ეს სპეციაკი მხარე კანონმდებლობისა ხშირად უქმად რჩებოდა.

XV

გავითვალწინოთ მოკლედ ბატონ-ყმობის ისტორია, ჯერ კი ნებას ვითხოვ ერთხელ კიდევ მივუბრუნდე იმას, თუ რა გავლენა იქონია ბერძენთა კანონებმა ვახტანგის რეფორმაზე. ამის ახსნა, ამ ნასკვის გამორკვევა გამოგვადგება, როცა გადავალთ ყმების მდგომარეობის შეცვლის მიზეზების გარჩევაზედ.

ვახტანგ მეფის კანონები თავის თავად ორს

²⁰⁾ გიზო ფეოდალიზმს ჰხედავს სამს მოვლენაში: შეერთება მაპულთან უმაღლესის უფლებისა, გადაქცევა საკუთარის მფლობელობისა პირობის მამულად და დაწესება ვასალურისა იერარქიისა მეფე პატრონთა შორის *Histoire de la civilisation en France*, III, 28, 29. იგივე ამბავი მოხდა ჩვენში.

ნაწილად განიყოფება: პირველი მიდის მე-204 მუხლამდე და შემდეგ იწყება მეორე ნაწილი, რომელსაც წინ უძღვის ახალი შესავალი. ამ წინასიტყვაობაში ვახტანგი სხვათა შორის ბძანებს: „წიგნები სასამართლონი დიდთა სამეფოთანი მოვიძიეთ და მრავალის სასჯელითა ვიდრე წელთა მეორემდე გადმოვთარგმნეთ და იგინიცა უკლებლად აგვიწერიეს და არს შემკობილი ყოვლისა სამართლითა“... შესანიშნავია ჯერ ის, რომ ვახტანგმა მე-204 მუხლის წინ გვაცნობა გადმოთარგმნა „დიდთა სამეფოთა სასამართლოთ“³¹. ამ გადმოთარგმნამ არ იქონია გავლენა „სამართლის წიგნის“ დასრულებაზედ? ვგონებთ, რომ ეს გავლენა დაეტყო ვახტანგის კანონებს და ბევრს ძველს კანონსა და ჩვეულებას აცვლევინა ფერი და ხასიათი. აღბუღას კანონით დაწესებული უფლება, ყმის თავდებად დადგომა, ვახტანგმა მოსპო. შეგვიძლიან, თუ არა ეს ცვლილება ავხსნათ ბერძენთა კანონის გავლენით (§ 153) ვახტანგის § 235-ზედ, რომელმაც აუკრძალა ყმას თავდებობა? წინანდელი კანონი და მიღებული ჩვეულება შემდეგ შიაც-კი ყმას არ ართმევდა საკუთრებას. ვახტანგმა ეს უფლება ერთის მუხლით ამო-

³¹) მე-262 მუხლიდგან თეიმურაზის ვარიანტში არ არის დასახელდაული. შეიძლება შემდეგ იყოს ჩამატებული ისე, როგორც ემატება ახალი მუხლები Lex Salica-ს, Рус. Правда-ს და სხვ.

შალა კანონებიდან და აღიარა დედა-აზრად: „ყმისა ყველა ბატონისა არის“ (§ 258). ეს მუხლი დაწერილი ხომ არ არის ბერძენთა კანონების თანხმად § 166, რომელიც გვაუწყებს: „ОНЪ (крѣпостной) ничего своего не имѣеть“. თვით სიმარტივე დადგინებისა ვახტანგისა და ბერძენთა კანონებში თითქოს გვანიშნებს გადმოთარგმნას „ყმისა ყველა ბატონისა არის“-სას „ყმას თავისი არა აქვს“-დგან. ახლა მეორე საბუთს მივმართავ.

მე ვამბობ, მე-204 მუხლიდან დაიწყო ბერძენთა გავლენა კიდევ იმიტომ, რომ ამ მუხლამდე ვახტანგი არა ხმარობს სიტყვას „ნასყიდი ყმა“. გადმოთარგმნილი ხომ არ არის აქაც „ნასყიდი“? ამ მუხლის შემდეგ არა ერთხელ შეხვდებით „ნასყიდს“. ბერძენთა გავლენას უნდა მიეწეროს, ვგონებ, დადგინება: მოეჭრას ხელი ყმას, თუ მან სცემოს ბატონს, და ამოეძროს ენა, თუ მან აგინა ბატონს (§ 259). ეს სასტიკი დასჯა წაბადვა ხომ არ არის ბერძენთა კანონისა (§ 69 და § 172)? ჩვენის ჩვეულების კვალიც არის დაცული ვახტანგის კანონებში: თვით ბატონის მკვლელი არ ისჯებოდა ისე ბარბაროსულად, როგორც საბერძენეთში. იქ სწავდნენ ბატონის მკვლელს, ჩვენში ყმობას უძლიერებდნენ (ვახტანგის კანონი § 258).

სამართლის წიგნის ორს ნიწილად გაყოფა და ბერძენთა გავლენა სჩანს კიდევ იქიდან, რომ ერთს დანაშაულზე სხვა-და-სხვა სასჯელია დანიშ-

ნული. ეს აიხსნება სხვა და სხვა წყაროს გავლენით—ძველის ქართულის ჩვეულებითა და ბერძენთა გავლენით³²²)... მე-43 მუხლი ამბობს: „თუ ბატონმა ყმის ცოლს უაშიყოს და ცოლთან საწოლათ დაახელოს და მან კაცმან მოკლას (ბატონი)... სისხლი არ გაუჩნდების“. ეს იყო ქართველებში ზნეობითის სიწმიდის დასაცველად დაწესებული კანონი. იმის შეცვლა და გადაბრუნება ოჯახის წაბილწვის მზრისაკენ უნდა მიეწეროს უცხო ერთა გავლენას და კერძოდ ბერძენთას, რომელნიც, სამწუხაროდ, ზნეობითაც და გონებითაც მეტად დაეცენ: რა სიბილწე გამეფდა თვით იმპერატორთა სასახლეში და მონასტრებში, შეგიძლიანთ ნახოთ პროფ. სკაბალანოვიჩის თხზულებაში: Византійское государство и церковь въ XI в. და ჩემს თხზულებაში: „Нравственное состояніе византійскаго общества въ эпоху Комненовъ“ და ცემუღმა ზნეობით ვიზანტიის საზოგადოებამა

³²²) მეფე ალექსი მიხ. ძის „Уложение“-ში (1649 წ.) ასეთივე ორ-კეცობა აღმოჩნდა, რაიცა აიხსნება ლიტოვის სტატუტის კეთილის გავლენით. XXI თავი საერთოდ ქურდს უნიშნავს შემდეგს დასჯას: ჯაჯას (пытка), მათრახით (кнуť) ცემას, მარცხენა ყურის მოჭრას, სარჩოს წართმევასა და ბორკილით უკრაინაში გაგზავნას. კერძოდ ფუტკარის მპარავს უდებს სასჯელად მხოლოდ კნუტით ცემასა და ფულით ჯარიმას. См. Объясненіе этой аномаліи, *Владимирскій-Будаловъ*. Обзоръ исторіи русскаго права, вып. I, 32.

და კანონმდებლობამ დაავიწყა ვახტანგს მე-43 მუხ-
ლი თავის „საძართლის წიგნისა“ და მე-259 უნიშ-
ნავს ოჯახის სიწმინდის შემლახველს გლეხის ფუ-
ლით დაკმაყოფილებას! რასაკვირველია, ფულით
არ აიწონება ადამიანის წმიდათა-წმიდის შებლალ-
ვა..

უძველეს ნაწილს ვახტანგის კანონ-მდებლო-
ბისას შეადგენს ოც-და-ცამეტი მუხლი (§§ 1—33).
ეს ნაწილი დადგენილია ძველად გავრცელებულ
ჩვეულებათა თანხმად: „ეს სისხლის განაჩენები რაც
დაგვიწერია, ძველად დადებული დაგვიწერია, თო-
რემ სხვისა არა დაგვირთავ-რა“. ყველგან და ჩვენ-
შიაც, რასაკვირველია, თავდაპირველად დადგინე-
ბულ იქმნა სისხლის კანონ-მდებლობა. კაცის კვლა,
გახეიბრება, მოტაცვა—ყველა ეს ირჩევა მატერიალუ-
რად, ზიანის (по ущербу) მიხედვით, აქა ჰფასობს
კერძო კაცის ზიანი, დანაშაულობა საზოგადო ცოდ-
ვად არ არის ცნობილი. მეფის გიორგისა და აღბუ-
ლას კანონები თითქმის მთლად სისხლის უფლებას
ეკუთვნის. მთავრობისათვის საჭიროა იქონიოს რაი-
მე საწყაო სასოციალუ გარჩევისათვის³²³) წოდება-
თა დასაყოფად. ამისთანა საწყაოდ არის ფასი სის-
ხლისა: ვისი სისხლიც მეტად ღირს, ის, მაშასადამე
მთავრობის თვალშია წარჩინებულია³²⁴), ჩვენებუ-

³²³) Brunner. Rechtsgeschichte, 220.

³²⁴) Schulte Lehrbuch der deutsch. Reichs.

რად რომ ესთქვათ, მაღალის ხარისხის კაცია. Lex Salica-მ, მაგალითად, იცის მხოლოდ პრივილეგია კაცთა სისხლის გარდახდასა და მოთხოვნაში, მაგრამ იქ არ მოიპოვება კვალი შემდეგის არისტოკრატიისა. მან იცის, რომ სისხლი თავისუფალის კაცისა ღირს 200 solidi²²⁵), რომაელის სისხლი-კი 100 sol. ღირს, ესე იგი იმდენადა ღირს, რამდენადაც ნახევარ თავისუფალ კაცისა—ლიტისა²²⁶), ანტრუსტიონის სისხლი-კი 600 sol. ღირს. აქედღგან წარმოსდგა უპირატესობანი ანტრუსტიონისა: იგი არ ისჯება, როგორც მონა (servus), მას ეძლევა პირველი ადგილი მეფის სასახლეში, აქვს სამკეცი სისხლის ფასი²²⁷) (triple Wehrgeld), იღებს მონაწილეობას მოხელეთა დანიშნვაში და სხვ. აქ არის დასაწყისი წოდებათა.

ვახტანგის კანონით გლეხის სისხლი ღირდა 120 მან., მსახურის სისხლი ორჯერ მეტად—240 მ. და პირველის ხარისხის თავადის სისხლი 128 ჯერ მეტად, ე. ი. 15,360 მან. ეს სისხლის (Wehrgeld) დაშორება ყმისა და თავადისა ამტკიცებს სრულს განვითარებას ჩვენში სოციალურ წყობილებიას. რუსეთში, „Рус. Правда“ თან-

²²⁵) Lex Salica, § 41, 1; ალემანებში 160 solidi.

²²⁶) ibid, § 42, 4; § 26, 1. ამდენადვე ღირდა სისხლი puer regis. § 54, 2. რომელთ სისხლი, როგორც ძლეულთა, ორჯელ ნაკლებად, wehrgeld (bupa) აქვთ.

²²⁷) Deloche. L'Anrustion, 143—4.

ხმად, თავადის სისხლი ღირდა 80 გრივნა კუნად და იმის მოჯამაგირისა 5 გრივნად. აქ უფრო ეტყობა გარჩევა სისხლის აწევას წოდებათა შორის, ვიდრე ფრანგთა შორის. იქ მხოლოდ ანტრუსტიონის სისხლი სამჯერ მეტია თავისუფალის სისხლზედ და ექვსჯერ მეტი ნახევარ თავისუფლისაზედ.

XVI

ბატონ-ყმობა, როგორცა ვსთქვით, დაჰბადა სამმა ელემენტმა: „ნასყიდმა“, „ნაბოძებმა“ და „თავის ნებით ყმად შესულმა“. ნასყიდი და ტყვე იყვნენ პირველნი ყმანი ბატონისა. ისინი იყვნენ სრული საკუთრება პატრონისა, როგორც ნივთი რამ (res). პირველად იმათ არა აქვთ პიროვნული და ქონებრივი უფლება, შემდეგ თავის ნებით ყმად შესულმა გადასცა ეს უფლება „ნაბოძების“ დახმარებით. ყმობაში რჩებოდა ვალ-გადაუხდელი კაცი, რომელმაც ვერ დაუბრუნა მოვალეს აღებული ვალი: თუ დანიშნულს ვადაზედ არ მისცა ვალი, „დროებით“ ვალის ამღები ხდება სამუდამო ყმად²⁸⁾. თავის ნებით ყმად შესვლა იშვიათი არ

²⁸⁾ მშვენიერი მაგალითი ამისი იხ. Кр. рр., 26. სახის წლის განმავლობაში თუ არ დაუბრუნა ხარჯი, დროებითი მოსამსახურედ მიცემული და გვიცაძისა ხდება სამუდამო ყმად ქუთათელაძისა.

არ არის ევროპაშიაც³²⁹)! იგი წოდებულია პრეკარად და კომენდაციად (პრეკარი ერქვა გადაცემას მამულისა და თავის თავისას ეკლესიისათვის, როგორც ჩვენში იყო, და კომენდანცია შესვლაა შეძლებულის მებატონის მფარველობის ქვეშ.) ეს შეფარება საჭირო იყო ხელმოკლე და უღონო კაცისათვის იმ არეულობაში, რომელიც გამოიარა ქვეყანამ საშუალო საუკუნეებში, ამ სამმა ელემენტმა დაჰბადა ბატონ-ყმობა და მთავრობამ იგი განამტკიცა „დავთარში“ ჩაწერით. მიწის პატრონი ამის შემდეგ გახდა მიწის შემმუშავებელის ბატონადაც, მთავრობის აგენტად და წარმომადგენლადც პროვინციაში.

თითოეულმა ელემენტმა თავის თვისებანი გადასცა რთულს ტიპს ყმას—ნასყიდმა გადასცა უქონლობა პიროვნულისა და ქონებრივის უფლებისა, ბოძებულმა ეს სასტიკი ჩვეულება შეამცირა და თავის ნებით ყმად შესულმა მოიტანა ჩვეულება გადასვლისა ერთის ბატონისაგან მეორესთან. გადასვლა შემდეგ გაპარვად გადაიქცა³³⁰): 30

³²⁹) Карѣвъ. Исторія крестьянъ во Франціи, 30.

³³⁰) რუსეთში გადასვლის ნება ბორის გოდუნოვმა მისცა იურიევის დღეს, Уложение-მ-კი (XI თავი) აკრძალა სამუდამოდ და დააბა ყმანი ბატონთან: А будетъ кто съ сего государева уложенія учнетъ бѣглыхъ креетьянъ и бобылей... принимать, тотъ долженъ возвратить безъ урочныхъ лѣтъ изъ совѣми животы... и уплатить 10 руб. въ годъ. ჩვენში ვადად დადებული იყო 30 წელი, ვახტ. კანონი, § 199; რუსეთში-კი ვადა ამოიკვეთა გაპარულ გლეხების საქებნელად.

წლით დარჩენილი გლეხი სხვის მამულში ხდება ახალის ბატონის ყმად. რუსეთში-კი გლეხი იქმნა დაბმული მიწასთან (прикрепленъ) და დაჰკარგა უფლება სხვა წოდებაში გადასვლისა (вѣчность крестьянства). ჩვენი-კი არა ერთი მაგალითი ყოფილა ყმის გადასვლისა (მეტადრე მსახურისა) აზნაურთა ანუ სასულიერო წოდებაში. დიასამიძემ განათავისუფლა მღვდელი ცაციშვილი ყმობისაგან და დააყენა იგი დილოძის ეკლესიაში მწყემსად (Brosset Introduction, 115; ср. Алаты, Леонтовичъ, стр. 136).

(**✕** თუმცა ვახტანგის ყმას დაეტყო ბერძენთა გავლენა და გავრცელდა საერთოდ ყმაზედ ბერძენთა შეხედულობა, მაინც ჩვენი ყმა დარჩა ბევრად უკეთეს მდგომარეობაში, ვიდრე ბერძენთა „ნასყიდი“ და რუსების ყმა. ჩვენი გლეხი მაინც-და-მაინც არა ჰკარგავს პიროვნულსა და ქონებრივს უფლებას: იმას შეუძლიან ბატონის თანხმობით მამულის გაყიდვა, საკუთრებად შეძენა სამკვიდრო ქონებისა³³¹). ჩვენი ყმა თავისუფლად მოქმედობს, შეუძლიან მოწმად ყოფნა*), შეუძლიან ვალის აღება და იმის გადახდა თავის სარჩოდგან³³²).

ბატონს არა ჰქონდა უფლება, წინააღმდეგ

³³¹) Кр. гр., გვ. 3, 6, 7, 51, 65; Церк. гудж., 76; Двор. гр., 31.

*) გურჯები გამოც. ა. ხახანაშვილისა, გვ. 4.

³³²) Обычай §, 10.

რუსთა მებატონეთა, ყმის სისხლის დასჯისა, იგი იყო მხოლოდ „მფარველი და პატრონი“. თავის ნებით ყმად შესული იმ პირობით მიდის ბატონთან, რომ დაიფაროს იგი და ეყოს პატრონად. ყმას ბატონის*) თანხმობით (droit de garde) შეეძლო გადაეცა მიცემული მამული, არამც თუ ვაჟისთვის, ქალისთვისაც კი, თუ უკანასკნელი დარჩებოდა საბატონო მამულზედ³³³). ეს ქონებრივი და პიროვნული უფლება გვაძლევს საბუთს, შევადაროთ ჩვენი გლეხი არა რუსების ყმას, არამედ გერმანელთა ნახევარ თავისუფალ ლიტებსა, ლაცებსა და ალდიებს. ამათ, როგორც ჩვენს ყმას, ჰქონდათ უფლება მიეღოთ სისხლის ფასი, თუმცა ბატონი იღებდა ერთს ნაწილს თავისთვის (ვახტ. კან., § 52). ლიტები ყმა აღარ არის, იგი ნახევარ თავისუფალი კაცია ჩვენს ყმასავით. ამ მხრივ ჩვენი ყმა ჰგავს კოლონს, რომელსაც ჩვენს ყმასავითა აქვს ქონებრივი და პიროვნული უფლება³³⁴), მაგრამ ორივენი მო-

*) სვანეთში ყმა არ იყო მონა, მამული საკუთრებად ჰქონდა მას, მხოლოდ გაყიდვის დროს უნდა დადებოდა მისი უფლებების შეფასება. ეს ჩვეულება ცნობილია ევროპაშიაც—ret-
rair feodal. Ковалевский. Законъ и обычай на Кав-
казъ, II, 18,

³³³) Кр. гр., 71. ბატონი იყო შემკვიდრე, როცა ყმას არავინ რჩებოდა. ევროპაში ამას ერქვა main niortalles. Ковалевский, გვ. 18, ტ. II.

³³⁴) Происхождение феодализма. Виноградовъ, გვ. 21. ამავე ავტორის Исследование по социальной истории Англии, გვ. 253. ჩვენი გლეხი წააგავს ინგლისის კერლს.

კლებულნი არიან საკუთარ, შეუცილებელ მიწას-
მათ აქვთ *dominium utile* (სარგებლობის უფლება)
და აკლიათ *dominium directum* (ნამდვილი პირდა-
პირი უფლება). ჩვენი ყმა კოლონზედ ცოტა მალ-
ლა იდგა, რადგანაც მას შეეძლო ბატონის თანხმო-
ბით გაეყიდნა თავისი ნაქერი მიწა. ეს უფლება ჩვე-
ნის ყმისა უახლოვეს მას ემფიტევტს საშუალო
საუკუნეებში³²⁵)

სრული შედარება ჩვენის ყმებისა კოლონებ-
თან და ემფიტევტთან უნაყოფო იქნებოდა. სათავედ
ამათ ჰქონდათ ეკონომიური დამოკიდებულება ბა-
ტონსა და მიწის შემმუშავებელს შორის და შემ-
დეგ-კი მიიღეს სხვა-და-სხვა განვითარება ადგი-
ლობრივ პოლიტიკურ გარემოებათა ზედმოქმედე-
ბით.

X)

X მე-XIX საუკ. დამდგეს საქართველო შეუერთ-
და რუსეთს, თავადაზნაურობამ დაჰკარგა სახსარი
სახელმწიფოს მართვაში მონაწილეობა მიეღო. ფე-
ოდალებს მოაკლდათ ძველი დიდება და ამასთანა-
ვე იმატა უსაქმობის გამო განცხრომის მიდრეკი-
ლებამ: ამ მოთხოვნილების დაკმაყოფილებამ გა-

³²⁵) Proudhon. *Theorie de la propriete*, 118. რომ-
ში გლეხნი იყვნენ მემკვიდრეობითი შეიჯარადრენი და, გაი-
გრაკხის კანონით, მათ მიეცათ გასყიდვის უფლებაც, რო-
გორც ჩვენში. Моммсенъ. *Исторія Рима*, т. II, 87:
შეად. *Des lois agraires chez les Romains* Mace.

მოიწვია ყმათა გადასახადის და ბეგარის მომატება. ბატონის სასარგებლოდ სამსახური გაძნელდა უფრო იმიტომ, რომ ჩვენში მე-XIX საუკ. დასაწყისშივე აღსდგა ნატურალური მეურნეობა და ევროპიიდგან შემოსულს გემოს ველარ აკმაყოფილებს შინ დამზადებული ნაწარმოები. გლეხის ტვირთი გაორკეცდა ახალი წესწყობილების წყალობით კიდევ იმის გამო, რომ მაშინდელი სამართალი მიუღდომელი არ იყო თვით ჩვენებურის მოხელეთა ზედმოქმედებით. იგი გახდა „აბრუნდი—გაბრუნდის“ თამაშობათ როგორც დაასურათა ხანა ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრებისა გ. ერისთავმა თავის კომედიებში. ყმათა და ბატონთა შორის გამწვავდა დამოკიდებულება და მათ შორის ბრძოლას ძალაბრუნად ბოლო მოუღო ყმების პირადად განთავისუფლებამ 1864 წ.; მაგრამ ეკონომიური მისი მოწესრიგება აქამდისაც არ არის სასურველად დაგვირგვინებული.

XVII დ ა მ ა ტ ე ბ ა

მე-XVII და მე-XVIII საუკუნის ფულის შედარება ჩვენის დროის ფულთან.

ყველამ ვიცით, რომ საქონელი, საქმელ-სას-მელი ჩვენს ხსოვნაში გაძვირდა, ფული კი გაიაფდა. ბევრს ახსოვს, რომ 1876 წ. გორში ძროხის ხორცი გირვანქა ერთ შაურად იყიდებოდა, ახლა-კი 7—9 კაპ. ავიდა. ამ გვარსავე მოვლენას ვხედავთ პურის გაძვირებაშიაც. თუ ამ მოკლე ხანში ასე შეიცვალა დამოკიდებულება ფულისა და საზრდოს ფასებს შორის, რასაკვირველია, შედარებით წარსულ საუკუნეებთან ჩვენი ფული უფრო უნდა დაცემულიყო. ამ აზრის შესამოწმებლად შეგვიძლიან მოვიყვანოთ ის ცნობანი, რომელნიც შეგვრჩენია მე-XVII—XVIII საუკუნეებისა.

პურის ფასი სხვა-და-სხვა დროს, როგორც ამბობს პროფესორი კლიუჩევსკი ერთს თავის თხზულებაში¹⁾, საუკეთესოდ ხატავს ფულის გაიაფების ისტორიას. ჩვენც პურის ფასს მივმართავთ. ვახტანგ მეფის კანონებში ვკითხულობთ, რომ კოდი პური „შაურ ნახევრად იქნების, უფრო ძვირად, გინა

¹⁾ Русский рубль, В. Ключевский.

იაფად²⁾). გაძვირებაში, გვაუწყებს კანონ-მდებელი: კოდი პური ღირდა 40—50 კაპ., ან 60 კაპ.³⁾. სამ აბაზად რომ გამხდარა კოდი პური მეჩვიდმეტე საუკუნეში, ამას ჰმოწმობს ერთი სიგელი 1672 წ.⁴⁾. ამ წელიწადს პური გაძვირებულიყო და კოდი ხორბალი ისყიდებოდა ერთ მარჩილად⁵⁾. ჩვეულებრივი ფასი პურისა იყო 7¹/₂ კაპ. მეტად, ან ნაკლებად, გაძვირებაში სამ აბაზად იყო. ვთქვათ, კოდი პური ღირებულ მეტად, ან ნაკლებად 7¹/₂ კაპ. და ორ შაურად იყიდებოდა ორთა შუა რიცხვით. ჩვენს დროში კოდი პური ღირს 1—2 მან., ორთა შუა რიცხვით 1 მან. 50 კ. თუ მე-XVII საუკუნეში კოდი პური ღირდა 10 კ., ახლა ღირს 1 მ. 50კ. მაშასადამე, ფული გაიაფებულა იმდენჯერ, რამდენჯერაც 150 მეტია ათზედ, ესე იგი 15 ჯერ (150:10=15). ჩვენის დროის 15 მან. იმდენადვე ფასობს, რამდენადაც ამ ორის საუკუნის წინად ფასობდა ერთი მანეთი. მაშინდელი ერთი მანეთი და ეხლანდელი 15 მან. თანასწორია აღებ-მიცემობის წარმოებაში.

1) ვახტანგის კანონები, § 129.

2) ვახტანგის კანონები, § 126.

3) Кр. гр., стр. 6.

4) მარჩილი სამი აბაზია. გურიაში სხვა ფასი ელა.

5) ხაბე Археологическія путешествія. Вакрадзе, стр. 297. 1711 წ. ურემი შუშა გარეჯის მონასტერს დაუჯდა 20 კ., ახლა ღირს 2 მ.—2 მ. 40 კაპ., ანუ ფული გაძვირდა 12 ჯერ. („Аргонавтъ“ 1900 г., 5 мая).

მე-XVIII საუკუნეში, შედარებით მეჩვიდმეტესთან, ფული გაიფუძვებოდა ღ მისი ფასი ცოტათი დაუახლოვდებოდა ჩვენის დროის ფულისას. აი რა ცნობები გვაქვს ამის შესახებ. აკადემიკოსი გილდენშტეიტი⁶⁾ მოგზაურობდა საქართველოში 1772 წელს, იმის თხზულებაში ამ მოგზაურობის შესახებ ვპოულობთ გამოსადეგ ცნობას ჩვენის საკითხის ასახსნელად. ტფილისში იმის დროს ბათმანი პური ღირებულა რვა კაპ. ბათმანი 20 გირვანქაა. მაშ ერთი გირვანქა ღირებულა $8:20 = \frac{2}{5}$ კ. ტფილისში ახლა გირვანქა პური სხვა-და-სხვა ხარისხისა იყიდება 5 კ., 4 კ., $3\frac{1}{2}$ კ., 3 კ. ორთა შუა რიცხვით დაახლოვებით გირვანქა პური იყიდება 4 კ., წარსულს საუკუნეში-კი გირვანქა პური იყიდებოდა $\frac{2}{5}$ კ. მაშასადამე, პური გაძვირებულა იმდენჯერ, რამდენჯერაც ოთხი მეტია $\frac{2}{5}$ -ზედ. ესე იგი ათჯერ ($4:\frac{2}{5} = 10$). წარსული საუკუნის ერთი კაპ. ოთხჯერ ძვირია ჩვენს კაპ., ანუ ეს უკანასკნელი ოთხჯერ იაფია წარსულის საუკუნის კაპეიკზედ.

ერთი შემთხვევითი ცნობა ავსებს ამ ჩვენს გამოანგარიშებას. („ივერია“ 1903 წ. № 261). 1741 წ. თუმანიშვილების სურსათის ანგარიში გვაქვს. ძმათა გაცყვეს შემოსავალი და ერთს ინდოურის მაგიერ თეთრი მიეცა. თეთრი უდრის 1 შაურს. ახლა ინდოური ღირს 60—80 კაპ., ე. ი. დაახლო-

⁶⁾ Гильдешт. Пут. въ Грузіи и на Кавк., стр. 271.

ებით აქაც ფასმა აიწია იმდენზე, რამდენზედაც იმატა პურმა. ამ საუკუნის პირველ ნახევარში 1829 წ. კოდი პური ღირდა ორ აბაზად¹⁾, ახლა ღირს 1—2 მან., ორთა შუა რიცხვით 1 მ. 50 კ. მაშასადამე, სამოცის წლის განმავლობაში ფული გაიაფებულა იმდენჯერ, რამდენჯერაც 150 მეტია ორმოცზედ, ესე იგი ოთხჯერ ($150:40=3\frac{3}{4}$) (თითქმის ოთხჯერ).

აი ასე იცვალა ფულისა და პურის ფასი. ფული გაიაფდა, პური გაძვირდა. მე-XVII საუკ. ერთის მანეთით კაცი შეიძენდა თხუტმეტჯერ მეტს, ვიდრე ჩვენის დროის მცხოვრებს შეუძლიან. მეთვრამეტე საუკუნეში ერთის მანეთით ქართველი იმდენსავე შეიძენდა, რამდენსაც ახლა ათ მანეთად. აგრეთვე პირველ ნახევარში ამ საუკუნისა ერთი მან. ღირდა ახლანდელს ოთხ მანეთად. ამ სამის საუკუნის ფულის ისტორია ამ გვარად შეგვიძლიან გამოვხატოთ 15:10:4:1.

¹⁾ ეს ცნობა ამოვწერე ერთის ჩემის ახლა ნაცნობის თხზულებიდან, რომელშიაც 1820 წლიდან გვხდება ფრიად საყურადღებო ცნობანი პურისა, შეშისა და ხორაგის ფასისა. 1820 წ. კი ტფილისში კოდი პური იყიდებოდა ექვს აბაზად. დავით რექტორის წერილი მღვ. იოანესთან. „ივერია“, 1878 წელი, № 39.

წოდებათა ისტორია საქართველოში.

იმ პირთა წრეს ანუ ჯგუფს, რომელსაც ეკუთვნის განსაკუთრებითი უფლება, სახელად დაერქვა პრივილეგიური წოდება. უძველესათ ამ გვარი წყალობა ანუ პრივილეგია (*privata lex*) ეკუთვნოდა მამაკაცს, რადგან მხოლოდ მას ჰქონდა სამოქალაქო და საპოლიტიკო უფლებანი. დედაკაცი მოკლებული იყო პრივილეგიას. ამ უკანასკნელთა იურიდიული მდგომარეობა უმჯობესდება საუკუნეთა განმავლობით და ახლაც ჯერ შორს არის, სასურველი და კანონიერი ადგილი დაიჭიროს მამაკაცის გვერდით.

~~X~~ უმთავრესი პრივილეგია, რომლითაც მამაკაცი განირჩეოდა ძველად დედაკაცისაგან, იყო პირველის თავისუფლება და ხელმწიფება დედაკაცზედ. მას შემდეგ, რაც კაცობრიობას ახსოვს თავი, იგი განიყოფებოდა ორ ჯგუფად: პირველს ეკუთვნოდენ თავისუფალნი და მეორეს თავისუფლებას მოკლებულნი. თავისუფალთა შორის ის წოდება, რომელმაც მოიპოვა განსაკუთრებითი უფლებანი, შეიქნა პრივილეგიურ წოდებად, შემდეგ სახელწოდებულ კეთილშობილთა წრედ. კეთილშობილნი (რუსების *лучшие люди*, ფრანგების *noblesse*, გერ-

მანელების *nobiles, man(r)ates edeln¹⁾* შეადგენდნენ საზოგადოებრივ ჯგუფს, რომელსაც მიეკერდა შთამომავლობითი პრივილეგია²⁾.

პირვანდელს ხალხს, ე. ი. განათლების უმდაბლეს ხარისხზე მდგომარე ერს, კეთილშობილთა წრე არ მოეპოვება. ამ გვარ ხალხში ჯერ არ არსებობს 'შთამომავლობითი პრივილეგია, განსხვავება სხვა-და-სხვა პირთა და გვართა შორის იმდენად განისაზღვრება, რამდენადაც ერთს მეტი შეძლება მოუპოვებია მეორეზე და ამ მატერიალურ ძალ-ღონით დაუსაკუთრებია გავლენა დანარჩენებზედ, ე. ი. ქონებას მიუნიჭებია პატრონისთვის ზნეობრივი პრივილეგია, რომელიც წინ უძღვის იურიდიულს პრივილეგიას. ახლაც ნომად თათრებში უუმდიდრეს პირებს არ ეკუთვნისთ განმასხვავებელი დანარჩენებთაგან უფლება: პირველთა ყოფაცხოვრება სრულიად წააგავს ურდოს სათითაო წევრის ცხოვებას. მგზავრები გვაუწყებენ, რომ თათართა შორის არიან პირები, რომელთაც ჰყავთ 5000 ცხენი, 2000 ხარი, 1000 ცხვარი; აქვთ რამდენიმე ათასი მანეთი, მაგრამ მათი ცხოვრების მოწყობილება იგივეა, რაც დანარჩენ მოძმეთა და

¹⁾ Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. Von Dr. Richard Schröder, prof. in Heideberg. Leipzig 1889, 83. 419.

²⁾ Precis de l'histoire du droit francais par Paul Yiollet. Paris, 1886, 83. 213-4.

მოგვარეთა. ძალ-ღონე ამ შეძლებულ პირებისა სიმდიდრეზეა დამყარებული და სიმდიდრე აძლევს მათ გავლენას თავის ურდოზე. ამ გვარი იურადი-ული ყოფა-ცხოვრება აღნიშნულია სხვათა შორის ეზიდთა ხალხში³).

რუსეთშიაც უუძველეს დროში უჩვენებენ დასახელებული მოვლენის კვალს. თვით სიტყვა ბოიარე (бояре), რომელთაც შემდეგ შეჰქმნეს კეთილშობილთა წოდება, უპირველესად წარმოადგენდნენ პირთა წრეს, მხოლოდ ქონებით წინ წამოყენებულს და განდიდებულს. ამიტომაც ტერმინი ბოიარე ხშირად იცვლება ძველს ნაწერებში სიტყვად „лучшие люди“ ან „большие люди“⁴). რაკი ეს მოკლე ისტორიული სურათი გავიმძღვარეთ წოდებათა ისტორიის შესაგნებლად, შეგვიძლიან ახლა მივმართოთ ჩვენი თავადაზნაურობის შექმნის დასაწყისს. ძველს ქართულს ნაშთებში კეთილშობილთა დასახელებლად იხმარება სიტყვა დიდგაგობა, აქამდი დარჩენილი ხალხში და მწერლობაში წარჩინებულ პირთა აღსანიშნველად. ვახტანგ მეფე თავის „სამართლის“ წიგნში არა ერთხელ ხმა-

³) Высший классъ езидовъ не представляетъ никакихъ привилегій—объединѣнный племеначальникъ становится простымъ миридомъ, а разбогатѣвшій миридъ вступаетъ въ ряды знатныхъ. ნახე Записки Кавказ. Отд. рус. геогр. общ., т. XIII, кн. 2, стр. 194.

⁴) Сергѣевичъ, Русскія юридическія древности, т. I, стр. 297—8 (Спб. 1890).

რობს სიტყვას დიდებულ (თავადი, თავი კაცი). კანონმდებელი ათაბეგი აღბულაც გარჩევით იხსენიებს დიდებულს აზნაურს⁵). გიორგი ბრწყინვალე წინ აყენებს ჰაეროვანს ნაცვლად ვახტანგის და აღბულას დიდებულისა. სახელწოდება დიდებული წარმომდგარა ფესვიდან დიდი (დიდება), როგორც „Бояринъ“-ს ხსნიან სიტყვიდან ბольш-большій⁶). თუ ჩვენს ტერმინს—დიდებულს—შეადარებთ პოლონელების magnati (სიტყვიდან magnus—დიდი), ფრანგების grand და სხვ., მაშინ თვალსაჩინოდ დავინახავთ, რომ იგინი ერთი და იგივე ჩამომავლობისანი არიან. დიდი კაცი ანუ დიდებული მაშინ იდგა დანარჩენებზედ მაღლა, როცა მას ძალღონე შესწევდა, ესე იგი როცა იგი შეძლებით აქარბებდა სხვებს. უუძველესად სუყველგან მატერიალურს ქონებას წამოუყენებია პრივილეგიური წოდება. Бояринъ-ი ყოფილა წარჩინებული ქონებით, nobiles საფრანგეთში და გერმანიაში შეადგენდნენ მამულის მეპატრონეთა წრეს. ჩვენშიაც დიდკაცობის უპირატესობა დაფუძნებული იყო ქონებაზედ.

⁵) ვახტანგის „სამართალი“ §§ 21 და 22. შეად. აღბულა, § 2.

⁶) Срезневский. Мысли объ исторіи рус. языка. შეად. „დიდებული“ ვ ე ფ ხ ი ს ტ ყ ა ო ს ა ნ შ ი: „დიდებულითა თაყვანი სცეს, აკოცებდა ვინცა ღირსა“. (ნახე ტაე-პი ქჷჷ, ლა, ლე).

როგორც ახლაც მდიდარი კაცი თათრებში გაღარიბებასთანავე ჰკარგავს ურდოზედ გავლენას, აგრეთვე საქართველოშიაც შეძლებით უკან დაწეულს დიდკაცს აკლდებოდა პატივი და უფლება. ჩვენი კანონმდებლები აღბულა და ვახტანგი ამას გვიმოწმობენ. აღბულა სწერს: თუ აზნაურს ციხოსანს, მონასტროსანს და დიდი მამულის პატრონს მოჰკლავს დიდებული, სისხლის ფასი დანიშნულია ოცდა ათი ათასი თეთრი და თუ მას ქვეშეთი მოჰკლავს, ასეთი რომ ანუ ქამისაგან მამული დამცარებოდეს... თორმეტი ათასი თეთრი დაეურვოს (§ 2 და 3). აქედან უეჭვოდ სჩანს, რომ მამულის დამცირებას მოსდევს სისხლის ფასის მოკლება. თუ მიიღებთ მხედველობაში, რომ ძველად დიდკაცობა სისხლის ფასით გაიზომებოდა, მაშინ დარწმუნდებით, რა შედეგი ჰქონდა მამულის დამცირებას დიდკაცობის იერარქიაში. ვახტანგ მეფეც ამავე აზრისაა. ამის კანონებით თავადთა სისხლის ფასი, სამ ზარისხად დაყოფილი, მეტად ღირდა, ვიდრე აზნაურისა და ამ უკანასკნელის ფასი მეტი იყო, ვიდრე გლეხისა. მაგრამ დიდკაცის სისხლის ფასი სიცოცხლის მოსპობის ან გახეიბრების გამო დამყარებული იყო მის შეძლებაზედა. გაღარიბდა იგი, ფასიც დააკლდა და, მაშასადამე, დიდკაცობაშიაც უკან დაიწია. „მამულის მოკლებით,—ამბობს მეფე ვახტანგი,—სისხლიც მოაკლდების“ (§ 23). აქედან ექვს გარეშე ხდება ჩვენთვის, რომ მე-XVIII საუ-

კუნეშიაც საქართველოს პრევილევგიურს წოდებას თავის მატერიალურს ნადაგზედ აღმოცენილი თვისება არ დაუკარგავს.

ჩვენ ვეცდებით, ვუჩვენოთ უფრო ძველი კვალი დიდკაცობის შეძლებაზე აღმოცენებისა. ვახტანგ მეფე და ათაბაგი აღბულა, როგორც ვნახეთ, კარგ შემძლებელს კაცს მეტს პატივს და სისხლის ფასს უნიშნავენ. რას გვაუწყებს ამ საკითხის შესახებ გიორგი ბრწყინვალე უუძველეს მე-XIV საუკ. იურიდიულს ნაშთში? აქ ნახმარია ერთი ტერმინი, რომელიც ჩვენი აზრის გასარკვევად ფრიად საყურადღებოა. ეს ტერმინია ჰაეროვანი, რომელიც იხსენება სოფლიონის გვერდით, მაგრამ მისგან განსხვავდება სისხლის დაურვებით. ჰაეროვანი იყო ერის გამოჩენილი წარმომადგენელი, „отличнѣйшій изъ народа“ და არა „изъ числа народа“, როგორც ხსნიდა განსვენებული დ. ბაქრაძე¹⁾). ჰაეროვანი რომ სოფლიონი ყოფილიყო, ჩვეულებრივი წევრი ერისა, მაშინ სისხლის ფასიც უბრალო სოფლიონისა ექნებოდა. წინააღმდეგ ჰაეროვანის შეურაცყოფა დაფასებული იყო 30 თეთრად. ჰაეროვნობა საბა-სულხან ორბელიანის განმარტებით ნიშნავს კეთილმოხდომილებას, მაშასადამე, ჰაეროვანი უდრის კეთილმოხდომილს.

¹⁾ Сборникъ законовъ царя Вахтанга, გვ. 86, შენ. 1.; შესწორება ნახე ნ. ურბნელის მონოგრაფიაში „ძველის დება“.

ნ. ურბნელს (ძეგლის დება, გვ. 62) სამართლიანად
 ესმის ჰაეროვანი, როგორც წარჩინებული და სი-
 კეთით შემკული თავის სოფელში, თავის თემში.
 სიკეთე არ აღნიშნავს მხოლოდ ზნეობრივს მხარეს,
 ღვაწლსა სამშობლოს და სოფლის წინაშე. სიკეთე,
 მეტადრე იმ დროს, როცა ზნეობაც მატერიალურს
 ძალას საზღვრავდა, შეიცავს ქონებრივ ძალას, მა-
 ტერიალურს აღმატებას. ჰაეროვანი, მაშასადამე, ის
 წევრი იყო თემისა, რომელიც შეძლებით, სიკეთით
 მალლა იდგა დანარჩენ მცხოვრებლებზედ, — ჰაე-
 როვნებას მას ანიჭებდა მაგარი ზურგი, კარგი მა-
 მული და შეზღუდული ქონება. მატერიალური ძა-
 ლა აძლევდა მას გავლენას თემზე და ამიტომაც იგი
 მოძმეებზე უფრო წარჩინებული იყო: თუ მე-XVIII
 საუკ. მამულის შემცირება აცურებდა დიდკაცს
 ქვეითა საფეხურზედ, რაც უნდა ღვაწლით შემო-
 სილი გვარის ჩამომავალი ყოფილიყო, რაღა თქმა
 უნდა, რომ მე-XIV საუკ. ჰაეროვნობა იმ დრომ-
 დის ეკუთვნოდა სოფლიონს, ვიდრე ქონება ძალას
 შესწევდა. თვითნება მთიული ხალხის შესაოკებ-
 ლად საკმარისი არ იყო მეფის მხრივ დანიშნულნი
 მმართველნი: ხევის ბერნი ჭ ერისთავნი. საჭიროება
 მოითხოვდა თვით თემის წარმომადგენელნი გამხდა-
 რიყვნენ მართვაში მონაწილენი: შეძლებელნი პირ-
 ნი, გავლენით აღჭურვილნი ქონების წყალობით, იქ-
 მნენ წამოყენებულნი და პატივით შემოსილნი: ამათ
 დანარჩენ სოფლიონებზედ განსხვავებით ესახელწო.

დათ ჰაეროვანი. ჰაეროვანი ესწრებოდნენ სამეფო თათბირსა და ბქობასა, როგორც წარმომადგენელი თემისა და სოფლისა. ამ გვარათვე „лучшие люди“ რუსეთში, რომელნიც უახლოვდებიან ჩვენს ჰაეროვანს, იგზავნებოდნენ ელჩებათ ან იხსენებიან ნაშთებში*) „дояре“-ს მაგივრად. რუსეთში „дояре“-ს მაგივრად იხმარებოდა „лучшие люди“, ჩვენში ჰაეროვანი იყვნენ „отличнѣйшіе люди“, რომელთა შორის მათ უდრიადათ: illustres ანუ clarissimi. ამ უკანასკნელთ ვალად ედვათ, როგორც შემძლებელ პირთა, სამსახურის ტვირთი, მაგრამ სასჯელიც დანაშაულის მიხედვით მხოლოდ მათ უმცირდებოდათ²⁾. ამავე მნიშვნელობისაა სიტყვა დიდებული. თუ ჰაეროვანი სოფლიონებში გამოარჩია მეფე გიორგიმ, ტერმინი დიდებული ვახტანგის კანონებით მიესაკუთრა თავადს, აზნაურს („განდიდებული აზნაურიშვილი § 29) და ვაქარს: შუა აზნაურის მთელი სისხლის ტოლათვე დადებულია დიდ ვაქრის მოქალაქის სისხლი“ (§ 30). საერთო ჰაეროვანს და დიდებულს შუა ის არის,

*) თემისა და თემისა თავნი და ხევის ბერნი და ხევის თავნი და ჰაეროვანი. გიორგი მეფის ძეგლის დების წინასიტყვაობა. შუად. Лѣтопись по Ипатьевскому списку, стр. 36, годъ 945: Се слышавше древляне избраша лучшая мужья.

2) Fustel de Colanges, Hist. des institutions politiques de l'ancienne France, I, 270—9.

რომ ერთიც და მეორეც სახელწოდება მიესაკუთრება მხოლოდ იმ პირთა, რომელნიც შეძლებით-დანარჩენ თანასწორ წევრზედ მალლა იდგნენ. რადგან მთაში არ იყო თავადაზნაურობა, ჰაეროვანი გამოდიოდა მსოფლიონთაგან, ამათზედ წინ წამოყენებული მატერიალური ძალღონის წარმატებით. შემდეგ „ჰაეროვანი“ მწერლობაში ამოიკვეთა და მეფე ვახტანგის „სამართალით“ ვხვდებით ახალს ტერმინს—„დიდებულს“, როცა საჭიროა აღინიშნოს თავადი „ბევრი მამულით და მორქმით აყვავებული“.

აღბულა „დიდებულს“ ხმარობს ისეთი პირის დასასახელებლად, რომელიც აზნაურზედ მალლა-სდგას, თუმცა ამ ტერმინს არ ემატება ვახტანგისებური განმარტება: დიდებული თავადი, აზნაური, ვაჰარი. რუსულად ბაქრაძემ აღბულას დიდებული „ВЕЛЬМОЖА“-დ სთარგმნა და ვახტანგისა ПЕРВЫЙ-ში-ად (აღბულა §§ 2, 3 და ვახტანგის §§ 26, 29, 30. ქართ. ცხოვრ. არ იცის ძველად ტერმინი „თავადი“). ერთგვარი თარგმნა-კი უფრო შეესაბამება. ასეთია ეკონომიური სათავე დიდებულის და ჰაეროვანისა. ჰაეროვანი მსოფლიონს და დიდებული თავადაზნაურს, ან ვაჰარს მიესაკუთრებოდა იმ შემთხვევაში, როცა საჭირო იყო გამოჩენა მათი მატერიალური შეძლების გარდამეტება დანარჩენ თანასწორებზედ. საბა ს. ორბელიანი სიტყვას დიდებული ასე განმარტავს: „დიდებული დიდი და

მდიდარი კაცი. დიდება... კაცთაზედა დიდება წყალობისა ზ სიმდიდრისა ზ ძლევა ყოფისა მიცემა¹⁰⁾. მაშასადამე, დიდებული ძველად ნიშნავდა მდიდარს, შემძლებელს კაცს. აქედან წარმოსდგა ტერმინი „დიდი კაცი“, როგორც რუსეთში „БОЛЬШОЙ“ - გან შეიქმნა „БОЯРИНЪ“-ი მდიდარი პირის აღსანიშნავად, როგორც გვასწავლის პროფ. სერგეევიჩი. სიმდიდრე კაცს აძლევდა ძალღონეს ომში გასულიყო კარგად შეიარაღებული და რამდენიმე თანამხლებელით გარშემორტყმული. თანამხლებელთა შემძლებელი კაცი თითონ მოსავდა თოფ-იარაღით, აძლევდა მათ ცხენს და ტანისამოსს. მემკვიდრეობით მიღებულ ქონებასთან მდიდარის ჩამომავალი ტვირთულობდა წინაპართა მსგავსად თანამხლებელთა შენახვას. დროთა განმავლობამ მიანიჭა შემძლებელთ უფლება მეომართა დასის მოწყობისა. თავის ნებით მხლებელთა აღჭურვამ დაბადა უფლება შემძლებელ პირისა ჯარის მომზადების თავდართვისა. ამ გზით შემძლებელი პირი გახდა მხედართმთავარი, წინამძღოლი თვისის შრომით და ხარჯით მოწყობილი პატარა რაზმისა. საშვილიშვილოდ გადაცემულმა ქონებამ გადიტანა შთამომავალზე მხედართმთავრის უფლებაც. ამ შეერთებულმა მხედართმთავრობამ წამოაყენა წოდება, რომელიც

¹⁰⁾ შეად. ბურგუნდების წოდებანი: *optimates, mediocres, minores*. Sybel, *Eustehun. des Deutsch. Königstums*, 1881 წ., გვ. 484.

არამც თუ მდიდარი იყო, არამედ მხედრობის გავლენაც და ძალაც ეკუთვნოდა, როგორც განმარტავს საბას. ორბელიანი სიტყვას „დიდება“. რუსების „бояринъ“ ნიშნავს მდიდარს (სიტყვიდან болій) და (სიტყვიდან von¹¹); ბ და ვ ერთმანეთს სცვლიან. აგრეთვე ჩვენში დიდებულის დიდება ძველად უნდა აღმოცენილიყო შემძლებლობის და მხედრობის ნიადაგზედ.

თვით ეტიმოლოგია სიტყვისა მდიდარი, ქონებიანი კაცის აღსანიშნველად მოწმობს, რომ იგი აღმოცენილა ფესვზედ დადი მ+დიდ+არი; მ—პრეფიქსი მომქმედი პირისა (nomli agautis); დიდ=დიდი; არი—სუფიქსია¹²). სიტყვა შემძლებელი, რომელიც აგრეთვე იხმარება ქონებიანი კაცის დასახელებლად, ეტიმოლოგიურად შემდგარა ფესვიდან ძალა (შე+მ+ძლ+ებელი: შე—თანდებული, მ—სუფიქსი მომქმედი პირისა, ებელი დაბოლოება სუფიქსით ებ და ძლ წარმომდგარია ფესვიდან ძაღ („ა“-ნის მოკვეციით—„ღ“-სის წინ). ერთი სიტყვით ფილოლოგიური ახსნაც ორივე სიტყვისა, რომე-

11) „Бояринъ“ ახალი ფორმაა; ძველად იხმარება „боліаръ“, მაგალ. თედორე პეჩერელის ცხოვრებაში, რომელიც ნესტორმა შეადგინა. სამღვთო წერილში ახლაც იხმარება.

12) შეადარე სიტყვა მთავარი ან მხატვარი. სუფიქსი არი იცვლება „ალ“-ად, როცა ფესვში უკვე არის ბგერა რ: მაგალითად, მ+წერ+ალი. ფონეტიკურად რ და ლ ერთმანეთს სცვლიან: რბილი—ლბილი, მარგარიტი—მარგალიტი.

ლიც იხმარება ქონებიანი კაცის აღსანიშნულად, გვიმტკიცებს, რომ დიდებულს მით ჰქონდა მოპოვებული ძველად დიდება, რომ ქონებით აღჭურვილი იყო და ამ ქონებაზედ დამყარებულმა დიდებულებამ შესძენა მას შემძლებლობაც.

ზემო ნათქვამიდან შეგვიძლიან დავსკვნათ, რომ თავდაპირველად პრივილეგია შეიძინეს იმ პირთ, რომელთაც შეეძლოთ თავისი ქონების წყალობით მოეპოვათ გავლენა თანამოძმეებზედ, შეედგინათ მხედართა რაზმი და თვით აღსარებულიყვნენ მათ უფროსად. მეომართა შემოკრება საჭირო იყო მდიდართათვის ქონების დასაცველად ანუ მის გასაფართოებლად და აგრეთვე მტერთან გასამკლავებად. როცა ოჯახობრივი მიწის მფლობელობა დამყარდა თემობის დარღვევის შემდეგ, მაშინ მდიდართ შეიძინეს და დაისაკუთრეს უძრავი ქონება. ასე წარმოსდგა საერთოდ დასი შემძლებელ მემამულეთა და ამ ქონების რაოდენობაზედ დამყარდა სიდიადე მოწინავე წრისა¹³⁾. რაკი მამულზედ გადავიდა ნიშანი მალლა აწევისა და დადაბლებისა, პრივილეგიური წოდება, რომელსაც პირველად მხოლოდ ზნეობითი ქონების წყალობით ჰქონდა გავლენა, ცდილობდა მეტი შეეძინა და გაეფართოებინა საშლერები თავის სამფლობელოსი. მამული

¹³⁾ ვახტანგის კანონები § 23 შეად. რუსეთში Разрядныя книги 1674 წ., სადაც Боярскій дворь ნიშნავს дворь лица высшего состоянія вообще.

გადადიოდა საშვილიშვილოდ; მამულთან ერთად მემკვიდრეს ვალად ედებოდა სამსახური ომში, მხედართ შემოსვა და მტრების წინააღმდეგ სამზღვრების გამაგრება. მამული და მხედრობა გახდნენ პრივილეგიურ წოდების განუყოფელ საკუთრებად. ჩვენი ტერმინი მამული საკმარისად ჰნიშნავს მემკვიდრეობით მიღებულს ქონებას. მამული ესე იგი მამული, რაც მამას ეკუთვნოდა (შეადარე დედული—დედეული) და შვილზედ გადაიცა. ამიტომ არ არის საჭირო დავუმატოთ მამულს სიტყვა შეშკვიდრეობითი, როგორც ფრანგები ურთავენ *héréditaire*¹⁴⁾. მამულის შემცირებით ანუ დაკარგვით სუყველგან და ჩვენშიაც მოსდევდა დიდკაცობის უკან დაწევა ანუ გაქარწყლება, რომელიც იხატებოდა სისხლის ფასის რაოდენობით: „მამულის მოკლებით სისხლიც მოაკლდების“, ბრძანებს მეფე ვახტანგი თავის „სამართალში“.

II

* (დიდებულთა წამოყენების მიზეზს ვეძებთ ეკონომიურ გარემოების მოწყობაში. ჩვენ ვამბობთ, რომ დიდებულთა წრე შეჰქმნა მეფისადმი სამსახურმა. კი არა, არამედ ქონებამ, მოპოვებულმა ძალამ. **X**ამიტომაც დიდებული მდიდარიც იყო და

¹⁴⁾ Luchiare. La possession hereditaire' i. e. un fif (Manuel des institutions francaies).

შემძლებელიც. დიდებულთა სათავის აღსანიშნულად მკობხველს უნდა გავაცნოთ, თუ როგორ გვაქვს წარმოდგენილი საქართველოს ისტორიის დასაწყისი. ამ მიზნით გავიმძღვარებთ ეკონომიურ კვანძს ჩვენი წარსულისას.

აღებ-მიცემობის გაძლიერებამ მტკვარსა და რიონზედ დაბადა მდიდართა წრე, შემდეგ დიდებულებად გადაქცეული. აი ამ თეორიის მოსაზრებანიც. ბერძენთა კოლონიების ანუ ახალშენთა არსებობამ შავი ზღვის პირად გამოიწვია საქართველოს ერში მათთან სავაჭრო კავშირით დაახლოება. ნიშნად გაცხარებული ეკონომიური მისვლამოსვლისა ქართველთა და ბერძენთა შორის შეიძლება ვუჩვენოთ, არგონავტთა სამეგრელოში მოსვლის ლეგენდის გარდა (ოქროს მატყლოსანის გასატანად), ბერძნულ-რომაელთა ფულების საგანძური, საქართველოში ნაპოვნი. მისვლა-მოსვლა სწარმოებდა რიონით და მტკვრით, რომელნიც იმ დროს მრავალწყლოვან გემთა-მავალ მდინარეებად იყვნენ ცნობილნი. პატარა მდინარენიც აგრეთვე ატარებდნენ მომცრო ნაგებს და ეზიდებოდნენ საქონელს შორეული ადგილებიდან გასაყიდათ. გეოგრაფი სტრაბონი მოწმობს, რომ ყვირილით და ცხენის წყლით სავალი იყო ნავით ციხე შორაპნამდის (ძველად სარაპანა), სადაც შეიძლება მოთავსდესო მთელი ქალაქი. შორაპნიდან მოდიოდა გზატკეცილი მტკვრამდე და ასე შავი ზღვით მოტანილი საქონელი რიონით და

უვირილით ვრცელდებოდა აღმოსავლეთ-საქართველოშიაც. კოლხიდელების, სამეგრელოს მცხოვრებთა, ქსოვილნი ძველადგანვე განთქმულნი იყვნენ და ვრცელდებოდნენ შორეულს ქვეყნებში. სავაქრო მოქმედებამ იძულებულ ჰყო ქართველი ერი, გაეცნო აღებ-მიცემობის საზღვაო და სახმელეთო გზები და აღენიშნა იგინი რუკებზედ¹⁵). რამდენად აყვავებული იყო აღებ-მიცემობა ჩვენში, საკმარისად მოწმობენ სტრაბონის სიტყვები, რომელიც გვაუწყებს, რომ დიოსკურიაში (ახლანდელს სოხუმთან) 70 სხვა-და-სხვა ჩამომავლობის ერი იკრიბებოდა სყიდვა-გასყიდვის მიზნით. რიონზედ 120 ხიდი ყოფილა სავაქრო მოძრაობის დასაკმაყოფილებლად. საქართველოდან მიდიოდა უცხოეთში: ხეტყე, სელი, კანაფი, თაფლი, სანთელი, ფისი, ესე იგი ის ნივთები, რომლითაც საქართველოს ბუნება მდიდარი იყო. დიოსკურიის გარდა შავი ზღვის პირად ორი კიდევ დიდი მოვაჭრე ქალაქი მდებარეობდა სპერი და ეა.

ბერძენთა შემდეგ საქართველოსთან სავაქრო კავშირს იჭერენ ჯერ რომაელები და საშუალო საუკუნოებში გენუელები და ვენეციელები. ამათზედ აღრე კავკასიას საერთოდ მისვლა-მოსვლა. აქვს ასსურეთთან, საიდანაც შემოულიათ იქაური სასწო-

¹⁵) სტრაბონი, გეოგრაფია XI, 27. Риттеръ, 83 51—56.

რი¹⁶⁾, როგორც ამას გვიმტკიცებს ერთგვარი სახელწოდება საწონის ჩვენში და ასსურეთში. საქართველო გზავნიდა ამ ქვეყანაში გასაყიდათ მინებს და ლითონის¹⁷⁾ ავეჯეულობას, როგორც მოწმობს წინასწარმეტყველი ეზეკიელი. იგი იხსენიებს თობელს და მოსოხს, იმერ-მესხთა წინაპრებს, როგორც მეცნიერებაში უკვე დამტკიცებულია¹⁸⁾. ფინიკიელებიც უოფილან ჩვენში სპილენძის და კალის მადნების გასატანად. ამათ გაავრცელეს საქართველოში თაყვანისცემა ასტარტისა (ბერძენთა აფროდიტა, — ქალი-ღმერთი სილამაზისა და სიყვარულისა) და ჰერაკლისა. ნივთები, რომელნიც არქეოლოგმა შანტრმა კავკასიის სხვა-და-სხვა ადგილას აღმოაჩინა, მოწმობენ ამ გაღმერთებული გმირის პატივისცემას საქართველოშიაც. ასტარტას და ჰერაკლის კულტის შემოტანა მოწმობს დიდიხნის და შესამჩნევი მისვლა-მოსვლის საქართველოზე გავლე-

¹⁶⁾ Morgan. Mission Scientifique au Caucase. II 278. შეად. ქართ. ცხ., რომლის სიტყვით მეფენი საურმაგი და მირვანი ემორჩილებოდნენ ასსურლებს. I, 34—35.

¹⁷⁾ მომყავს ინგლისურად, რადგან ქართულს და სლავიანურს დაბადებაში ეს ადგილი ვერ არის რიგიანად გადმოცემული: მოსოხ და თაბალი გამოტოვებულია. ინგლისურად ასე იკითხება: Javan, Tubal and Meshech, they were thy merchants: they traded the persons of men and vessels of brass in thy market.

¹⁸⁾ ჩემი „Древнѣйшіе предѣлы разселенія грузинъ по Малой Азіи, გაბოცება მცორე, Тифლ., გვ. 1 და 4.

წას სამხრეთიდან მდებარე სახელმწიფოებისა.
რომაელებთან¹⁹⁾ საქართველოს კავშირი მოს-
ჩანს იქიდან, რომ თელავის მაზრაში აღმოჩნდა
რომაელთა ფულები და სასაფლაო, რომლის მსგავსი
მოიპოვება იტალიაში, მაჩხაანში ნაპოვნი სარ-
კოფაგი წარმოადგენს თიხის კუბოს თავსახურავით,
რომელსაც ჰქონია პატარა სანათური მიცვალე-
ბულთა ჩასასვენებლად. ასე იმარხებოდნენ რომაე-
ლებიც²⁰⁾. ზღვით მოგზაურობის გავრცელებას სა-
ბერძნეთიდან უნდა მოწმობდეს თვით სიტყვა ნავი,
წარმომდგარი ბერძნული ναύ და ლათინური navis-
გან. გარდა ზემო დასახელებულ სახელმწიფოები-
სა, რომელთანაც ჰქონდა საქართველოს მისვლა-
მოსვლა, უნდა აღვნიშნოთ სავაჭრო გზა, რომელიც
მიდიოდა ივერიაზე ბუხარაში, აგრეთვე სპარსეთ-
ინდოეთში და ევროპაში²¹⁾. კავკასიაზე გაიარა
მტრულის საქციელით აუარებელმა ხალხმა აზიი-

¹⁹⁾ Chantres Recherches antropologiques sur le Caucase II, 81—2.

²⁰⁾ Памятники древности Телавскаго уѣзда, стр. 13 (Изъ сборн. матер. для опис. мѣстн. и плем. Кавказа).

²¹⁾ Торговые пути сообщенія въ древнемъ Закавказьѣ (Сборн. свѣд. о Кавказѣ, I, 35). ინდოეთთან ვაჭრობას მოწმობს სამთავროს სასაფლაოში აღმოჩენილი ნივთები: *suprea moneta*, *cardium rubinosum* და სხვ. გრ. Уваровъ. Взглядъ на Мцхетскій могильникъ (Древности Моск. арх. общ. X).

დან დასავლეთ ევროპაში დასასახლებლად. ასეთმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ შექმნა საქართველოში წოდება მეომართა და მოვაქრეთა.

უცხოეთიდან მოსული ვაქარი ძველს დროში იმევე, დროს მეკობრეც იყო; თუ საქონელს ვერ გაპყილდა, ავაზაკობას არ ითაკილებდა. ამიტომ საქართველოში, რომელზედაც გზად მიდიოდნენ დაუდევარი მტერი და მოვაქრენი, საჭირო შეიქნა შუაგულ ადგილებშიაც ციხე ქალაქების გაშენება და სამხედროდ მოწყობა. უკვე სტრაბონი (XI, 3, 6) აღნიშნავს მხედართა მთელს წოდებას, რომლის წინამძღვრად იყო ამორჩეული პირი. მთელი ერი გაიყო ოთხ დასად: ბატონებად ანუ წინამძღვრებად, სასულიერო პირთა წრედ, მხედრებად და მიწის მუშაკად და დაბალ ერად-ყმებად. ამ გვარად პირველი წოდები, პრივილეგიით აღჭურვილი, რომელსაც მიესაკუთრა უფლება უმაღლესი მმართველის, მსაჯულის და წინამძღოლის დანიშნვა, წამოყენებული იყო სავაქრო და სამხედრო მოთხოვნილებების წყალობით. მდიდარი ვაქარი, გარს შემორტყმული მხედართა რაზმით, პირველად თავის ქონების დასაცველად გახდა წინამძღვრად მტერთა მოსაგერებელ ჯგუფისაც, რომელიც მას მიეკედლა გამაგრებულს ციხეში. მაშასადამე, სავაქრო გზად მდებარე საქართველომ წამოაყენა ჯერ აღებ-მიცემობის მტვირთველნი, შემდეგ ამ პირთა შორის გამდიდრებულნი და ამასთანავე ქონების და თავისუფლების დასაცავად წა-

მოდგა წინამძღვარი, რომელმაც სავაქრო მოედანი ციხედ გადააქცია, ძალა მოიკრიფა და უცხო ერისაგან დაიცვა თავიც, ქონებაც და მასთან შეფარებულნი მსოფლიონიც. ესაა ეკონომიური ისტორიის სათავე.

აღვნიშნოთ პოლიტიკური სარჩულიც, რომელზედაც აღმოცენდა წოდებათა ისტორია. გაცხარებულ აღებ-მიცემობის დროს საქართველოს თავზედ წამოადგნენ სხვა-და-სხვა მხრიდან აუარებელი მტრები. ხოზარნი, მთიელნი და აზიიდან დაძრული ხალხნი²²⁾ ერთი ერთმანეთზედ მოკიდებულნი დაესხნენ კავკასიას. მტერთან დასახვედრათ საჭირო შეიქნა სავაქრო ქალაქების გამაგრება და მეომართა რიცხვის გამრავლება. ამ მიზნით ქალაქები გადაიქცნენ ციხეებად და მოვაჭრენი მხედრებათ. ამ პოლიტიკურმა გარემოებამ შეჰქმნა ძალა საქართველოში პირველი სამეფო პირისა, რა სახელიც უნდა დავარქვათ მას. დამარცხებული მტერი დარჩათ გამარჯვებულს დავლად, ტყვენი გაიყვეს მოწინამძღვრებმა და დაასახლეს თავიანთ მამულში. ამ გვარად სავაქრო მოკავშირეთა მიწა-წყალი გადიქცა საბატონუმო მამულებად. გარეშე მტერთა

²²⁾ მთიელებთანაც მოუხდათ ბრძოლა ბერძენთ და ქართველთა საერთო ინტერესების (ვაქრობის) დასაცველად. ამას მოწმობს ჩვენი მატრიანე. შეადარე YivienSaint-Martin Recherchs sur les population primitives... du Caucase, გვ. 53, 54, 72.

შემოსევამ შეაერთა განცალკევებული ქართველნი თემნი, რომელთა შორის სავაქრო გზაზედ მდებარეობის წყალობით მოიპოებოდნენ გამდიდრებულნი პირნი. ეს მდიდარნი შემოიკრიბნენ უცხოთა გამდევნელის გარს და მას მიანიჭეს პირველი ადგილი დანარჩენ თემთა უფროსებს შორის. აზო, პირველი მეფე საქართველოსი, ახლად აღმოჩენილი წყაროს მიხედვით, მტერთა განდევნის მოთავე, პირველ ადგილს იჭერს ქართლში, როგორც მცხეთის სავაქრო პუნქტის, წინამძღოლი. ეს ადგილი შერჩა მას გამეფების შემდეგაც. ქვაბში დაფარული განძი, რომელიც უცხოელთ განდევნის დროს, ქართველთა წინამძღოლმა მოიპოვა, შედეგი იყო საქართველოს აღებ-მიცემობის მოქმედებისა და მოწმობის, რომ შიშინანობამ დაამალვინა ერს გამოქვამულში ვაქრობით მოპოებული ოქრო-ვერცხლის განძი.

მცხეთის მამასახლისის წინ წამოყენება დაფუძნებულია მის ეკონომიურს და პოლიტიკურს საფუძველზედ. უუძველეს დროიდან მცხეთაში სცხოვრობდნენ ებრაელნი, რომელთაც ეკუთვნოდათ ქალაქის ერთი ნაწილი—მოგვთა. ებრაელებმა გააბეს აღებ-მიცემობის ქსელი მოსახლვრე ხალხებთან. მტკვარი შეადგენდა იმ ძარღვს, რომელსაც მიჰქონდ-მოჰქონდა სავაქრო ნივთები. მაშასადამე, მცხეთა იყო ვაქრობის ის გული, სადაც იკრიფებოდა გასაგზავნი ქართლის ნაშრომი და საიდანაც

ვრცელდებოდა ებრაელთა წყალობით სამზღვარ გარეთიდან მოტანილი საქონელი. ებრაელებმა ჩააბეს აღებ-მიცემობაში ქართველებიც. ერი მიაწყდა იმ ადგილს, სადაც საქონლის გასავალს ხედავდა. ასეთი ადგილი იყო მცხეთა²³) მტკვრის პირას, სადაც უერთდება არაგვი, მთიულთა დამაკავშირებელი ვაკელებთან. მცხეთის მმართველს, რასაკვირველია, მეტი შეძლება და ქონება მოეპოვებოდა, ვიდრე მტკვრის ნაპირებიდან განშორებულს მამასახლისებს, მცხეთელს შეეძლო დაეკეტა ციხის კარები და არავინ გაეტარებინა ნავთსადგურამდის, მაშასადამე, მოესპო სყიდვა-გასყიდვის საშუალება. ასეთმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ შესძლენა მას მეტი ქონება (საბაჟო გადასახადი) და ქონებაზედ დამყარებული ძალა-გავლენა. როცა გარეშობამ მოითხოვა ქართლის ერის შეერთება და მტრისგან განთავისუფლების საჭიროება, მაშინ ეს რთული საქმე იტვირთა იმ პირმა, რომელსაც იცნობდა მთელი ერი. მცხეთელის დროშას ამოუდგნენ და-

²³) მცხეთის (სამთავროს) სასაფლაოს შესწავლამ ანტროპოლოგ ბაიერნს ათქვევინა, რომ იქ დასაფლავებულნი ქართველთა მოდგმისანი არიან. მცხეთის ადგილი ვაჭრობაში შემდეგ დაიჭირა თბილისმა, რომლის შესახებ მე-VI საუკ. სომხის ისტორიკოსი უბტანესი ამბობს, რომ იგი დიდი, მშვენიერად გაშენებული ქალაქიყო (Лѣтописи, 7—IV), კლანკალოვაცი (გვ. 187—189. Исторія арванъ) დასძენს: хозары осадили торговый, славный, извѣщенный и великій городъ Тифлисъ.

ნარჩენნი მამასახლისნიც, ანუ თემთა გამგენი. ასე მოიპოვა მცხეთის მამასახლისმა ეკონომიურ წარმატებით პოლიტიკური გავლენა. აქამდის იგი იყო წარმომადგენელი სავაქრო დედაგულისა, ახლა იგი გახდა ხალხის თვალში გმირადაც— უცხო ბატონობისაგან დამხსნელად.

სამეფო წესწყობილების დამყარებამ ვერ მოსპო მაშინვე ძველი თემებური მოწყობილების ჩვეულებანი. მამასახლისნი დარჩნენ თემთა უფროსებად, ცნობილ იქნა წინანდებური კერძო ნაწილებად დაყოფა იმ განსხვავებით, რომ მამასახლისებს დაერქვათ ახლა ერისთავები. პირველი მეფის მემკვიდრეებმა ვერ შესძლეს დამორჩილება თემთა უფროსებისა და აღდგნენ ერისთავნი დამოუკიდებლობის მოსასპობლად. პირველმა მეფეებმა ვერ მოახერხეს თავიანთი ძალის განმტკიცება. ბრძოლა მეფე-ერისთავთა შორის აუცილებელი იყო, გამარჯვება ირყეოდა. ნელის ნაბიჯით განმტკიცდა ამორჩეულ მამასახლისთა მაგივრად ერისთავთა მეფისგან დანიშნვა. ძველად მამასახლისი, დადებული შეძლებით და გავლენით, ახლა შეიქნა დიდებულად მეფის წყალობითაც. ერისთავთა გახდა მოხელეობა და მხოლოდ შემდეგ გადაიქცა გვარის სახელწოდებად. როცა ერისთავმა გვარი დაჰკარგა, მაშინ შთამამავლობას გადაეცა მხოლოდ მამა-პაპათა ღირსების წოდება და დადიან-გურიელ-ქსნის, არაგვის ერისთავთა დაჰთარეს მათ წინაპართა გვარი—კახარბერ-

თა, ჩიქოანთა, ბიბილოურთა, სილომონთა და სხვამ ერისთავთა ჩამომავალნი ჟამთა განმავლობით დარჩენილნი უსამწყსოდ ანუ უადგილოდ, გახდნენ თავებად—თავადებად უეროდ.

გიორგი მეფის დადგინებით ერისთავის მკვლე-ლი მძიმე დამნაშავეა და სისხლის გარდახდევინება დარბაზით ეკითხება. ერისთავი უმაღლესი გამგეა თემისა და არც ერთხელ არ იხსენიება ერისთავი, როგორც თავადთა წოდების წარმომადგენელი. თემის გამგებლად ინიშნებიან პირნი აზნაურთა და მსახურთაგანი. არამც თუ გიორგიმ; ალბულამაც კი არ იცის სიტყვა „თავადი“. იგი ხმარობს წოდების აღსანიშნულად დიდებულს, აზნაურს, მსახურს და გლეხს²⁴). ვახტანგის კანონები უკვე უჩვენებენ ტერმინს თავადს, სამს ხარისხად ცნობილს. პირველ ხარისხოვანი თავადი წოდებულია დიდებულ თავადად. ამ დიდებულებს ეკუთვნიან ისინი, ვისაც შერჩათ მაზრების ერისთაობა: არაგვისა და ქსნისა ანუ სარდლობა: ორბელიანს, ამილახვორს და ციციშვილს. ამათ ემა-

²⁴) გიორგი მეფის კანონები §§ 2, 3. მამასახლისის მოვალეობა თეიმურაზ ბატონიშვილის სიტყვით იყო სპასპეტობა, გამგეობა და ხარკის მიღება „ქვეყნისაგან საერისთაოთა თვისთა“ მეფესთან მისართმევად („ისტორია“, გვ. 110, შენ. ა). ერისთავის მოვალეობაც შემდეგ სწორედ ეს იყო, მაშასადამე, შეიცვალა მამასახლისის სახელი და შინაარსი კი იგივე შერჩა ერისთავს. ალბულა, §§ 2—11.

ტებოდა მეექვსე გვარი სომხეთის მელიქიშვილისა. უფროსი ამ გვარებში, როგორც მმართველობის წარმომადგენელი, იყო პირველი ხარისხის თავადი ანუ დიდებული. ამათი შვილები და ნათესავები კი ეკუთვნოდნენ მეორე ხარისხის თავადებს. დანარჩენნი თავადნი, რიცხვით 50, მოხსენებული ერეკლე მეფის ტრაქტატში ეკატერინე მეორესთან, შეადგენდნენ მესამე ხარისხის თავადობას. დიდებული თავადი იმ დრომდის იყო დიდებული, ვიდრე თავის მაჟუსს გაჰყოფდა და ამ მიზეზით შეამცირებდა თავის ქონებითსა და ზნეობითს ძალას. გაჰყო თუ არა მამული, პირველ ხარისხოვანი თავადი ჩამოცურდებოდა მეორე ხარისხამდე და მისი ნათესავი შვილები ჩაირიცხებოდნენ მესამე ხარისხში. „გაუყრელი და ერთი თავი“ ვახტანგ მეფის სიტყვით, დიდებული თავადი რჩებოდა მხოლოდ დიდებულად. „ამათ გარდა, უმატებს ვახტანგი, ამათსავე სახლის კაცებს ამათთან სისხლი არ ჰქონდათ²⁵⁾).

სისხლის ფასი დადებულს თავადს ჰქონდა 1536 თუმანი. შუა თავადს ნახევარი მეორე თავადისა. „მეფის მოხელეს, უმატებს ვახტანგი, სისხლი დიდებულთანაც სდის—გვარობის სისხლს გარეთად სახელის სისხლიც დაურთონ“. ეს კანონი აძლევდა მოხელეთა ფართო გზას გადასულიყვნენ

²⁵⁾ „ვახტანგის კანონები“ §§ 35, 26, 27, 28, 34. შეად. АКТЫ Кавказ. Археогр. Ком., т. VI, ч. I, 33, 118, 119.

უმაღლეს არისტოკრატიაში—დიდებულთ რიცხვში. მეფის სამსახურმა შეჰქმნა მეორე ჯგუფი დიდებულთ და საერთოდ თავად-აზნაურთა: ეს ჯგუფი იყო ნამსახუროებითი წოდება, ხოლო ჯგუფი პირთა, რომელთაც პრივილეგია ეკუთვნოდა წინაპართა ღვაწლით—შეადგენდა ჩამომავლობითს არისტოკრატიას.

მცირედი განმარტება გვსურს დავეუროთ ზემო მოყვანილს ვახტანგის კანონებიდგან სიტყვებს „გაუყრელი და ერთი თავი“. საქმე ის არის, რომ ძველს ჩვენებურს სტატისტიკურს აღწერილების სიებში შეხვდებით ამ გვარს ცნობებს: კი ა, თავი ა, (ესე იგი კომლი ა-ერთი და თავი ა-ერთი), ანუ კი ა, თავი ბ, კი ა, თავი გ. რას ნიშნავს ეს კომლში დასახელებული ერთი, ორი, სამი... თავი? ერთნი ჰფიქრობენ, რომ „თავი“ უნდა ნიშნავდეს ოჯახის უფროსს, მამა-ქმარს, მაშასადამე, დავთრებში ნაჩვენებია, რამდენი ოჯახი სახლობს თითოეულ კომლში. მეორენი ამ აზრისა არიან, რომ რიცხვი თავადთა ნიშნავს მეომართა რაოდენობას, იგი უჩვენებს, რამდენი მეომარი უნდა გამოვიდეს კომლიდან ომის დროს. ძნელი გამოსაცნობია, მართლაც, ამ შეერთებული ტერმინების მნიშვნელობა. იქნება გამორკვევასთან დაგვაახლოოს ორმა დამატებითმა ცნობამ, იმავე დავთრებში, რომელშიაც მოხსენებული კი ა, თავი ა ანუ ბ, ჩვენ ვპოულობთ ამასთანავე ყრუ მოხსენებას: ბოგანო, ანუ ბოგანო.

მოლაშქრე, ანუ ბოგანო მყეყინულე და სხვ.; აქ არის აღნიშნული არც კომლი და არც თავი, თუმცა ბოგანო, სჩანს, გადიოდა ომშიაც ან ასრულებდა სხვა რაიმე დანიშნულებას. მაშასადამე, სიტყვა თავი ა, ბ, გ, არ უნდა მოწმობდეს უთუოდ მეომართა რიცხვს. ამას დავუმატებთ ერთს საყურადღებო ფაქტს. მღ. თამარაშვილს მოჰყავს (სომხის მწერლების, გვ. 210) ცნობა, რომ სოფელი ველი პატრ პოლიკარპოს სთხოვენ მისსიონერები არ მოგვაკლოთ და ხელს აწერენ +ეფრემ, +ოქრო, +ედისმარი და სხვ.; პოლიკარპო ამოწმებს იმათ თხოვნას. რომ მათ (რომლებიც თვითეულნი მათგანი ოჯახის თავი არის) თავისი საკუთარი თითით დაუსვეს ჯვარი თავისის სახელის წინ. სხვა ადგილიდან ვიცით²⁶⁾, რომ ამ დროს კომლში ოც სულზე ნაკლები არ ირიცხებოდა. ოც სულში ორ-სამს მხედარს არ იკმარებდა მეფე. მაშასადამე

²⁶⁾ სტატისტიკური ცნობები საქართველოს შესახებ მე-XVIII საუკ. გვ. X და თვით დავთრები, გვ. 95, 143, 146, 162, 167 და სხვ. მისსიონერი ჯუსტო პრატო 1633 წ. რომში გორიდან“ სწერს სხვათა შორის, რომ შახაბაზმა 60.000 კომლი გადაასახლა. აქ თითო კომლში ოც სულზე ნაკლები არ ირიცხებოდა. კომლს ერქვა უფროსი მეოჯახის სახელი. ასე უნდა ვიფიქროთ, წინააღმდეგ ვერ ავხსნით ამ გვარ ცნობას: ვართანა კი ა. თავი ბ. რა თქმა უნდა, რომ იმ კომლში, სადაც ერთი ვართანაა, ორის მეომარის და ოჯახურის უფროსის არსებობა შეუძლებელია.

შე, თავი ა, ბ, გ ნიშნავს ოჯახს ერთ განუ-
ყრელ კომლად მცხოვრებს. ამავე მნიშვნელობა ისაა
ვახტანგის „გაუყრელი და ერთი თავი“, ე. ი. ერ-
თი კომლი ერთი ოჯახიდან შემდგარი.

იმპუნიტეტი საქართველოში.

I

ფეოდალურ წესწყობილებაზე საქართველოს ისტორიაში ჩვენ რამდენჯერმე გვქონია ბაასი. ამ წერილს ვუძღვნი მხოლოდ ერთს მხარეს ფეოდალიზმისას, რადგან იგი განკერძოებით არ განგვიხილავს აქამდის. ის თვალსაჩინო თვისება ფეოდალიზმისა, რომლის გამოკვლევას აქ შევეუდგებით, იწოდება იმპუნიტეტად. მოგაგონებთ ფეოდალიზმის არსებითს ხასიათს, ფეოდალიზმა ანუ ლენინური თვისება შესდგება სამი საგნიდგან.

1) დაკავშირება უმაღლესი უფლებისა მიწის მფლობელობასთან, 2) გარდაქმნა პირობითს საკუთრებად სრული მამულის მფლობელობისა, და 3) შექმნა ვასალურის იერარქიისა მეფესა და მებატონეთა შორის. ეს წესწყობილება წინეთ მიაჩნდათ ისეთ მოვლენად, რომელმაც მხოლოდ დასავლეთ ევროპაში იჩინა თავი საშუალო საუკუნეების განმავლობაში. ამ ბოლოს დროს ფეოდალიზმის თვისებანი უჩვენეს ბიზანტიის და რუსეთის ისტორიაშიაც. ჩვენ ვიტვირთეთ დაგვემტკიცებინა ჩვენს წინგში, — „ბატონ-ყმობა საქართველოში“ — რომ ამ გვარივე წესწყობილების ნიშნები მოიპოვება საქარ-

იმპუნიტეტი საქართველოში.

I

ფეოდალურ წესწყობილებაზე საქართველოს ისტორიაში ჩვენ რამდენჯერმე გვქონია ბაასი. ამ წერილს ვუძღვნი მხოლოდ ერთს მხარეს ფეოდალიზმისას, რადგან იგი განკერძოებით არ განგვიხილავს აქამდის. ის თვალსაჩინო თვისება ფეოდალიზმისა, რომლის გამოკვლევას აქ შევეუდგებით, იწოდება იმპუნიტეტად. მოგაგონებთ ფეოდალიზმის არსებითს ხასიათს (ფეოდალიზმი ანუ ლენინური თვისება შესდგება სამი საგნიდგან.

1) დაკავშირება უმაღლესი უფლებისა მიწის მფლობელობასთან, 2) გარდაქმნა პირობითს საკუთრებად სრული მამულის მფლობელობისა, და 3) შექმნა ვასალურის იერარქიისა მეფესა და მებატონეთა შორის. ეს წესწყობილება წინეთ მიაჩნდათ ისეთ მოვლენად, რომელმაც მხოლოდ დასავლეთ ევროპაში იჩინა თავი საშუალო საუკუნეების განმავლობაში. ამ ბოლოს დროს ფეოდალიზმის თვისებანი უჩვენეს ბიზანტიის და რუსეთის ისტორიაშიაც. ჩვენ ვიტვირთეთ დაგვემტკიცებინა ჩვენს წინგში, — „ბატონ-ყმობა საქართველოში“ — რომ ამ გვარივე წესწყობილების ნიშნები მოიპოვება საქარ-

თველოს წარსულს უხვად უხმობდა. იმუნიტეტი შეადგენს ფეოდალიზმის პირველი თვისების ნაწილს. რადგან მამულის მებატონე გახდა თავის მიწა-წყალზე უმაღლეს გამგედ, მან შეიძინა უფლება სხვა-და-სხვა სახელმწიფო ხარჯის მოშორებისა და მისგან განთავისუფლებისა. გარდა ამისა მებატონე თავის მამულში შეიქმნა უმაღლეს მმართველად იმ პირთა, რომელნიც მის მიწა-წყალზე მოსახლობდნენ. რაკი მამულის მებატონენი ორ გვარი იყო — საერო და სასულიერო, — აქედგან წარმოსდგა იმუნიტეტი, რომელიც ვრცელდებოდა ან თავად-აზნაურთა მამულში დასახლებულზე, ან ეკლესიის ქონების შემმუშავებლებზე.

იმუნიტეტი გამოიხატებოდა ფრანგების და გერმანელთა ისტორიაში ორგვარს უფლებაში. მამულის პატრონი და მის მიწა-წყალზე მოსახლკარენი თავისუფალნი იყვნენ **1)** კოტად თუ ბევრად **2)** არ ემორჩილებოდნენ ადგილობრივ მოსამართლეს; სხვა სიტყვებით და განმარტებით თუ გამოვსთქვამთ ამავე აზრს, შეგვიძლიან აღვნიშნოთ იმუნიტეტი მებატონის პირდაპირ მეფესთან დამორჩილებით და ამავე მებატონის ხელმწიფებაში გადასვლით მოსამართლის და ხარჯის ამკრეფის მოვალეობის ანუ უკეთ უფლების შექმნით¹⁾.

¹⁾ ფრანგების მეფის ერთ სიგელში ვკითხულობთ: „sub integra immunitate, absque introitu iudicium vel fisce

მაშასადამე, იმმუნიტეტი იყო პრივილეგია სამართლის წარმოებასა და ხარჯის გაწევაში; დასავლეთ ევროპის მეფეთა სიგელებში განმტკიცებულია, რომ ხელმწიფის მოხელეთ არ აქვთ უფლება აწარმოონ სამართალი, განსაჯონ იმ პირთა საქმენი, რომელნიც პრივილეგიით აღჭურვილ მებატონეს ეკუთვნიან.

რუსეთშიაც ამ გვარივე პრივილეგია მიეცა სამონასტრო და საერო მებატონეებს²⁾. X)

მებატონე თავის მამულზე მოსახლკარეთათვის მსაჯულიც იყო და ხარჯის პატრონიც. იგი ასამართლებდა და თავის სასარგებლოდ ხარჯს ახდენებდა. მეფისაგან ეს პრივილეგია ანუ განკერძოვებული უფლება ჰქონდა მას მინიჭებული. ასეთს სურათს წარმოადგენს იმმუნიტეტი ევროპაში. მივმართოთ ახლა ჩვენს ისტორიას იმმუნიტეტის გამოსარკვევად. X წინდაწინვე ვიტყვი, რომ

publici repetitionibus possidere“; რუსეთში: „А волостели мои (князья) въ околицу его (игумена) не въѣзжаютъ.

2) Nullus iudex publicus non praesumat ingredi ad causas (altercationes) audiendas, aut freta exigenda aut fidei jussores tollendos. რუსეთში: „А правъ ли будетъ или виновать монастырскій человекъ и онъ правъ и виновать монастырю, игумену съ братьею, а намѣстники мои, волостели и ихъ тивуни въ монастырскаго человекъ не вступаются ни въ праваго, ни въ виноватаго, а вѣдаетъ игумень въ правдѣ и въ винѣ своего человекъ самъ.

როგორც ევროპაში სამონასტრო მოსახლკარეთა იმმუნიტეტი უფრო ფვალსაჩინო და ფაქტებით შეიარაღებულია, აგრეთვე ჩვენშიაც საეკლესიო პირთა იმმუნიტეტი, აღნუსხული მრავალი მაგალითებით, ექვს გარეშე არის მისაღები.

იმმუნიტეტი მოიპოვა საათაბაგოს ბატონმაც, ე. ი. გახდა *seigneur haut justicier*.

მივმართოთ ჯერ პირველ პრივილეგიას, ესე იგი მებატონის უფლებას. განასამართლოს თავის მოყმენი, აი რას ვკითხულობთ 1789 წ. მეფის ბრძანებაში ქიზიყის მოურავისადმი; თუ მღვდელმასცემა ვისმეს, ან თავი გაუტეხაო, იგი უნდა განსაჯოს ბოდბელმაო (ბოდბის მიტროპოლიტმა). მეფეს და მოურავს ამ საქმეში ხელი არა აქვთ³⁾.

ეს სამეფო უფლების გადაცემა საეკლესიო მთავრობისადმი საუცხოვოდ ახასიათებს ჩვენს იმმუნიტეტს⁴⁾. თუ რომელსამე მამულს ჰპატრონობდამონასტერი, მაგრამ ისტორიული გარემოებით გა-

³⁾ Пурцеладзе. Кр. гр., стр. 71. „Если священникъ побьетъ кого-нибудь или разобьетъ голову, то онъ судится у Бодбийскаго митрополита. Царь и моуравъ никакого участя въ этомъ дѣлѣ не могутъ принимать.“

⁴⁾ შეადარე რუსეთში მე-XIV-ე საუკ. სიგელი: „который судъ будетъ межо монастырскихъ людей, судить ихъ дастъ монастырскихъ тивунъ, а нашимъ судьямъ не надобно ни на что“.

დავიდა მეფის ხელმწიფეობაში და შემდეგ მან მიუ-
ზოძა ისევ მონასტერს, მაშინ ორივენი რჩებოდნენ
განმგებლებად, თუმცა წინამძღვარს მეტი შემოსავა-
ლი ეძლეოდა და უმაღლესი უფლებით იყო აღ-
ქურვილი, ვიდრე მოურავი. ამგვარს გარემოებას
განმარტავს 1713 წ. გუჯარი. აკურა ეკუთვნოდა
წმ. დავითის მონასტერს და მისი აოხრების შემ-
დეგ ირაკლი I-მა იგი მიუბოძა კვალად მო-
ნასტერს და მოურავად დანიშნა თარხნიშვილი.
ორი წილი შემოსავლისა წინამძღვრისა იყო და
ერთი წილი მოურავისა. ზოგი შემოსავალი მხო-
ლოდ წინამძღვარს ეკუთვნოდა. გარდა ამისა, სა-
მართალშიაც მოურავი დაბლა იდგა წინამძღვარზე.
პირველს შეეძლო დამნაშავე დაესაჯა გალახვით
და მძიმე დანაშაულს კი ასამართლებდა მხოლოდ
წინამძღვარი, რომლის განაჩენი მოჰყავდა მოურავს
აღსრულებაში.

საკირო არ არის ავაქრელო ამონაწერებით იმის
დასამტკიცებლად, რომ მოსამართლედ სამონასტრო
მამულზედ მოსახლეთათვის იყო თვით მონასტრის
უფროსი ან მისი წარმომადგენელი. ეს საერთო
თვისება ჩვენი და ევროპის იმმუნიტეტისა უფრო
შეურყვეველ ნიადაგს ჰპოულობს, თუ მივაქცევთ
ყურადღებას კიდევ ერთს გარემოებას. მოსამართ-
ლის იმმუნიტეტი მოქმედებდა დაუყონებლივ, რო-
ცა საქმე შეეხებოდა მებატონის ქვეშევრდომ პირ-
თა. შესაძლო იყო, რომ იმმუნიტეტით დაჯილ-

ლოცებულ მემატონის ქვეშევრდომს დავა გასჩენო-
და მეფის კაცთა, ე ი. სახელმწიფო მამულზე მოსა-
ხლესთან, ამ შემთხვევაში იმმუნიტეტი ძალას არ
ჰკარგავდა. მოსამართლედ ხდებოდა არა მხოლოდ
მეფის წარმომადგენელი, არამედ აგრეთვე მემა-
ტონის მხრივაც დანიშნული პირი. ერთის სიტ-
ყვით, ისეთი საქმე, რომელიც შეეხებოდა იმმუნიტე-
ტური მემატონის კაცს და კერძო პირს, თუნდ
იგი მეფის ყმაც ყოფილიყო, უნდა გარჩეულიყო,
სასამართლოში, სადაც იმმუნიტეტით აღკურვილი
მონასტერი გზავნიდა თავის წარმომადგენელს, დამ-
ცველს მისი კაცის ინტერესისა⁵⁾. ამ დამცველს ევ-
როპაში ერქვა სახელი ადვოკატისა (Advocatus)
ანუ ფოხტისა; ან ეს ფოხტი ასამართლებდა თავის
უფლებით, ან გრაფი ამ ფოხტის თანდასწრებით.
რუსეთში ამ გვარი შერეული საქმეები (СМѢСНЫЯ
ДѢЛА) საიმმუნიტეტო პირის და სამეფო კაცის შო-
რას ირჩეოდა მმართველების (НАМѢСТНИКЪ) და
ილუმენის თანდასწრებით. როგორ სწარმოებდა
ჩვენში სამართალი ამ შერეული საქმეების გასარ-
ჩევად? X)

პასუხს ამ კითხვაზე იძლევა საეკლესიო გუ-

⁵⁾ Waitz, Deutsche verfassungsgeschichte, ტ IV, გვ. 451, 453, უჩვენებს, რომ ევროპაში სამონასტრო მოსა-
ხლეებს, თუნდ იგინი პასუხის გებაში ყოფილიყვნენ უცხო
პირებთან, ყოველთვის სასამართლებდა მემატონე—საეკლეს-
სიო, გინდ საერო.

ჯარი 1771 წ. ბოძებული ნინო წმინდის ეკკლესიისადმი. საქმე, რომელიც გუჯარში მოყვანილია, მდგომარეობს შემდეგში. გლეხებმა კუდაშვილებმა უკანონოდ დაიპირეს საეკკლესიო სახნავი და ვენახი ნალოწყალობი, რომელნიც შეწირულ იყო ძველად მეფე თეიმურაზ და თამარის მიერ. ამაზე იჩივლა ნინოწმინდის მიტროპოლიტმა საბბამ. საქმის გასარჩევად დაინიშნეს: მოურავი (მაშასადამე, მეფის წარმომადგენელი) რამაზ, დავით გარეჯის არქიმანდრიტი გერმანე, საგარეჯოს ნაცვალი, პატრიარქის წარმომადგენელი შერმაზან და სხვანი და შეადგინეს განაჩენი, რომლის ძალითაც მამული იცნეს უკანონოდ დაქერილი და წარუდგინეს ქართლ-კახეთის მოსამართლეებს. ამათ იცნეს მიტროპოლიტის საბბას ძიება კანონიერად და მეფე ირაკლიმ II დაამტკიცა მათი განაჩენი. მე. XVIII საუკ. (1771 წ.) ანტონ I კათალიკოზმა შეჰქმნა დიკასტერია, რომელსაც მიეცა უფლება მხოლოდ სასულიერო საქმეების განსჯისა. ზემოთ ჩვენ ვნახეთ, რომ მონასტერს წინათ ჰქონდა სისხლის სამართლის ხელმწიფებაც. (თუ მღვდელმა თავი ვისმე გაუტეხა, იგი განისაჯება მიტროპოლიტის განკარგულებით) ~~ადრინდელი~~ უფლება იმმუნიტეტით აღჭურვილისა—განსაჯონ როგორც სამოქალაქო, აგრეთვე სისხლის სამართლის საქმენი, თან-და-თან რუსეთში და ევროპაში შემცირდა და საიმმუნიტეტო მებატონეს დარჩა მხოლოდ სამოქალაქო

საქმეები⁶⁾). ეკლესიის იმუნიტეტს შეადგენდა სის-
ხლის სამართალში მიცემული კაცი შეეფარებინა
და პასუხისგებისაგან გაეთავისუფლებინა⁷⁾ 1706 წ.
ტფილისის სიონის მიტროპოლიტთან შეეფარა ვინ-
მე მოჯამაგირე თულაშვილი, რომელმაც გაუუპა-
ტიურა მის დამჭირავებელის გულანაშვილის ცოლი.
მიტროპოლიტმა სამართალში მისცა თულაშვილი
და განაჩენი ხელშეკრული გადაეცა გულანაშვი-
ლისთვის, მაგრამ შემდეგ აპატივა, რადგან თულაშ-
ვილმა მოინდომა ეკლესიისთვის თავის შეფარე-
ბა⁸⁾).

მრავალ გვარ გუჯრებიდან ამოვიღებთ ერთს
მაგალითს, სამოწმოდ იმ პრინციპის სიმტკიცისა,
რომელიც თხოულობდა, რათა ეკლესიის კაცის
და საერო პირის საქმე გარჩეულიყო ორივე დაწე-

⁶⁾ იგივე, ტ. IV, 454, 457. Nullus comes aut
judicaria potestas eos de quibus libet rebus distingere
praesumat, excepto criminalibus causis. შეადარე Fustel
de Conlanges Les origines du systeme féodal. Le benefice
et le patronat, გვ. 379 — 380. რუსეთშიაც ბოლოს პრივი-
ლეგია მხოლოდ სამოქალაქო საქმეებისა: опричь дые
губетва, татьбы и разбоя съ наличнымъ, სიგელები,
გვ. 1437, 1438, 1480.

⁷⁾ Митрополитъ призвавъ ихъ на судъ, рѣшилъ
выдать преступника, связаннаго по рукамъ кровь
мстителю, но такъ какъ онъ поступилъ подъ убѣ-
жище церкви, то ему простили грѣхъ. *Пурцеладзе*,
Гуджары, გვ. 59.

სებულების წარმომადგენელთა თანადასწრებით. გიორგი მე-XII სასამართლოს განაჩენი მღვდლის დავით დავითაშვილის და ფირალაშვილების დავის შესახებ. პირველი ედავებოდა მეორეს წისქვილის გარშემო მიწებით, ეს მამული, დასახლებული ლიბუშვილის მიერ, ჯავახიშვილებს წინათ შეეწირათ სვეტიცხოველისათვის „მტკიცე გუჯრით“ და შემდეგ მისი ამოწყვეტისა, მამული კათოლიკოზს ანტონს*) ებოძებინა ამ დავით მღვდლისათვის. აი ამ სადაო მამულის, რომელსაც ფირალაშვილები იჩემებდნენ როგორც ძველად ნასყიდს, გაცემაში დაესწრნენ მდივანბეგი ვახუშტი ჯავახიშვილი, მათის უწმინდესობის მღვდელ-მონაზონი იოსტოსი და დიკატერიის ანჩის-ხატის დეკანოზი სოლომონი. ოფიზის მონასტრის გუჯარი 1027 წ. უძველესი ნაშთია იმ განაჩენისა, რომელიც გვისურათებს, რომ ეკკლესიის და სახელმწიფო პირთა დავა სწარმოებდა ორივე მხარის წარმომადგენელთა თანა-დასწრებით (ფურცელაძე, საეკკ. გუჯრები, გვ. 120) (ეს მოყვანილნი განაჩენნი მოწმობენ, რომ ძველიდან უკანასკნელს დრომდის სამოქალაქო საქმეების გარჩევაში, თუ იგი შეეხებოდა საიმპუნიტეტო*) კაცს და კერძო პირს, მო-

*) მოამბე, 1898, III. სასამართლოს განაჩენი მეფე გიორგის მე-XII დროისა.

*) ნახე კიდევ გუჯარი 1794 (ფურცელაძე გვ. 12) დიკატერიის განაჩენი მანგლელისა და მაღალაშვილის დავის

ნაწილეობას იღებდნენ ანუ ესწრებოდნენ მეფის მდივან-ბეგი და ეკკლესიის წარმომადგენელი. მაგრამ ამისთანავე, როგორც ზემო მოყვანილია, 1798 წ. მეფის ბრძანება მოწმობს, არ (შეიზღუდა საეკკლესიო მამული მებატონეთა პრივილეგიაჲ) მოესპოთ მათ სისხლის სამართლის წარმოება. სხვა სიტყვებით თუ განვმარტავთ ამ აზრს, ის გამოდის, რომ დასავლეთ ევროპაში და რუსეთში შემცირებულ დროთა განმავლობაში კომპენტენცია საიმუნიტეტო მემამულეთა ჩვენში თითქმის ხელშეუხებელი იყო მე-XVIII საუკ. დასასრულამდე. იმასვე მოწმობს გუჯარი 1768 წ. იოანე ნათლის-მცემლის მონასტრისა. ბერებს ეძლევათ უფლება გაასამართლონ და ჯარიმა დაადონ ხელის და კბილის მოტეხისათვის, სიძვისა გამო და სხვანი. ჩვენ განვიხილეთ სამოსამართლო მხარე იმმუნიტეტისა. ახლა უნდა გადავიდეთ ხარჯის გაღების უფლებაზე და ამ თვისების შედარებაზე ევროპაში ცნობილ იმმუნიტეტთან. X)

II

(X მეფეთა სიგელები დასავლეთ ევროპაში და რუსეთში ათავისუფლებენ მომეტებულ შემთხვე-

შესახებ ყმების გამო, დაადგინეს მიტროპოლიტმა მიხეილმა, არხიმანდრიტმა ტრიფონემ და მდივანბეგმა ქაიხოსრო და მეთოდიმ. ყმები ეკკლესიას დარჩა. თუ ეკკლესიის მემამულეთ შეეხებოდა საქმე, მაშინ მხოლოდ ეკკლესიის წარმომადგენელი აირჩევენ. გუჯარი 1766 წ. (ფურცელაჲ გვ. 29).

ვაში სრულიად ყოველგვარ გადასახადისაგან სამონასტრო მამულზედ დამკვიდრებულებს¹⁾. ან ათავისუფლებდნენ ხარჯისაგან, მაგრამ ავალებდნენ მონასტრებს ცოტაოდენი ხარჯის შეტანას სახელმწიფოს სასარგებლოდ. ჩვენშიაც მრავალი გუჯარი მოწმობს, რომ საეკლესიო მამულის შემმუშავებელნი განთავისუფლებულნი იყვნენ ყოველგვარ სახელმწიფო ხარჯისაგან, გუჯარი—ალავერდისა 1651 წ. როსტომ მეფისაგან ბოძებული, წილკნისა—1632 წ. მეფე თეიმურაზისაგან გაცემული, რუისისა 1726 წ. მეფე ვახტანგისაგან ხელმოწერილი და სხვანი სრულიად ათავისუფლებენ სახელმწიფოს ხარჯისაგან²⁾. ხან-კი ჩამოთვლილია დაწვრილებით, რა გადასახადი არ გამოერთმევათ და

¹⁾ Ни одинъ изъ нашихъ чиновниковъ да не вступитъ въ эти земли для производства какихъ-либо взысканій для сбора налоговъ, которые до этого времени взымались въ казну“. აი ამ სიტყვებით ათავისუფლებენ დასავლეთ ევროპაში: *Nulla iudiciaria potestas, ad iliquid exactandum ingredi; audeat—quidquid fiscus undeungae poterat sperare.* См. F. de Coulanges, с. 392. ამ გვარივე სიტყვები კარლოს დიდისა ნახე Waitz, ტ. № с. 302 შენ. 2. რუსეთში: „Тѣмъ людямъ венадобѣ имъ моя дань не иная вѣкоторая пошлина“. ან ჩამოთვლილია: „не вадобѣ моя дань, ни писчая бѣлка, ни ямь, ни подвода, ни мыть..“.

²⁾ ნახე კიდევ გუჯარი 1604 წ. დედოფალი თინათინისა შუა მთის მონასტრისათვის ბოძებული: 1125—1150 წ.

რა გვხვდება სავალდებულოდ დადებული საიმუ-
ნიტეტო შემამულებზედ. 1) სათათრო, 2), სანა-
დირო და 3) სამხედრო.)¹ Xროსტომ მეფე 1651 წ.
ნინოწმიდის ეკკლესიას უახლებს გუჯარს და ათა-
ვისუფლებს მის გლებებს ყოველგვარ ხარკისაგან
გარდა სანადიროსი. მეფე სოლომონი 1797 წ.
სწირავს იერუსალიმის ყმებს და ათავისუფლებს სა-
ხელმწიფოს გადასახადისაგან გარდა სანადირო და
სამხედროსი. 1759 წ. მეფე სოლომონ ქუთაისის
ღვთის მშობლის ეკკლესიას უბრუნებს მამულებს
და იქ მოსახლკარეთ ათავისუფლებს ყოველ-
გვარ გარდასახადისაგან გარდა სამხედრო და სანა-
დიროსი²). უფრო ხშირად აწვებოდათ საიმპუნიტე-
ტო შემამულებებს სათათრო ხარკი. 1688 წ. გიორ-
გი მეფე არ ათავისუფლებს მანგლელის ყმებს სხვა
ხარკთან სათათრო და სამხედრო ვალისაგან.

აგრეთვე ნიტრისის მონასტერს 1583 წ. გიორ-
გი მეფე ავალებს მხოლოდ სათათრო და სამხედ-
რო ხარკს. 1519 წ. ტირზის მონასტერს დააწერეს
სათათრო გადასახადი. ხანდახან ჩამოთვლილია, რა

დავით აღმაშენებელი ათავისუფლებს შიო მღვიმის ყმებს
გარდასახადიდან (ib. 94), 1520 წ. მეფე სვიმონი ამავე პრი-
ვილეგიას ამტკიცებს, 1511 წ. უახლებს მეფე გიორგი მცხე-
თის ეკკლესიას მის გლებთა თავისუფლებას სახელმწიფო
ხარკისაგან.

¹) სამხედრო გადასახადი ხედებოდათ საიმპუნიტეტო
გლებებს სხვაგანაც. ნახე თელავის გუჯარი 1771 წ., სიონი -
სა—1552 წ. და სხვა...

ხარკისაგან ათავისუფლებენ: მეფე ირაკლი ურბნელს უმებს სწირავს და დაავალებს წლიურ აღაპს, სპობს სახელმწიფო ხარკს—ლალას, კოდის პურს, საბალახოს, პირისთავს, ნახირის თავს, კულუხს, სეფეობას და ბეგარას. აგრეთვე გიორგი მეფე ჩამოუთვლის მანგლელს, რა არ გადახდებოდა მის გლეხებს: ლალა, კულუხი, საბალახო, ნახირის თავი, სამეკომლო ხარჯი, ულაყი, გუთანი, სამეჯოგო, სამეჯინიბო. მხოლოდ აღაპისათვის ედებოდა ხარკად ღვინო—4 კოკა, პური—3 კოდი, 2 ზურგიელი, თითო ლიტრა ყველი და ერბო, 100 კვერცხი, $2\frac{1}{4}$ ჩარქვა მარილი. ერთი ლიტრა სანთელი და $2\frac{1}{4}$ გირვანქა საკმელი⁴⁾. (ჩამ გვარად რუსეთში და ევროპაში საიმუნიტეტო მამულს ხანდახან ედებოდა რომელიმე ხარკი: ან ხიდების გაკეთება, ან ციხეების აგებაში მონაწილეობის მიღება. რუსეთში ერთი ხარკიც ედებოდათ, რომელიც ჩვენ სათათროს მოგვაგონებს. იქ ერქვა სახელად „Татарскій ямъ“. ამგვარივე გადასახადი შერჩათ საპრივილეგიო მონასტრებს ევროპაშიაც, მაგალითად, სერბენტინის მონასტერს. 628 წ. სიგელით praeter illos mansos unde carpenta opera carraria exeunt.

⁴⁾ ნახე ფურცელადე, საეკლესიო გუჯრები, გვ. 8, 27 და 102.

დასავლეთ ევროპაში და რუსეთში იმმუნისტის სასარგებლოდ ხდებოდა ბაჟიც, რომელიც გადახდებოდა საიმუნიტეტო პირს, ესე იგი სახელმწიფო უთმობდა თავისს შემოსავალს საეკლესიო მემამულეს. იმმუნიტეტის მამულში ვერ შევიდოდა ბაჟის ასაღებად მეფის მოხელე⁵⁾.

ჩვენშიაც ისე იყო, 1706 წ. გუჯარი ქეთევან ერისთავისაგან ხელმოწერილი გვაუწყებს, რომ მისი შეწირული ყმა ვალდებულია სიონს „თუ რასმე ივაკრებს, ბაჟს მისცემდეს“. უფრო უკეთ განმარტავს ამ იმმუნისტის უფლებას მეფე არჩილის 1665 წ. ბოძებული უფლება შუა-მთის მონასტრისთვის, რომ მან აკრიფოს თავის სასარგებლოდ ბაჟი ენდროსი, რომელიც სამონასტრო მამულში მრეწველებისაგან შემუშავდება. ერთი თვისება კიდევ აახლოვებს ჩვენს და ევროპაში ცნობილს იმმუნიტეტს; მე მაქვს სახეში საიმუნიტეტო მემამულის განთავისუფლება სამასპინძლო და სასპასალარო გადასახადისაგან, თუ ყოველთვის არა, ზოგიერთ შემთხვევაში მაინც. ეს პრივილეგია გამოიხატებოდა ბრძანებაში *mansiones neque paratas facere*. ან „не ставятся ни кормовъ не емлютъ“. მეფე ვახტანგის (შახნავაზის) 1707 წ. გუჯარი, ჩამოსთვლის რა სხვა-და-სხვა ხარჯისაგან განთავისუფლე-

⁵⁾ Nullus iudex publicus ad thalanea exigenda ingredi audeat. რუსეთში: „пошлинникамъ къ монастырскимъ людямъ не възжать“.

ბას იოანე ნათლისმცემლის მონასტრისთვის თრია-
ლეთზე ბოძებული მამულისა, დაურთავს, რომ სა-
მასპინძლოც არ გამოერთმევა მონასტერსაო. ეს
სამასპინძლო იგივე КОРМЪ-ი და mansiones-ი არის.
მარიამ დედოფალი სწირავს სიონს გლეხებს და ამ-
ტკიცებს, რომ მის ყმათა არ გამოერთმევის არც
სამამასახლისო, არც სამელიქო და არც სანაცკლო
(„გურჯაბი“ ჩემი გამოცემული, გვ. 2, ქუთაისი,
1891 წ.). X) განთავისუფლებული ყოველ გვარ მო-
ხელეთაგან⁶⁾, იმპუნისტი პირდაპირ მეფეს ემორჩი-
ლებოდა. გერმანიული ტერმინით ამ დამოკიდებუ-
ლებას ერქვა მუნდებურდი (moundebourde) ან ლა-
თინურად defensio tutio, ესე იგი მთარველობა, შემ-
წეობა. მეფე იღებდა თავის მთარველობას ქვეშ
წარჩინებულ პირებს (ვასსალებს), საეკლესიო მსა-
ხურთ (აბბატებს), აგრეთვე ვაჭრებს, დედაკაცებს,
ურბებს, რომელთაც დახმარება ეჭირვებოდა. ჩვენ-
შიაც მეფეს ეფარებოდნენ დაჩაგრულები და სხვა
ქვეყნიდან გადმოხვეწილნი უსახლკარონი. მეფე
თავის მთარველობის ქვეშ მყოფთ აძლევდა სხვა-
და-სხვა პრივილეგიას და უმტკიცებდა სიგელ-გუ-
ჯარით. X) საყურადღებოა, რომ ხშირად ეს სიგელ-
გუჯარი თავდება სიტყვებით, რომლითაც მეფე
უბრძანებს თავის მოხელეებს, არ დაარღვიონ მისი

⁶⁾ არა მოხელეს არ შეეძლო შეწირულ მამულზედ მოსა-
ხლეთათვის მოეთხოვა რამე: არც სპასალარს, არც მანდატურთ
უხუცესს, არც ეჯიბს“. Пурцеладзе. Церк. гудж. 79.

განკარგულება. „ჩვენი კარისა ვეკილნი და ყოველნი მესაქმენი ჩვენნი, სახლთხუცესნო ღ მობხელენო თქვენც ასე დაუმტკიცეთ და ნუ მოუშლით“⁷⁾ იმმუნიტეტი, როგორც გამოჩენილი საფრანგეთის მეცნიერი ამბობს, შეადგენდა ეკკლესიის უფლებას კი არა, არამედ მეფის წყალობას, *beneficium*, ჩვენებურად ბოძებას, შეწირულებას, რუსულად *МИЛОСТЫНЯ*, *ПОЖАЛОВАНИЕ*. როგორც ფრანგების და რუსების მეფენი სწირავდნენ ღვთის გულისათვის და სულის საცხოვნებელად⁸⁾, აგრეთვე ჩვენშიაც უბოძებდნენ „ნებითა ღვთისათა, სულის საოხად“, ცოლშვილის სადღეგრძელოდ⁹⁾. ხან-კი უბოძებდნენ ნიშნად პატივის ცემისა, „სასოებისა“ წმინდა ადგილთადმი (*reverentia sanctoci*). ბოძებული მამული ეკკლესიას აღარ წაერთმეოდა არც ევროპაში და არც ჩვენში¹⁰⁾ „ეს საბოლოოდ გასათავებელი წიგნი გიბოძეთ ან მოგართვით ესე უკუნისამდის ეამთა

⁷⁾ ნახე ჩემ მიერ გამოცემული „გუჯრები“ (გვ. 71, 18, 109) და შეადარე რუსულ სიგელის სიტყვები „Вы сей грамоты Новгородскія не ослышьтеся“.

⁸⁾ *Propter nomli Domini et animi nostrae remedium*, ან რუსეთში: Милости ради усрѣтенья и своего рода спасенія“.

⁹⁾ ნახე *Barosset. Voyage archéol.* სხვა-და-სხვა გუჯრები და ზემო მოხსენებული წიგნი.

¹⁰⁾ *Ecclesial proficiat in perpetuum*. „Даль емь грамоту въ вѣки“. შეადარე ჩემი გუჯრები გვ. 1, 7, 29 და სხვა.

გასათავებელი სიგელი და ნიშანი“. ხანდისხან წყევლასაც უმატებდნენ „ვინც მოშალოს განწესებული წყალობა“. გუჯარს-სიგელს განახლებაც ეჭირვება ევროპაშიაც და ჩვენშიაც. მეფენი კვალად უმტკიცებენ ბოძებულს პრივილეგიას. ჩვენს სიგელ-გუჯრებში შეხვდებით, რომ წარსდგა ვინმე მეფის წინაშე, ეაჯა და სთხოვა გუჯრის განახლება და მეფემ შეიწყნარა თხოვნა, დაუმტკიცა ძველად ბოძებული მამული და პრივილეგია.

(X იმპუნიტეტის ისტორია დასავლეთ ევროპის ისტორიაში აქამდის გამოუკვლეველია. ვაიცი ჰფიქრობს, რომ იმპუნიტეტის დასაწყისი უნდა მოიძებნოს რომის იმპერიაში, სადაც სწარმოებდა სხვადა-სხვა გვარი სახარკო შეღავათი. რომიდან ეს ჩვეულება შეითვისეს გერმანელებმაც და განმტკიცდა მეფეთა ბოძებით სახელმწიფო მამულისა კერძო პირთადმიო. მეფე აძლევდა არამც თუ მამულს, თავის უფლებათა ნაწილსაცაო. აქედან ის დასკვნა შეგვიძლიან გამოვიყვანოთ, რომ იმპუნიტეტის შემქნელნი ვითომც მეფენი იყვნენ. მაგრამ ამას ეწინააღმდეგება საზოგადო მოსაზრება: ჩვენ ვიცით, რომ უძველესი წესწყობილებანი შეიქმნენ თანდათანობითის მსვლელობით და მთავრობას მხოლოდ მათი დაკანონება ეკუთვნის. უფრო ადვილად შეიძლება ავხსნათ ეს მოვლენა, თუ მივიჩნიებთ სარწმუნოდ, რომ დიდი მამულების მეპატრონეთ ეს იმპუნიტეტის უფლება ძველადგანვე

შერჩათ და მეფეთ მხოლოდ განუმტკიცეს ეს პრივილეგია. მეფეებმა მიუბოძეს მონასტრებსაც თავის მხრივ ის უფლება, რომელიც საერო მიწის მფლობელებმა ძველადვე ეკუთვნოდათ. ამ აზრს, რომ იმმუნიტეტი არ არის მეფეთა ქმნილება და შეადგენს ჩვეულებრივ უფლებას (consuetudines), ადგიან პრავალნი ისტორიკოსნი და მათ შორის ცეპელი, რომელიც უჩვენებს ინგლისის კანონებს მე XI საუკ., სადაც იმმუნიტეტი ბარონთა და ეპისკოპოსთა ჩვეულებად არიან ცნობილნი. იმმუნიტეტის სიძველეს ამტკიცებს მისი გავრცელება, როგორც ევროპაში, აგრეთვე რუსეთში, ბიზანტიაში და ჩვენში¹¹). მნიშვნელობა იმმუნიტეტისა იმაში მდგომარეობდა, რომ კერძო მამულის მფლობელმა მოუსპო უფლება სახელმწიფო მოხელეს და თვით გახდა დამოუკიდებელი ბატონი. ამ ბატონმა შეითვისა ის უფლება მის მამულზე დასახლებულთა შესახებ—თავისუფალნი კაცნი იყვნენ, თუ მოყმენი თანაბარად,—რომელნიც წინად სახელმწიფო გამგეს ეკუთვნოდა. იგი გახდა შეუცილებელ უფროსად, მსაჯულად და მფარველად. იმის მამულში მოსახლკარეთ სხვა მას გარდა მთავრობა არა ჰყავს. უფლება, რომელიც მამულის პატრონმა მოიგდო, იყო როგორც სამოქალაქო, აგრეთვე საპოლიტიკო ხასიათისა. ამისათვის შეიქმნა სამონასტრო მა-

¹¹) სლავიანთა სამფლობელოშიაც ცნობილია იმმუნიტეტი, მაგალითად სერბიაში.

მულიდან ნახევარ დამოუკიდებელი მფლობელობა, პატარა სახელმწიფო სახელმწიფოში. პოლიტიკური მნიშვნელობა იმმუნიტეტისა იმაზე არის დაფუძნებული, რომ იგი ჰკვეთავს კავშირს ქვეშევრდომობისას შეფეთა და მოსახლეთა შორის. სახელმწიფო ქვეშევრდომობის მაგივრად იბადება ქვეშევრდომობა კერძო პირისადმი—საიმუნიტეტო ბატონისადმი.

იმმუნისტი იმდენად მეტს პრივილეგიას იძენდა, რამდენადაც იგი უფრო მოშორებული იყო სახელმწიფოს შუაგულს, ან ჰბატონობდა შეზღუდულს ხეობაში, ზღვის პირას, როგორც არაგვის და ქსნის ერისთავნი, ოდიშის დადიანები, სვანეთში დადეშკელიანები. გაძლიერებულნი იმმუნისტები ეურჩებოდნენ მეფეებს როგორც ევროპაში, აგრეთვე ჩვენში. იმმუნისტი—ერისთავი, მუხრან-ბატონი, დადიანები და გურიელი არა ერთხელ შებრძოლებიან მეფეებს, დაუმარცხებიათ იგინი, თვით დაუპყრიათ სამეფო და აცოცებულან ტახტზე.

დასავლეთ ევროპაში იმმუნისტები, დიდრონი მამულის მპატრონენი, გახდნენ დამოუკიდებელნი ბატონები.

გერმანიაში ორასამდის სათავადო მფლობელობა შეიქმნა, იტალია დანაწილდა, საფრანგეთში ბრძოლა არ ცხრება. ვინ არ იცის ჩვენი პატარა ქვეყნის სამ სამეფოდ გაყოფა და აქედან არამც თუ ხუთის, უფრო მეტის სამთავროს გადგომა. რუსეთში ამ პროცესმა თავი არ იჩინა. ბოიარებმა

ვერ შეჰქმნეს დამოუკიდებელი სამთავროები, რადგანაც რიურის ჩამომავალმა თავადებმა მეტად იბარტყეს და დაიკავეს საუფლისწულო მამული.

გაერთიანებას რუსეთში ხელი შეუწყო ტრიალმა მინდვრებმა და შარა გზამ. ჩვენში მთავრობამ, ხშირად მიუვალმა კვალმა დაანაწილა ერთი მუქა მამული და ერთ-მორწმუნე და ერთი ენით მოლაპარაკე ერთი რამდენსამე მოქიშვე სამთავროდ. ამაში მოიძებნება ერთი მიზეზთაგანი საქართველოს სამეფოს დაცემისა. X)

ცალკე ამონაწერი

(იხილე მე-IX თავი მე-165 სხოლიო).

ბატონის დედოფლის კარის კელისუფაღნი¹⁾:

- ქ. სახლთ-უხუცესი.
- ქ. მანდატურთ-უხუცესი.
- ქ. მოლარეთ-უხუცესი.
- ქ. მეჯინიბეთ-უხუცესი.
- ქ. მწიგნობარნი.
- ქ. ბეჭდის მცველი.
- ქ. მწერალი.
- ქ. ჩუნჩერახი.
- ქ. მზარეთ-უხუცესი.
- ქ. მეპურეი.

მისის უწმინდესობის კათოლიკოზ ბატონის კარის
კელისუფაღნი:

- ქ. სახლთ-უხუცესი. (მესტუმრეთ-უხუცესი „რუსუდა-
ნიანში“).
- ქ. დეკანოზი დიდისა ეკლესიისა მცხეთისა.
- ქ. ჯვარის მტვირთველი.
- ქ. ქადაგი.
- ქ. მელარეთ-უხუცესი, ნაზარიც იგივე არის.
- ქ. ბოჭაულთ-უხუცესი.
- ქ. ბოჭაულთ-უხუცესი.

¹⁾ შეად. Fustel de Coulanges. Institutions politiques, 146 და სხვ. და სომხეთში Асохикъ. Всеобщ. ист., 281—2. შეად. წერილი ა. ხახანაშვილისა „საქართველოს სამეფოს მოხელენი“ (მოამბე, 1897., III) და მისივე სამსახურის დაწყობილება იმერეთის მეფე სოლომონის დროს (კვალი 1900 წ., V.).

- ქ. მერიქიფეთ-უზუცესი.
- ქ. ქორეპისკოპოსნი.
- ქ. შესამოსლის მცველნი.
- ქ. საწიგნობრის მცველი, რომელ არის ვივლოტიკა.
- ქ. მწიგნობართ უზუცესი.
- ქ. ბედის მცველი.
- ქ. მეჯინიბეთ-უზუცესი.

კელისუფალნი ქართველთა მეფის კარისა ძველად კნითა-
ქართულითა ვითარ იწოდებოდნენ და ანუ აწ ვითარით-
სახელით იწოდებიან:

- ქ. სპასალარი, სარდალი. (საღბათ ისაულნი „რუს-
დანიანში“).
- ქ. აბრამადი, სახლთ-უზუცესი.
- ქ. მონათ-უზუცესი, ყულარალასი.
- ქ. მანდატურთ-უზუცესი, ეშიკაღისბაში.
- ქ. მანდატური, სოიბათ იასაული.
- ქ. ბოქაული, ეღრღაჯი.
- ქ. მსაჯულთ-უზუცესი, მდივანბეგი.
- ქ. დივანი, დივანივე ანუ მწიგნობარი.
- ქ. მწერალი, მუშრიბი.
- ქ. მეტურკლეთ-უზუცესი, მელარეთ-უზუცესი.
- ქ. მეჯინიბეთ-უზუცესი, მალიხარი.
- ქ. ბაზიერთ-უზუცესი, მანიშქარბაში.
- ქ. ეჯიბი, მეითარი.
- ქ. ეზოს მოძღვარი, ნაზარი.
- ქ. ჩუნჩეჩახი, სუფრაჯი.
- ქ. ჩანჩავირი, საუფრაქეში.
- ქ. ფარეშთ-უზუცესი, იგივე ფარეშთ-უზუცესი.
- ქ. მესტუმრეთ-უზუცესი, მეჰმანდარი.
- ქ. მეღვინეთ-უზუცესი, იგივე მეღვინეთ-უზუცესი.
- ქ. ხუროთ-მოძღვარი, საირადარი.

(Дѣла грузинскія., Гл. Арх. М. И. Д. 1768—71 г.)

შეცდომების ბასწორება.

გვერ.	სტრ.	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
11	14	(434)	(§ 34)
14	13	დადებულამდის	დიდებულამდის
"	16	legibus	legibus
24	27	ვახტანგის კანონები § 229	ნ. ურბნელი, „ათაბაგი ბექა ლსხვ. 25 გვერდიდან.
25	22	ბერძენთა კანონებს ლსხვა, რომელიც 33 შენიშვნა არის.	31) ვახტანგის კანონ., § 229.
31	4	quodcumque adquiritur,	quodcumque acquiritur,
41	13	ბატონისი	ბატონისა
43	10	აღებინებდა	აღებინებდა
45	21	Feleite	geleite
"	22	Fastfreundschaft ins Land	Dastfreundschaft ins hand
47	24	47	74
48	18	ვადამხდელთაგან	ვადამხდელთან
57	24	უმა	უმას
59	8	VIII	IX
59	25	lex Ssalica mtruste	lex Salica in truste
60	24	2757	27, 57
62	24	ქორდანია „შიო მღვიმე-ის (სიგელი 1072 წ.)	(ქორდანია, შიო მღვიმე-ის სიგელი 1072 წ.)

გვერ.	სტრ.	დაბეკდილია	უნდა იყოს
67	4	დასკირდებოდა	დასკირვებოდა-
„	23	IX	X.
74	24	adsiripti	adscripti.
81	6	ბატონით	ბატონის
92	9	შებლალველო- ბისათვის	შეუბლალველო- ბისათვის.
98	25	Corièet	Coryées.
100	8	broit	droit,
115	11	de banrz	de banviz.
„	19	Laccapte	L'accapte
117	25	დასახელეაული	დასახელებულ ^ა
121	26	(bupa)	(ვირა)
124	26	გურჯები	გუჯრები
126	23	dela propriete	de la propriété
„	27	romains	Romains
134	1	mangates	magnates
143	12	(nomti agautis)	(nomen agentis)-
151	10	ხოზარნი	ხაზარნი
157	12 ლ შემ- დგაც	კი	კ ^ა
158	2	არის აღნიშნუ- ლი არც კომლი ლ არც თავი.	არც კომლი არის აღნიშნუ- ლი ლ არც თავი
162	14 ლ 25	ფრანგების	ფრანკების
163	20	ingresi	ingredi
171	21	iliquid... iugredi	aliquid...ingredi
176	20 „	nomli	nomini

თ მთავრი შვილისა და ამხ.

წიგნის მაღაზიაში

(ალექსანდრეს ქუჩა, შედგარის მხედობლად,
ბოკერიახ შუათასში).

ყვიდება მაღაზიის საკუთარი და შუიენილი გავრ-
ცემანი:

1) გუთბანი, ოჯახში და შკოლაში საკითხავი წიგ-
ნი, შედგენილი ქუთაისის სათავე უაზნაურო გიმნაზიის მას-
წავლებლების ი. ბუცხელის, თ. შთავრიშვილის და ს. ყიფიანის
მიერ.

1901 წელ 24 ნოემბერს, კავკასიის სახოსწავლო
ოლქის მზრუნველმა რჩევამ დაადგინა: მიღებულ იქმნას
„გოთანი“ სახმ. რეპლიად ყველა სასწავლებლებში, სადაც
ქართულ ენას ასწავლიან. აგრესივე მოიწონა ეს წიგნი ქუ-
თაისის საკუთარი რჩევამ და ნება დართო, რომ იგი იხმა-
ვებოდეს სასულიერო უწყების შკოლებში. . . ფასი 80 კ.

2) ქართული გრამატიკა სი ე. ხუნდასისა. . . 50 კ.

3) ქართული ფიკის დაღანი. ს. დადეშვილისა 20 კ.

4) მლიქო, მოთ. ა. ყაზბეგისა 10 კ.

5) ბატონ-მომგა საქართველოში, რუსეთ-

ში შეერთებამდის პროფ. ა. ხაზანაშვილისა 50 კ.

ეს ცარი და მაღაზიაში შუდამ არის ყოველნაირი
ქართულ და რუსული სახელმძღვანელოები, საკმაწვილო,
სახალხ და სამეცნიერო თხზულებანი.

მაღაზიის კატალოგა მსურველთ უფასოთ გაეცხავენება.